

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI**

**SAMARQAND IQTISODIYOT VA SERVIS
INSTITUTI**

“Statistika” kafedrası

Usmonov I.U., Ibodullayev N.E.

IQTISODIY GEOGRAFIYA

(Ma’ruzalar matni)

SAMARQAND - 2006

KIRISH

Iqtisodiy geografiya ijtimoiy fan bo'lib, geografiyaning ikkinchi qismi hisoblanadi. uning o'rganish ob'ekti keng va katta miqyosga, ya'ni kichik bir mamlakatdan tortib jahon miqyosida ko'proq xo'jalik tarmoqlarini joylanish xususiyatlarini tadqiq qiladi. Shuningdek, ishlab chiqarishni asosi, tabiat in'omi bo'lgan tabiiy resurslardan inson ta'sirida foydalanishi oqibatida yuzaga kelgan, ayqinsa moddiy ishlab chiqarishni joylanishini, bog'lanishini rivojlanish jarayonlarini tahlil qiladi. Albatta, ishlab chiqarishni joylanish qonuniyatlarini, shakllarini va ularga ta'sir etadigan omillarini o'rganadi, unga ta'lluqli tavsiyalarini beradi. Dunyo siyosiy haritasining shakllanishi izohlanadi.

Iqtisodiy geografiyaning nazariy asosi bo'lgan quyidagi tizimni har tomonlama yoritadi. Bu: tabiat-jamiyat-ishlab chiqarish-ekologiya. Bu fan jahon mamlakatlarini iqtisodiy-geografik tavsifi tufayli atroflicha izohlaydigan yagona fandır. Uning namunaviy dasturiga binoan ba'zi rivojlangan davlatlar AQSH, Yaponiya, Germaniya, Rossiya va markaziy Osiyo mamlakatlari keltirilgan. O'zbekistonning iqtisodiy geografik o'rni, tabiiy resurs salohiyati va ulardan foydalanish, ahaolisi va mehnat resurslari, sanoati. qishloq xo'jaligi, transport iva tashqi iqtisodiy aloqalari iqtisodiy rayonlari kabi mavzularga katta o'rin berilgan.

Iqtisodiy geografiya fanining mazkur ma'ruzalar matni iqtisodiy ta'lim yo'nalishidagi barcha 1-bosqich bakalavrlar uchun qo'llanma sifatida mo'ljallangan.

1- mavzu: IQTISODIY GEOGRAFIYA FANINING PREDMETI VA MAQSADI.

Reja:

1. Iqtisodiy geografiyaning predmeti.
2. Iqtisodiy geografiyaning nazariy asoslari.
3. Iqtisodiy geografiya fanining obekti va unga ta'sir etuvchi omillar.
4. Iqtisodiy geografiya fanining boshqa fanlar bilan uzviy aloqasi va tadqiqot uslublari.
5. Iqtisodiy geografiyaning vazifalari.

1. Iqtisodiy geografiyaning predmeti. Iqtisodiy geografiya – ijtimoiy geogr fanlar turkumiga kirib, ijtimoiy ishlab chiqarishni geografik muammolarni, ishlab chiqarishni joylashtirish, xududiy ishlab chiqarish majmualarini vujudga kelishi va rivojlanishi muammolarini tadqiqot qiladi. Moddiy ne'mat ishlab chiqarish jarayonini geografik – xususiyatlarini o'rganadi. Bu jarayonda kishilar o'rtasida ishlab chiqarish munosabatlari shakllanib, ishlab chiqarish vositalari va iste'mol buyumlari vujudga keladi. Moddiy ne'mat ishlab chiqarish kuchlari o'ziga quyidagilarni oladi: ishlab chiqarish vositalari qaysiki ular yordamida odamlar o'z bilimlari, tajribalari, ko'nikmalari tufayli moddiy ne'matlar ishlab chiqaradilar. Ishlab chiqarish usulining ikkinchi tomoni – bu ishlab chiqarish munosabatlari bo'lib, moddiy ne'mat yaratish jarayonida kishilar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalari vujudga keladi.

Iqtisodiy geografiya ishlab chiqarishning munosabatlari bilan uzviy ravishda bog'langan holda ishlab chiqarish kuchlarini xududiy joylanishini o'rganadi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishning geografik muammolarini tadqiqot qilish ijtimoiy mehnat taqsimotini keng ko'lamda, ya'ni xududiy (geografik) mehnat taqsimotini tashkil qilish bilan aniqlanadi.

Iqtisodiy geografiya ishlab chiqarish geografiyasini o'rgangan holda qayerda va nima ishlab chiqarish mamlakatlarini sharoiti va rivojlanishi xususiyatlarini hamda ularda iqtisodiy rayonlar vujudga kelishini, mamlakatlar va rayonlar o'rtasida iqtisodiy aloqalarni shakllanishini tushuntiradi. Shu bilan birga iqtisodiy geografiya xududlar xo'jaligini faqatgina yozib chiqmasdan, balki aniq materiallarni umumlashtirib va tahlil qilish yo'li bilan u yoki bu

mamlakat, rayon, markaz yoki xo‘jalik tarmoqlarida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va xududiy tashkil qilish xususiyatlarini ob‘ektiv qonuniyatlarini tushuntirib beradi.

Iqtisodiy-geografik izlanishlar mamlakatimizni, boshqa yaqin va uzoq mamlakatlarni bilishda muhimdir. Mehnatkashlarni umumiy bilimni va ayniqsa iqtisodiy bilim saviyasini oshirishda roli katta.

Ishlab chiqarishni geografik muammolarini hal qilish borasida iqtisodiy geografiya xalq xo‘jaligini rejalashtirish uchun, xo‘jalik ob‘ektlarni joylashtirish uchun muhim bo‘lgan va xalq xo‘jaligini rivojlantirishni istiqbollari va bashorat qilish bilan bog‘liq bo‘lgan qator masalalarni tadqiqot qiladi.

Ijtimoiy formatsiya ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni umumiy qonunlari turli xil tarixiy, tabiiy va texnik sharoitlarda mamlakat, rayon va xo‘jalik tarmoqlarida ishlab chiqarishni joylashtirishda o‘z ifodasini topadi. Iqtisodiy geografik tadqiqotlarda ana shu mahalliy sharoitlarni o‘rganishga katta ahamiyat beriladi.

2. Iqtisodiy geografiyaning nazariy asoslari. Sobiq sovet iqtisodiy geografiyasi o‘zining geografik tadqiqotlarida asosan tarixiy – sotsial tahlil tafsilotlariga yondoshgan. Iqtisodiy geografiya o‘zining geografik tadqiqotlarini tarixiy – sotsial tahlillar asosida tuzib, xalq xo‘jaligi tarixi va sovet davrida shakllangan tarixiy geografiyadan (o‘tgan tarixiy davrlarda ishlab chiqarishni joylashtiradi) farq qiladi. Xalq xo‘jaligi tarixi va tarixiy geografiyadan farq qilib, iqtisodiy geografiya ishlab chiqarish kuchlarini zamonaviy joylashtirishni o‘rgatadi. Bu borada albatta iqtisodiy geografiya hozirgi davrda ishlab chiqarishni joylashtirish masalalarida tarixiy materiallarga (ayniqsa sanoat va qishloq xo‘jaligi mintaqalari, transport yo‘llari, aholini joylashtirish, shaharlar, mehnatga layoqatli aholi va boshqalarga nisbatan) yondoshadi, hamda uning rivojlanish darajasini va dinamikasini aniqlash va solishtirish mahsadida unga baho beradi va insonni tabiiy muhitga ta’sirini tahlil qiladi. Bu borada u o‘ziga xos bog‘langan tizimni, ya’ni tabiat – jamiyat – xo‘jalik – ekologiyani tadqiq qiladi.

Ayrim jihatlarini o‘rganish borasida iqtisodiy geografiya ikki qismga – umumiy tarmoqlar va rayonlar qismiga bo‘linadi. Umumiy qismda tizimning umumiy masalalari, mamlakatlarning xo‘jalik, geografiyasi va asosiy tarmoqlar qismida sanoat, qishloq xo‘jalik, transport tarmoqlari alohida yoritiladi. Rayonlar qismida esa o‘rganilayotgan mamlakatning ayrim hududlari xo‘jaligi va iqtisodiy

rayonlar o'rganiladi. Mamlakatlarni majmuali o'rganishda uchala qism ham o'zaro bir-birini to'ldiradi. Ayni vaqtda mamlakatlar xo'jaligi va uni tarmoqlarini tadqiqot qilishdagi umumiy masalalarni o'rganish o'rganilatgan mamlakat ayrim hududlari va iqtisodiy rayonlari xo'jaligini o'rganishda juda zarur shart – sharoit hisoblanadi.

Iqtisodiy geografiya ishlab chiqarishni joylashtirishni o'rgana borib, xududiy ishlab chiqarish majmualarini shakllantirishi va rivojlantirishini keng ko'lamda tadqiq qiladi. Xududiy ishlab chiqarish majmualari – bu tabiiy va sotsial – iqtisodiy sharoit, tarixiy xususiyat va iqtisodiy geografik o'ringa ega bo'lgan aniq xududda ishlab chiqarish tarmoqlarining uyg'unlashganligidir.

3. Iqtisodiy geografiya fanining obekti va unga ta'sir etuvchi omillar. Iqtisodiy geografiya ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish va joylashtirish uchun muhim bir sharoit bo'lgan geografik muhitni baholashga kishilik jamiyati va tabiat o'rtasidagi masalalarga to'g'ri yondashib, katta ahamiyat beradi.

Tabiat – moddiy ne'mat ishlab chiqarishning tabiiy bazasi bo'lib, jamiyat taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lib, mehnat vositalari va predmetlarining birinchi manba'si hisoblanadi. Inson tomonidan o'zlashtirilgan tabiat vositalari mehnat predmeti bo'lib xizmat qiladi.

Ishlab chiqarish qurollari va boshqa mehnat vositalari ham tabiat, materiallaridan tayyorlanadi. Moddiy ne'mat ishlab chiqarish ham ma'lum bir xususiyatga ega bo'lgan hududlarda amalga oshirildi. Bundan kelib chiqqan holda ijtimoiy ishlab chiqarishni joylashtirishni o'rganishda geografik muhit va uning elementlarini ayrim hududlarda o'zaro ta'sirini hisobga olish kerak.

O'zining roli jihatidan moddiy ishlab chiqarishda tabiiy resurslar ikki turga bo'linadi:

1) Inson yashashi uchun eng zaruriy vosita sifatida xizmat qiluvchi resurslar (tabiiy hosildor tuproqlar, dengiz va dardagi baliqlar, o'rmon va cho'llardagi hayvonlar, o'simlik dunyosidagi tabiiy oziq-ovqat resurslari – masalan meva va ildizlar).

2) Mehnat vositalari manbaa'si bo'lgan resurslar (metallar, yoqilg'i, daraxt, qurilish toshlari, suv energiyasi, qush energiyasi va boshqalar).

Jamiyat rivojlanishining quyi pog'onasida moddiy ishlab chiqarish uchun birinchi tur resurslari katta ahamiyatga ega, keyinroq esa ikkilamchi tur resurslari muhim rol o'ynaydi. Jamiyat rivojlanib borishi bilan takomillashgan ishlab chiqarish vositalari ishlab chiqarish

manbav'si bo'lgan geografik muhitning roli mavqei mehnat arenasi sifatida oshib boradi. Tabiat va jamiyat bir –biriga ta'sir qiladi.

Tabiat – sarf harajatlarni kamaytirib, mehnat unumdorligini oshirib, moddiy ishlab chiqarishga ijobiy ta'sir qilishi mumkin. Ki teskarisi, qiyinlashtirishi va susaytirishi mumkin.

Biroq tabiatni jamiyat rivojlanishiga, moddiy ishlab chiqarishga ijobiy ta'sir qilishi mumkin. Ki teskarisi, qiyinlashtirishi va susaytirishi mumkin.

Biroq tabiatni jamiyat rivojlanishiga, moddiy ishlab chiqarishni o'sishiga, ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashishiga ta'siri hal qiluvchi xolat emas. U turli ishlab chiqarish usullariga, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi va joylashishiga qarab turlicha ta'sir qiladi.

Ishlab chiqarish usullari almashishi, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanishi, ishlab chiqarish texnikasi takomillashishi bilan kishilik jamiyati tabiat qonunlarini kengroq tushunib va unga tayangan holda tabiiy sharoitga ta'sir qilib va undan kelajakda ishlab chiqarish kuchlarni rivojlantirish va uni ya'ni geografiyasini yaratishda foydalanadi. Kishilik jamiyati tabiatni o'zgarishiga ta'sir qiladi. Har bir yangi avlod uni o'rab turgan tabiiy muhitni o'zgartiradi.

Tabiat va jamiyatning o'zaro ta'siri shakli va mazmunini ochib berish fanlarning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Iqtisodiy geografik uchun tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik to'g'risidagi umumiy masalalar bilan bir qatorda turli tabiiy muhitni ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sirini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'ziga xos tabiiy sharoitga ega bo'lgan ma'lum xududda ishlab chiqarish joylashtiriladi va rivojlanadi. Bu sharoitga quyidagilar kiradi:

Geoekologik tuzilishi, yer osti qazib olinuvchi resurslarning mavjudligi, relef, suv, iqlim, tuproq, o'simlik va hayvonat duns. Tabiiy geografiya tabiiy sharoit va uni ma'lum bir xududda vujudga kelishi qonuniyatlarini o'rgatadi.

Tabiiy geografiya bilan uzviy hamkorlikda va aniq tarmoqlar iqtisodiyoti ma'lumotlariga tayangan holda xududlar tabiiy sharoitiga iqtisodiy baho berish, va undan samarali foydalanishni aniqlash iqtisodiy geografiyaning maqsadi hisoblanadi.

Xalq xo'jaligini rivojlanishi umumiy rejasidan kelib chiqqan holda ma'lum bir xududda ishlab chiqarishni joylashtirish va rivojlanishi hamda xududiy ishlab chiqarish majmualarini tashkil qilish ko'zda tutiladi. Shuning uchun geografik muhitni baholash (undan xo'jalik

yuritishda foydalanish imkoniyatini nuqtai nazaridan) va uni oqilona o'zlashtirish muammolari iqtisodiy geografiyada muhim o'rin egallaydi.

4. Iqtisodiy geografiyaning boshqa fanlar bilan uzviy aloqasi va tadqiqot uslublari. Ijtimoiy ishlab chiqarishning geografik muammolarini tadqiq qilgan holda iqtisodiy geografiya mustaqil fan bo'lib, geografik fanlar majmuasiga (tizimi) kiradi.

Geografiya fanlari ichida o'ziga xos o'rinni egallab fan sifatida ijtimoiy ishlab chiqarishni joylashtirish qonuniyatlarini o'rganadi, shu o'rinda tabiiy geografiya tabiat qonunlarini o'rgatadi.

Tabiiy geografiya esa tabiiy fanlar turkumiga kiradi. Iqtisodiy va tabiiy geografiya o'rtasida uzviy hamkorlik bo'lib, iqtisodiy geografiya tabiiy sharoit va resurslarga to'la iqtisodiy baho beradi va tabiiy geografiya ham izlanishlarida o'z maqsadlariga erishadi.

Geografiya fanlari bo'yicha tadqiqot va o'quv ishlari olib borish uchun iqtisodiy geografiyaning tabiiy geografiya bilan uzviy hamkorligi muhim ahamiyatga ega.

Ayrim mamlakat va mintaqalarni ta'riflab beruvchi mamlakatshunoslik ishlarini tashkil qilishda ham bu hamkorlikning roli katta. Qurilish xo'jaligining geografik muammolarini tadqiqot qilishda ham hamkorlikning roli ulkan.

Ijtimoiy fanlar turkumiga kiruvchi iqtisodiy geografiya uchun nazariy ahamiyatga ega bo'lgan umumiqtisodiy fanlarning xulosalari muhimdir. Tarmoqlar iqtisoditi bilan shug'ullanuvchi fanlar, ya'ni ishlab chiqarish sharoiti, xalq xo'jalik tarmoqlarida ishlab chiqarishni tashkil qilish va rivojlantirish, texnik – iqtisodiy asoslari, ishlab chiqarishni joylashtirishni xususiyatlari va omillari, ishlab chiqarishda tannarx va boshqalar bilan shug'ullanuvchi aniq iqtisodiyot fanlari ko'p masalalarda iqtisodiy geografiyaga murojat qiladi.

Iqtisodiy geografiya o'zining o'rganish tadqiqotlarida kartografik, matematik, EHM, taqqoslash, kosmik uslublardan keng foydalanadi.

Geografik fan sifatida iqtisodiy geografiya uchun iqtisodiy kartografiyaning ahamiyati katta. Iqtisodiy harita iqtisodiy – geografik tekshirishlarning dastagi, uning ajralmas qismi hamda uning natijasi hisoblanadi.

5. Iqtisodiy geografiyaning vazifalari. Iqtisodiy geografiya fanining vazifalari keng qamrovli bo'lib, o'ziga xos xususiyatlariga ega. Avvalo tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilib, ular natijasida yuzaga kelgan moddiy va nomoddiy ishlab chiqarishni joylashishi, taraqqiyoti va bir-biri bilan bog'lanishini o'rganadi. Tabiat

va u i'nom etgan resurslardan oqilona foydalanish muammolarini hal etishda qatnashadi. Shuningdek, tabiiy resurslarni iqtisodiy, geografik baholash natijasida ulardan foydalanishni to'g'ri yo'llarini yaratib beradi. Aholi geografiyasida yuzaga chiqayotgan bir qator muammolar: aholini geografik joylanishi, tabiiy o'sishi va migratsiyasi, shahar va qishloq aholisi, urbanizatsiya va aglomeratsiya holatlari, aholining tarkibiy tuzilish xususiyatlari, aholi resurslari, ayniqsa mehnat resurslari va ulardan foydalanishda yuzaga kelgan muammolarni sinchiklab o'rganish bilan birga ularga ijobiy tavsiyalar beradi. Shu bilan birga xo'jalik geografiyasida, jumladan sanoat, qishloq xo'jalik, transport va nomoddiy ishlab chiqarish tarmoqlar joylanishida va ularni rivojlanishida bir qator muammolar yuzaga keladi, ushbu muammolarga chora-tadbirlar ko'rish iqtisodiy geografiyaning asosiy vazifalaridandir. Shuningdek davlatlar iqtisodiy rayonlar, iqtisodiy geografiyasida ham talaygina muammolarni o'chratish mumkin. Bularni hal etish ham iqtisodiy geografiya fanining o'ziga xos burchlariga kiradi.

Testlar

1. Iqtisodiy geografiya fani nimani o'rgatadi?
 - A. Xo'jalik tarmoqlarini kompleks asosda va rejali joylashtirishni
 - B. Xo'jalik tarmoqlarini tabiat va jamiyatga bog'liq holda atroflicha joylashtirishni.
 - C. Xo'jalik tarmoqlarini ijtimoiy mehnat taqsimoti bilan o'zaro iqtisodiy aloqlarni bog'lab joylashtirish
 - D. Xo'jalik tarmoqlaridan samarali foydalanishni
 - E. Xo'jalik tarmoqlarini joylanishini.

2. Iqtisodiy geografiya atamasini fanga kim birinchi bo'lib kiritgan?
 - A. Beruniy
 - B. A. Baranskiy
 - C. M.V. Lomonosov
 - D. Al-Xorazmiy
 - E. A. Gumbold

- 3 Qator hududiy birliklarni turli ko'rsatkichlar asosida bir-biri bilan taqqoslash usuli qo'yidagi qaysi iqtisodiy geografik usulga tegishli?
 - A. Dasturiy-maqсадli usul
 - B. Tizimli tahlil usul

- C. Kartografik usul
- D. Iqtisodiy-geografik bashoratlash usuli
- E. Qiyosiy geografik usul.

4. Mamlakatlar, ularning hududlarini kelajakda majmualari rivojlantirishni turli ko‘rsatkichlar orqali tahlil qilish, qo‘yidagi qaysi iqtisodiy geografik usulga tegishli?

- A. Dasturiy-maqсадli usul
- B. Tizimli tahlil usul
- C. Kartografik usul
- D. Iqtisodiy-geografik bashoratlash usuli
- E. Qiyosiy geografik usul.

5. Geografik ma’lumotlarga ega bo‘lgan “Kitob Sur’at al-arz” asarini o‘rta asrlarda qaysi olim yozib qoldirgan?

- A. Beruniy
- B. Al-Xorazmiy
- C. Bobur
- D. Ulug‘bek
- E. To‘g‘ri javob berilmagan

6. Qo‘yidagi olimlardan qaysi biri Turkistonda “Aholi geografiyasi”ning asoschisi hisoblanadi?

- A. M.Behbudiy
- B. H.H. Niyoziy
- C. A.Avloniy
- D. M.Q. Abdurashidov
- E. A.Donish

7. Markaziy Osiyo mamlakatlariga nechta davlat kiradi?

- A. 3 ta
- B. 4 ta
- C. 5 ta
- D. 6 ta
- E. 7 ta

8. O‘zbekiston Respublikasi Birlashgan Millatlar Tashkilotiga nechanchi yil a’zo bo‘ldi?

- A. 1990 yil

- B. 1991 yil
- C. 1992 yil
- D. 1993 yil
- E. 1994 yil

9. O'zbekiston Respublikasining birinchi poytaxti qaysi shahar bo'lgan?

- A. Toshkent
- B. Buxoro
- C. Qo'qon
- D. Samarqand
- E. Farg'ona.

Nazorat uchun savollar:

1. Iqtisodiy geografiya fanining predmetini izohlab bering.
2. Iqtisodiy geografiyaning nazariy asoslarini ta'riflang.
3. Ishlab chiqarishni joylanishi va rivojlanishida tabiiy sharoitning ahamiyatini keltiring.
4. Iqtisodiy geografiyaning asosiy ilmiy-tadqiqot uslublarini sanang.
5. Iqtisodiy geografiyaning boshqa fanlar bilan uzviy aloqasini aniqlang.
6. Iqtisodiy geografiyaning asosiy vazifalari nimalardan iborat.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари – Т. Ўзбекистон, 1997.
2. Акрамов З.М. География Фани ХХІ аср бўсағасида: муаммолар, ечимлар ва йўналишлар. Ўзбекистон география жамияти ахбороти Т. 2000.
3. Абиркулов Қ.Н. Иқтисодий география. – Т.: 2004.
4. Ваҳобов Ҳ. Иқтисодий география асослари. Т. – 2001.
5. Акрамов З.М. Ўзбекистон иқтисодий географияси.
Тошкент. 1994
6. Солиев А.С., Маҳмадиев Р.И. Иқтисодий география асослари.
7. Солиев А.С. Қаршибоев Л. Иқтисодий географиясининг назарий ва амалий масалалари – Т. 1999.

8. А.С. Солиев ва бошқалар. Минтақавий иқтисодиёт.
Тошкент 2003.
9. Вавилова Е.В. Экономической география и регионалистика М.
2000.
10. Гладкий Ю. И. Чистабоев А.И. Основы региональной
политика, Санкт Петербург 1998.
11. Чет мамлакатларнинг иқтисодий географияси. М.
Максаковский таҳрир остида М. 1998.

2-mavzu: BOZOR IQTISODIYOTI SHAROITIDA ISHLAB CHIQARISH KUCHLARINI JOYLASHTIRISHNING QONUNIYATLARI, SHAKLLARI VA OMILLARI.

Reja:

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari.
2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish shakllari.
3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillari.

1. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish qonuniyatlari. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish va xududiy rivojlanish qonuniyatlariga quyidagilar kiradi:

1. Ishlab chiqarishni xududiy oqilona tashkil etish qonuniyati. Unga muvofiq:

- Ishlab chiqarish korxonalarini ITT ning yutuqlari asosida, iloji boricha manbalarga yaqin joylashtirish kerak. Masalan, suvni ko'p talab qiladigan tarmoqlarni imkon qadar yirik va samarali suv manbalariga yaqin joylashtirish maqsadga muvofiq;

- Mehanatni ko'p talab qiluvchi (sermehnat) tarmoqlarni esa mehant resurslari shakllangan markazlarga yaqinroq joylashtirish;

- Kundalik iste'mol qilinuvchi mahsulotlar ishlab chiqarish korxonalarini iste'molchilarga yaqinroq joylashtirish kerak va h.k. lar.

2. Ishlab chiqarishning hududiy ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi qonuniyati. Bunda biron bir hudud ichida ixtisoslashuv va korxonalar o'rtasidagi eng takomillashgan ishlab chiqarish aloqalarini o'rnatish hamda ularni tashqi iqtisodiy aloqalarda keng ishtiroki ko'zda tutilgan.

3. Hududlarning majmualari rivojlanish qonuniyati. Hududning (respublika, viloyat, iqtisodiy tuman) kompleks rivojlanishi deganda, xo'jalikdagi mutanosiblik, ishlab chiqarish korxonalarining mahalliy tabiiy va iqtisodiy sharoitga mosligi, ixtisoslashgan tarmoqlar, infratuzilmasini, turli ko'lamdagi shaharlarning rivojlanishi, tabiiy

muhitni muhofaza qilish, ularni oqilona foydalanish va hakovolar nazarda tutiladi.

4. Ishlab chiqarishni hududlarda iloji boricha bir me'yorda joylashtirish yoki hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tenglashtirish qonuniyati. Unga ko'ra respublikamiz hududlarining iqtisodiy rivojlanishini bir-biriga tenglashtirish, ya'ni mamlakatimizda ishlab chiqarish kuchlarini bir me'yorda joylashtirib, kelajakda aholi turmush darajasini oshirish asosiy maqsad qilib olinadi.

Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda yuqoridagi qonuniyatlar asosida yondashilsa xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarida mehnat unumdorligi oshadi, iqtisodiy samaradorlikka erishiladi.

2. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish shakllari. Ishlab chiqarishni iqtisodiy rivojlanishi uning ijtimoiy va hududiy tashkil etilishi bilan bog'liq. Ishlab chiqarishning bunday shakllari esa muayyan bir jarayonning ikki tomoni bo'lib, u mohiyatan ijtimoiy va hududiy (geografik) mehnat taqsimoti xususiyatlaridan kelib chiqadi. Binobarin, ularni bir-biriga mutlaqo teskari qo'yib bo'lmaydi, chunki katta yoki kichik, u yoki bu mahsulotni ishlab chiqarish albatta ularni ma'lum hududda joylashtirish orqali amalga oshiriladi.

Ijtimoiy tashkil etish shakllari mujassamlashuv, ixtisoslashuv, hamkorlik va kombinatlashuvdan iborat. Bular ham o'zaro aloqadorlikda rivojlanib boradi va ko'pincha birgalikda sodir bo'ladi. Ularning asta-sekin takomillashib borishi, bir-birlari bilan uyg'unlashuvi fan texnika taraqqiyoti, jamiyat rivojlanishi bilan hamkorlikda yuz beradi.

Mujassamlashuv va ixtisoslashuv ishlab chiqarishni ijtimoiy (hududiy) tashkil qilishning nisbatan oddiyroq shakllari hisoblanadi. Biroq, aynan ana shu shakllarning o'zgarib borishi qolgan shakllar, ishlab chiqarish rivojlanish xususiyatlarga katta ta'sir etadi.

Mujassamlashuv, eng avvalo, korxona yoki boshqa ishlab chiqarish ob'ektlarining katta-kichikligini anglatadi. Tabiiyki, jamiyat rivojlanishi bilan mujassamlashuv darajasi ham oshib boradi. Shu nuqtai nazardan o'ziga xos mujassamlashuv qonuniyati mavjud, bir vaqtlar mahsulotlar uncha katta bo'lmagan korxonalarda ishlab chiqilgan bo'lsa, keyinchalik ular asta-sekin yiriklashib borgan.

Ishlab chiqarishning mujassamlashuvi katta iqtisodiy samaradorlikka (mujassamlashuv, aglomeratsiya samaradorligi) olib kelsa-da, bu jarayon cheksiz emas va uni har qanday sharoitda ham ijobiy baholab bo'lmaydi. Demak, mujassamlashuv qonuniyatining ham

o'zining chegarasi, me'yori mavjud. Ammo, bu bilan mujassamlashuv o'z mohiyatini yo'qotmaydi, balki u o'z shaklini o'zgartiradi, xolos.

Majussamlashuv sanoat misolida juda aniq ko'rinadi. Bu borada ishlab chiqarish fondlari, yalpi mahsulot yoki ishchi va xizmatchilarning turli yiriklikdagi korxonalarda yig'ilishi, to'planishi sof holdagi ishlab chiqarish yoki korxona mujassamlashuvi, ularning shaharlar va rayonlar joylashuvini esa o'rbanistik va hududiy mujassamlashuv sifatida ko'rsatish o'rinli.

Majussamlashuvning bu shakllari bir-biriga o'tib turadi va turli rayon yoki mamlakatlarda har xil birikmada bo'ladi. Chunonchi, shaharning markazlashuv darajasi ma'lum bir bosqichga yetgandan keyin o'ziga xos vaziyat vujudga keladi, ya'ni endi mazkur shaharda qo'shimcha korxonalarni qurish imkoniyati qolmaydi. Ekologik, uy-joy, transport muammolari keskinlashadi, qurish uchun yer maydoni ham yetishmaydi va ayni paytda yangi korxona bu markazdan olisda joylashuvni ham «istamaydi». Demak, yirik shaharda ham emas, undan uzoqda ham emas; shaharning ichki imkoniyati yo'q, korxona esa undan yiroqlasha olmaydi. Natijada yangi korxona yoki ilmiy tekshirish muassasalari, oliy o'quv yurtlari yirik shaharning ta'sir doirasida o'rnashadi shahar aglomeratsiyasi yoki sanoat tuguni vujudga keladi.

Mujassamlashuvning yuqori yoki pastligi ayni paytda ma'lum bir sohaining rivojlanganlik darajasini belgilaydi. Bu yerda «umumiy maxraj» bo'lib shahar, viloyat yoki boshqa bir joyda yashovchi aholining ulushi, hissasi xizmat qiladi. Aytaylik, Farg'ona vodiysida O'zbekiston Respublikasi aholisining 27 foizi joylashgan. Agar u yoki bu ishlab chiqarish ko'rsatkichi shu raqamdan qancha yuqori bo'lsa, u holda mazkur ishlab chiqarish tarmog'i vodiya rivojlangan, iqtisodiy mujassamlashgan bo'ladi.

Mujassamlashuv qishloq xo'jaligi va ayniqsa transportda uncha sezilarli emas, chunki ularning joylashuvi «nuqtasimon» bo'lmay, balki areal (maydon) va lentasimon shaklga ega. Albatta, bu yerda sof holdagi ishlab chiqarish, ya'ni korxona darajasidagi mujassamlashuv nazarda tutiladi. Bunday mujassamlashuv aholi joylashuvida, aholi manzilgohlarning katta-kichikligida, sog'liqni saqlash, ta'lim tizimi, savdo, sport, madaniyat va boshqa ijtimoiy sohalar korxonalarini tashkil qilishda yaqqolroq namoyon bo'ladi. Biroq, yuqorida ta'kidlaganimizdek, mazkur tarmoqlarda ham o'tish davrida faqat korxonalarni qurish ijobiy natijalar bermasligi mumkin.

Tarixan qaraganda, ixtisoslashuv mujassamlashuvdan oldin paydo bo'lgan. Zero, dastlabki ijtimoiy mehnat taqsimoti oila a'zolarini – ayol va erkaklarni turmushning turli sohalariga ixtisoslashuvida o'z aksini topgandi (ayollar uy yumushlari bilan, erkaklar ovchilik bilan shug'ullanardilar). Ma'lumki, bu davrda kishilar tabiatda mavjud bo'lgan oziq-ovqat bilan kun kechirar edilar.

Ixtisoslashuv ham, ishlab chiqarishni tashkil etishning muhim shakli bo'lab, u mehnat taqsimoti bilan chambarchas bog'liq. Uning uch bosqichi va uch turi mavjud. Ixtisoslashuv uch bosqichi-korxona, shahar yoki rayon, miqyosidagi ixtisoslashuvdir. Boshqacha qilib aytganda, ularning har biriga ijtimoiy mehnat taqsimoti natijasida ma'lum bir mahsulotning ishlab chiqarilishi biriktiriladi. O'z navbatida, ixtisoslashuv shu korxona (u jamoa xo'jaligi bo'lishi ham mumkin), shahar yoki rayonlarning «qiyofasini», ularning mehnat taqsimotida tutgan o'rnini belgilab beradi.

Ixtisoslashuvning uch turi – bu qism (detal), texnologik yoki yarim mahsulot (polufabrikat) va predmet (tayyor mahsulot ishlab chiqarish) ixtisoslashuvidan iborat. Uning bunday ko'rinishlari bir-biri bilan uzviy bog'liq va ular turli hududiy bosqichda o'zgacha xususiyatga ega. Ixtisoslashuv oqibatida xo'jalikning turli tarmoqlari vujudga keladi, iqtisodiy rayonlar, shaharlarning funksional tiplari shakllanadi. Shu bilan birga, u tashqi iqtisodiy aloqalarini taqazo etadi, chunki ishlab chiqarilgan va mahalliy iste'moldan ortib qolgan mahsulot chetga chiqariladi va mazkur rayonda yetishmaydigan mahsulot esa boshqa joylardan keltiriladi.

Ixtisoslashuvni aniqlash uchun bir necha shart va sharoitlar zarur. Muhimi-mahsulot faqat shu joy talabini qondiribgina qolmay, balki ortiqchasi boshqa rayonlarga bozorga chiqarilishi yoki tovar xususiyatiga ega bo'lishi kerak. Masalan, Respublikamiz paxta tolasi, pila, tog'-kon, tabiiy gaz sanoati, qishloq xo'jaligi mashinasozligi va boshqa sohalarga ixtisoslashgan. Un, ip yoki ipak gazlamasi, neft sanoatiga ixtisoslashgan deyish biroz mushkulroq, sababi-bu mahsulotlar O'zbekistonda hozircha yetarlicha ishlab chiqarilmaydi va ular mahalliy talabni to'la qondiganicha yo'q.

Mintaqa va mamlakatlarning u yoki bu mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi, eng avvalo, ulardagi mutloq va nisbiy afzalliklarga bog'liq (A. Smit, D. Rikkardo), bu yerda yaratilgan mahsulot uni boshqa joyda yetishtirishga ko'ra arzonroq, kam harajatliroq bo'lishi kerak. Odatda, har bir mamlakat yoki uning alohida

qismlari o'zidagi qulay va arzon omillardan foydalanib, qiyin va qimmat omil mahsulotlarini chetdan olib keladi. Bunday qonuniyatni dastlab shved iqtisodchilari XX asrning 30- yillarida E. Xeksher va B.Olinlar asoslab berishgan.

Hozirgi rivojlangan mamlakatlarda va qisman o'zimizda ham bozor munosabatlariga mos ravishda iste'mol, talab individuallashib, xususiylashib bormoqda. Avvallari bir mamlakat yoki rayon mahsulotning bir turiga ixtisoslashgan va u bilan mintaqaviy va jahon bozorida qatnashgan bo'lsa, endigi sharoitda o'sha mahsulotning o'zi turli shaklga, ko'rinishga ega bo'lishi kerak. Masalan, hozirgi davrda yengil mashinalar, oziq-ovqat mahsulotlari va boshqalar faqat bir turda bo'lishi ularning raqobatbardoshligi va haridorligini ta'minlamaydi. Binobarin, endigi sharoitda klnveyr usuli, miqdor ko'rsatkichlari muhim emas, aksincha «postfordizm», masshtab (miqdor) samaradorligining o'rniga turli xillik, sifat samaradorligi oldinga surilmoqda.

Shunday qilib, ixtisoslashuv ham mujassamlashuv kabi rivojlanganlikning muhim belgisidir. Ammo, har ikkisining ham chegarasi bo'lishi kerak. Xudi shu nuqtai nazardan kooperatsiya yoki hamkorlik yanada samaraliroq hisoblanadi. Bu o'rinda aytish mumkinki, kooperatsiya ixtisoslashuv bilan yaqindan bog'liq va usiz vujudga kelmoqda. Chunki, har qanday kooperatsiya turli kasb, hunar, mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashganlarning hamkorligidan boshqa narsa emas.

Kooperatsiya muayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalarning hamkorligidir. Bu korxonalar faqat bir yoki ikki tarmoqqa tegishli bo'lmasligi mumkin. Shu bilan birga kooperatsiyada hududiy birlik, barcha ixtisoslashgan korxonalarning bir joyda o'rinishuvi uncha sezilmaydi va aksincha, ularning tarqoq holda joylashuvi kuzatiladi.

Kooperatsiyada qatnashuvchi korxonalar soni ishlab chiqariladigan mahsulotning murakkabligiga bog'liq. Chunonchi, mashinasozlikda, aniqrog'i yengil va yuk mashinalarini ishlab chiqarish uchun juda ko'p ehtiyoj qismlar, detallar kerak. Shu bois bunday mashinalarning yaratilishida yuzlab ixtisoslashgan korxonalarning bir joyda o'rinishuvi uncha sezilmaydi va aksincha ularning tarqoq holda joylashuvi kuzatiladi.

Kooperatsiyada qatnashuvchi korxonalar soni ishlab chiqaradigan murakkabligiga bog'liq. Chunonchi, mashinasozlikda, aniqrog'i yengil va yuk mashinalarini ishlab chiqarish uchun juda ko'p ehtiyot qismlar,

detallar kerak. Shu bois bunday mashinalarning yaratilishida yuzlab ixtisoslashgan korxonalarning ulushi bor. Masalan, Moskvada yengil avtomobil yoki Lixachev nomli zavod, Tolyattidagi Volga avtomobil zavodi (Jiguli), Asakadagi «UzDEU» avtokorxonalari va shunga oʻxshashlar yuzlab korxonalar bilan hamkorlik qiladi. Modomiki asosiy, yakunlovchi yoki yigʻuvchi bosh korxona koʻp joydan asbob-uskunalar, detall va jihozlar olar ekan, u transport geografik jihatdan qulay nuqtada qurilishi zarur.

Kombinatsiya yoki kombinatlash kooperatsiyaga oʻxshab korxonalar birlashmasidan iborat. Ammo bu yerda tarqoq holda joylashgan birlik emas, balki ularning hududiy umumiyligi, texnologik va tashkiliy birligi tushuniladi. Shu sababli kombinatsiyada, kooperatsiyadan farqli oʻlaroq, hududiylik xususiyati koʻproq namoyon boʻladi. Binobarin, unda mujasssamlashuv yaqqol koʻzda tashlanadi, sababi-koʻp hollarda kombinatlashuv muayyan xom ashyoni birgalikda, atroflicha qayta ishlash bilan bogʻliq. Bu ikki, yuzaki qaraganda bir-biriga oʻxshash tushuncha oʻrtasida boshqa farqlar ham bor. Xullas, bu shakli qayerda «kombinat» soʻzini uchratsak, uni sohada koʻramiz, hatto aholiga xizmat koʻrsatuvchi tarmoqlarda ham (maishiy xizmat kombinatlari).

Sanoatda kombinatlar bir necha texnologik jihatdan bogʻliq boʻlgan zavod yoki sexlardan tashkil boʻladi. Chunonchi, qora metallurgiya kombinatlari, aniqroq toʻliq siklli kombinatlar choʻyan, poʻlat va prokat ishlab chiqaruvchi zavodlar birlashmasidir. Agar ularning bittasi boʻlmasa, u holda kombinat toʻliq siklga ega emas (Bekobodagi Oʻzbek metallurgiya kombinati xuddi shunday korxonalardandir). Toʻqimachilik kombinatlari yigiruv, boʻyoqlash, tayyorlash sexlaridan iborat, xom ashyo bita-paxta tolasi yoki pila mahsuloti. Goʻsht kombinatida ham yagona xom ashyo asosida bir necha mahsulot: goʻsht, konserva, kolbasa kabi boshqa mahsulotlar olinadi. Uning chiqindisidan, masalan, suyak va qondan qishloq xoʻjaligi va tibbiyot sohasida foydalanish mumkin. Terisi esa oshlagandan soʻng charm-poyafzal sanoatida ishlatiladi. Oʻrmon, sement-shifer, kimyo kombinatlarining tuzilishi ham xuddi shunday. Qolaversa, markazlashgan issiqlik elektr stansiyalari ham kombinat xususiyatiga ega, chunki ular ayni paytda elektr energiyasi va par (bugʻ) beradi.

Shunday qilib, kombinatsiya sanoat tarmoqlarining koʻpchiligiga xosdir. Faqat mashinasozlikda «kombinat» soʻzini uchratamiz, ammo

mohiyatan bu yerda ham u mavjud, zotan metallardan asosiy mahsulot bilan bir qatorda xalq iste'mol mollari ham ishlab chiqariladi. Masalan, Toshkentdagi Chkalov nomli aviatsiya birlashmasi samolyotdan tashqari avtomobil uchun ba'zi bir ehtiyoj qismlar, bolalar aravachasi (kolyaska) va shunga o'xshash turli xil xalq iste'mol mollari ishlab chiqaradi.

Umuman olganda, ishlab chiqarishning barcha ijtimoiy shakllari o'zaro bog'liq. Jumladan, ixtisoslashgan korxonalar yoki kooperatsiya va kombinatsiya doirasidagi ishlab chiqarish bo'g'inlari ham u yoki bu ko'rinishda mujassamlashuvni anglatadi. Biroq, bu yerda ularning bir joyda to'planganligi, yig'ilganlik darajasi boshqa joylarga nisbatan yuqori bo'lishi lozim, aks holda tom m'anodagi mujassamlashuv bo'lmaydi.

Ishlab chiqarishning ijtimoiy shakllari bozor iqtisodiyoti sharoitida o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Eng muhimi shundaki, korxonalarning katta-kichikligi, ularning ixtisoslashuvi va o'zaro uyg'unlashuvi va o'zaro uyg'unlashuvi endi ko'p jihatdan davlatga, yagona markaz va rejalashtirishga bog'liq emas. Korxonalar, ishlab chiqaruvchilar, tadbirkorlar bir-birlari bilan to'qridan-to'g'ri aloqa, sheriklik qiladilar. Davlatning vazifasi esa bu jarayonni turli mexanizmlar orqali tartibga solish va boshqarib borishdan iborat bo'ladi.

3. Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillari. Ishlab chiqarish tarmoqlari o'z-o'zidan, tasodifan hududiy tarqalmaydi, balki ma'lum shart-sharoitlar va omillarni hisobga olgan holda joylashtiriladi yoki hududiy tashkil etiladi. Bu omillarni yaxshi bilish ishlab chiqarishning hududiy tarkibi va tizimining rivojlanish qonuniyatlarini o'rganishga asos bo'ladi.

Ishlab chiqarishni joylashtirish ma'lum qonuniyat, prinsip va omillar asosida amalga oshiriladi. Qonuniyatlar, eng avvalo, omillarning o'zaro aloqadorligi, ishlab chiqarish korxona va tarmoqlarining ma'lum hududiy va texnologik majmua shaklida tashkil etilishi, bu tarmoqlar rivojlanishidagi mutanosibliklardan kelib chiqadi. Masalan, hozirgi bozor iqtisodiyotiga o'tish davrini o'zining qonuniyatlari mavjud. Ishlab chiqarishga nisbatan iste'mol, taklifga ko'ra talabning ustunligi, erkin raqobat, ochiq iqtisodiyot yurgizish, uni liberallashtirish shular jumlasidandir. Bular, albatta, ishlab chiqarishni joylashtirishga, iqtisodiy makonning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Tabiiyki, iqtisodiyot tarmoqlari hamda mintaqalarning rivojlanishi turli xil omil va sharoitlarga ham bog'liq bo'ladi.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda xom ashyo, yoqilg'i, elektr quvvati, suv va iqlim sharoitlari, mehnat resurslari, iste'mol va transport, iqtisodiy geografik o'rin kabi omillar muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, ekologiya, ilmiy-texnika taraqqiyoti va bozor iqtisodiyoti omillarining bu boradagi roli ham oshib bormoqda.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda barcha shart-sharoitlar, omillardan kelib chiqiladi. Lekin ma'lum tarmoqni hududiy tashkil etishda hamma omil emas, ulardan faqat ayrimlari yetakchi, hal etuvchi rol o'ynaydi. Buning uchun yaratiladigan mahsulot birligiga, masalan, suv yoki elektr quvvati, ishchi kuchining qay darajada sarflanishini aniqlash talab etiladi. Boshqacha qilib aytganda, «kasr maxrajida» mahsulot birligi, uning suratida esa alohida-alohida omillar (masalan, 1 tonna shakar olish uchun qancha xom ashyo, ya'ni qand lavlagi ishlatiladi, qancha elektr quvvati yoki mehnat sarflanadi va h.k.) turadi. Qaysi omil bo'yicha yirik son chiqsa uning ahamiyati shuncha yuqori bo'ladi va ko'rilayotgan ishlab chiqarish tarmog'ini joylashtirishda belgilovchi, aniqlovchi vazifasini o'taydi.

Alohida shuni qayd etish lozimki, ma'lum tarmoqqa kiruvchi barcha korxonalar xili yoki kichik «tarmoqchalar» uchun bittagina omil tegishli bo'lmaydi. Jumladan, mashinasozlik tarmog'iga tegishli ba'zi bir korxonalarni joylashtirishda xom ashyo (metal) ko'proq ahamiyatga ega bo'lsa, boshqasi uchun malakali ishchi kuchi muhim hisoblanadi.

Endi yuqorida ko'rsatilgan asosiy omillarga qisqacha to'xtalib o'tamiz.

Tabiiy sharoit va agroiklimiy resurslar. Xo'jalikning barcha tarmoqlari, shuningdek, aholining joylashuvida tabiiy sharoitining roli katta. Bu borada ayniqsa yer, suv, harorat, tuproq kabilar muhim ahamiyat kasb etadi. Yerning ishlab chiqarishni joylashtirishdagi o'rnini uning maydoni, katta –kichikligi, geomorfologik xususiyatlari bilan tavsiflanadi.

Yer jamiyat rivojlanishining eng qadimiy, eng birlamchi omildir. Ksenofont (ye.o 430-355 yy..) «Yer insonni sog'lom to'q va adolatli qiladi», deb yozgan edi. Ingliz iqtisodiyoti va statistikasining asoschilaridan biri U.Petti (1623-1687 yy.) fikricha, mehnat boylikning otasi, yer esa uning onasidir. Yana shuni ta'kidlash lozimki, agar yer ko'pgina xo'jalik tarmoqlari-sanoat, transport va boshqalar uchun oddiy sharoit sifatida xizmat qilsa, u qishloq xo'jaligida bebaho boylik, muhim resurs hisoblanadi. Ayni vaqtda sanoat korxonalarining (masalan, yirik metallurgiya, kimyo yoki mashinasozlik zavodlari) katta maydonlarni

egallashni ham unutmaslik kerak. Shuningdek, bunday maydonlar aeroportlar uchun ham talab etiladi.

Suv resurslarining ham ahamiyati ko'p hisoblanadi. Sanoatda suv va issiqlik elektr stansiyalari, qora va rangli metallurgiya, sellyuloza-qog'oz, gidroliz, sintetik tola ishlab chiqarishda, to'qimachilikda ko'p sarflanadi (ayrim ma'lumotlarga ko'ra, sanoat butun xalq xo'jaligida sarflanadigan suvning 40 foizini iste'mol qiladi). Masalan, sintetik tola ishlab chiqarish uchun 2000 m^3 , 1 tonna ip gazlamasiga 1260 m^3 , 1200 ming kvv quvvatga ega bo'lgan issiqlik elektr stansiyasi uchun esa 1200 mln³ suv sarflanadi. Demak, bu va shunga o'xshash sanoat korxonalarining suv sig'imi juda yuqori. Mazkur omilning qishloq xo'jaligi va ayniqsa sug'orma dehqonchilikdagi o'rni yanada yuqori va an'anaviyroq. Zero, dastlabki madaniylashgan, rivojlangan joylar aynan Yer yuzining sugorma dehqonchilik rayonlarida, vohalarda vujudga kelgan (Nil deltasi, Mesopotamiya, Hind-Gang pasttekisligi, Xuanxe daryosining o'rta qismi, Movaraunnahr va b.).

Issiq iqlim sharoitida sanoat korxonalarini ochiq usulda qurish, suv va boshqa alkogolsiz ichimliklar, ip gazlama ishlab chiqarishga o'xshash tarmoqlarni ko'proq rivojlantirish talab etiladi. Ob-havo va iqlim transportining ko'pgina turlarini rivojlantirish va joylashtirishga ham ta'sir qiladi. Shuningdek, tabiiy geografik sharoitlar rekreatsiya va turizm sohalarini tashkil etishda ham katta ahamiyatga ega.

O'zbekiston Respublikasining yer boyligi ancha katta (maydoni 448,9 ming kv.km.). Uning iqlim sharoitlari ham qulay-ba'zi qishloq xo'jalik mahsulotlarini bir yilda 2-3 marta hosilni olish mumkin. Biroq, qishloq xo'jaligida mavjud yerlardan unumli foydalanish uchun irrigatsiya va melioratsiya, agroinfrastruktura tizimini rivojlantirish, ekologik muammolarni hal qilib berish talab etiladi.

Xom ashyo omili. Tabiiyki, mahsulot xom ashyo boshqalariga qaraganda ko'proq sarflanadi. Shuning uchun bunday mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashgan tarmoqlar va korxonalar mumkin qadar xom ashyo rayonlariga yaqin joylashtiriladi.

Sanoatning barcha tarmoqlari, masalan, tog'-kon, o'rmon, baliqchilik o'z-o'zidan ma'lumki, xom ashyo bo'lmagan rayonlarda rivojlanmaydi. Bunday sanoat tarmoqlarining joylashuvi bevosita foydali qazilmalar yoki tabiiy boyliklar geografiyasi bilan bog'liq. Boshqa sanoat tarmoqlarining hududiy tashkil etilishi esa biroz murakkabroq, masalan, 1 tonna paxta tolasi olish uchun taxminan 3 tonna paxta, 1 tonna paxta uchun 5 tonna chigit, 1 tonna pista yog'iga 3

tonna kungaboqar, 1 tonna shakarga 7 tonna qand lavlagisi ishlatiladi. Ushbu raqamlarni nisbiy ko‘rinishda berish foydadan xoli emas. Chunonchi, paxta tolasini oq paxtadan chiqishi 32-33 foiz, paxta yog‘ining chigitdan olinishi 19-20 foiz, shakarni qand lavlagidan olish 14-15 foiz va shunga o‘xshash. Demak, bu korxonalar xom ashyo rayonida yoxud unga yaqin joylashtiriladi.

Xom ashyoga ko‘proq asoslangan sanoat tarmoqlarining joylashuvini o‘rganish eng avvalo mamlakat tabiiy sharoiti va boyliklarini bilishni talab etadi. Turli xil qazilma boyliklarning ma’lum hududdagi birligi bu yerda ishlab chiqarishni kompleks tashkil qilishga, xududiy majmualarni shakllantirishga, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish samaradorligini oshirishga sabab bo‘ladi.

Yoqilg‘i issiqlik elektr stansiyalari uchun hamda qora metallurgiya sanoatining dastlabki-cho‘yan eritish bosqichini joylashtirishda asosiy rol o‘ynaydi. Ammo uning ta’siri hamma vaqt ham kuchga ega emas: issiqlik elektr stansiyalari yoki metallurgiya zavodlari ayrim hollarda iste’mol rayonlarida ham joylashtirilishi mumkin. Bu masala ayniqsa, neft va uning mahsuloti mazut, tabiiy gaz asosida ishlovchi issiqlik stansiyalarini qurishga tegishlidir.

Biroq, qora metallurgiya zavodlarini joylashtirish qonuniyatlari bir xil bo‘lmaydi. Ma’lumki, qazib olinadigan temir rudasining taxminan 48-50 foizi foydalidir, ya’ni ulardan deyarli shuncha cho‘yan olish mumkin (1 tonna cho‘yan ishlab chiqishda taxminan 2 tonna temir rudasi va 1,2 tonna kokslanuvchi ko‘mir sarflanadi). Ammo bu «o‘rtacha» raqam hamma joyda ham bir xil emas: ayrim konlarda temirning qazib olinadigan rudadagi ulushi atigi 17-19 foizni tashkil etadi, xolos. Bunday konlarga Uraldagi Qo‘shqanorni yoki Qorqalpog‘iston Respublikasidagi Tebinbuloqni misol qilib ko‘rsatish mumkin. O‘z-o‘zidan ko‘rinib turibdiki, bu yerda qazib olinadigan rudani bevosita domna pechlarida eritib bo‘lmaydi, chunki kerakli mineraldan ko‘ra keraksiz jinslar ko‘proq. Shuning uchun bu ruda albatta dastlab boyitilishi va uning tarkibidagi foydali mineralning hissi oshirilishi lozim.

Elektr energetika omili. Hozirgi zamon ishlab chiqarishini elektr quvatisiz tasavvur qilish qiyin. Ushbu sohaning o‘ziga xos xususiyati shundaki, u yaratgan mahsulotni, ya’ni elektr quvvatini jamg‘arib, omborxonalarga yig‘ib bo‘lmaydi, undan ayni paytning o‘zida sinxron ravishda foydalanish kerak. Bundan tashqari, elektr quvvati yuqori

kuchlanishli elektr tarmoqlari orqali uzoq masofalarga ham uzatilishi mumkin.

Odatda elektr quvvati omilini ishlab chiqarishning hududiy tashkil etilishida eng avvalo uning arzon xillariga urg'u beriladi. Arzon elektr quvvati suv stansiyalaridan olinadi, chunki suv suvligicha GESdan keyin ham qolaveradi, issiqlik elektr stansiyalarida esa ko'mir, mazut yoki tabiiy gaz tamomila sarflanadi.

Elektr energetika omiliga quyidagi misollarni keltirish mumkin. 1 t. qalayi yoki titan ishlab chiqarish uchun (titan po'latdan bir necha marta yengil va ayni paytda undan ancha chidamliroq) 40-30 ming kvt/soat, xuddi shu miqdordagi alyuminiyga va natriyga 14-18 ming kvt/s, misni rafinatsiyalash (tozalash), elektr pechlarida po'lat eritishda ularning har bir tonnasiga 8-10 ming kvt/s atrofida elektr quvvati sarflanadi. Shuningdek, temir qotishmalari (ferrosplav), magniy, qo'g'oshin, sintetik tola va kauchik kabilarning ham elektr energiyasiga talabi katta. Tabiiyki, bunday korxonalar arzon elektr energiyasi manbalariga yaqin joyda qurilishi kerak.

Demak, elektr quvvati omil sifatida bir qator sanoat tarmoqlarini o'z atrofida «yig'ar» ekan. Shu sababli, u katta yirik rayon va hududiy majmua hosil qilish qudratiga ega. Bizning sharoitimizda elektr quvvati yangi yerlarni o'zlashtirish uchun ham kerak. Jumladan, Qarshi dashtining asosiy qismi Tollimarjondagi bir qator nasos stansiyalari vositasi bilan so'g'oriladi. Elektr quvvati Norak-Tursunzoda-G'uzor orqali keladi. Hozirgi kunda esa shu yerning o'zida juda yirik, mahalliy tabiiy gaz asosida ishlaydigan Tollimarjon IESi qurildi.

Respublikamizda bulardan tashqari Sirdaryo Angren, Toshkent, Navoiy, Taxiatosh IESlari, Andijon, Chorbog', Xojikent, Tuyamo'yin va boshqa GESlar mavjud. Ular yiliga 50 mlrd. kvt/soatdan ko'proq elektr energiyasini ishlab chiqaradi. Bu esa rangli metallurgiya, kimyo kabi «energiya-talab» tarmoqlarini rivojlantirishga imkon beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar ichida eng muhimi **aholi va mehnat resurslaridir**. Albatta, har qanday ishlab chiqarish jarayoni ishchi kuchisiz sodir bo'lmaydi. Ammo bu o'rinda ikki holni qayd etish lozim: birinchidan, shunday korxonalar borki, ularga son jihatdan ko'p ishchi kerak. Masalan, tikuv fabrikasi, konserva zavodi, paxta yetishtirish, uni qayta ishlash korxonalarining mehnat sig'imi katta va h.k. Ayni bir paytda boshqa bir korxonalarga mehnat resurslarining miqdori ko'p bo'lishi shart emas, aksincha, «oz bo'lsa ham, soz bo'lsin» ma'nosida ularga malakali, ya'ni sifatli ishchi kuchi talab qilinadi. Mazkur

korxonalar va tarmoqlar radio yoki priborsozlik, aniq mashinasozlik va shunga o'xshash, odatda malakali ishchi kuchi mavjud bo'lgan shaharlarda joylashtiriladi. Bunday ilmtalab korxonalarni tashkil etishda ba'zi rivojlangan mamlakatlarda maxsus texnopolis va fan shaharlari yaratiladi.

O'zbekistonda mahalliy aholining tabiiy ko'payishini nisbatan yuqoriligi va uning migratsion harakatining faolsizligi mehnat zahiralarini ko'plab shakllanishiga olib keladi. Shu sababli Respublikada mehnatga layoqatli aholi soni miqdoran juda ko'p. Ularning soni, ayniqsa, qishloq joylarda va sust rivojlangan kichik shaharlarda yuqori. Binobarin, bunday joylarda ish o'rinlarini kengaytirish, yangi sanoat va boshqa korxonalar, madaniy-maishiy muassasalarni qurish, mehnat bozorini shakllantirish kerak.

Aholi, albatta faqat ishchi kuchi emas, u balki ko'proq darajada iste'molchi hamdir. Bu omilning roli esa hozirgi kunda xalqning yashash sharoiti va darajasini yaxshilash doirasida keskin oshib bormoqda. Muvaqqat ijtimoiy qiyinchiliklarni yengillashtirish uchun aholining kundalik hayoti uchun zarur bo'lgan oziq-ovqat, kiyim-kechak va uning boshqa ehtiyojlarini qondiruvchi mahsulotlarni yetarli darajada ishlab chiqarish talab etiladi. Shu bois **iste'mol omili** oziq-ovqat korxonalarini o'ziga «tortadi», ya'ni bunday zavod yoki fabrikalar, aholiga xizmat ko'rsatish tarmoqlari qishloq va shaharlarda joylashtiriladi.

Transport omili juda muhim, chunki u ishlab chiqarishning bevosita davom ettiruvchi tarmog'i hisoblanadi. Transport infrastrukturasi bo'lmasa xom ashyo ham keltirilmaydi, mahsulot ham iste'molchilarga yetkazilmaydi, hududiy mehnat taqsimoti rivojlanmaydi. Shuning uchun transportning ahamiyati barcha boshqa omillar ta'siri bilan qo'shib, uyg'unlashib ketadi va uni «sof» holda ajratib olish qiyin. Shu bilan birga transport masalasi iqtisodiy **geografik o'rin omili** bilan ham chambarchas bog'liq. Zero, bu o'rin ob'ektning eng avvalo tashqi iqtisodiy munosabatlarini anglatadi.

Ishlab chiqarishni joylashtirishning «qulayligi» ko'p jihatdan uning arzonligi, arzonligi esa asosan transport harajatlarining kamaytirilishi demakdir. Shuning uchun ham ishlab chiqarishni joylashtirishdagi klassik g'oyalar: I.Tyunenning qishloq xo'jalik shtandorti, A.Veberning sanoat shtandorti, V. Kristallerning «markaziy o'rinlari», A.Leshning «iqtisodiy landshaftlarini» transport omilsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Transport iqtisodiyot tizimining qon tomiri,

harakatlantiruvchi kuchidir. U pirovard natijada ishlab chiqarishni hududiy tashkil etishning samaradorligini ta'minlaydi.

Ayni vaqtda transport tarmog'ining o'zini ham joylashtirish qonuniyatlari va omillar mavjud. Ular tabiiy geografik, iqtisodiy va siyosiy mazmunga ega.

Ishlab chiqarish tarmoqlarini joylashtirishda ilmiy-texnika taraqqiyotining ahamiyati ham juda yuqori. Ushbu omilning ta'siri bir qator tarmoqlarni hududiy tashkil etilishida aniq va ravshan ko'rinadi. Masalan, «ilmtalab» mashinasozlik zavodlari yuksak darajada fan-texnika salohiyatiga ega bo'lgan yirik shaharlarda joylashtiriladi.

Yuqorida ko'rilgan omillarning ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishga ta'siri ularning barchasi **ekologik omil** bilan muvofiqlashtirilishi kerak. Zotan vujudga kelgan vaziyat buni qat'iylik bilan talab etadi.

Ekologik jihatdan va eng avvalo kimyo, sellyuloza-qog'oz, go'sht, vino, konserva, charm zavodlari, issiqlik elektrostansiyalari «nomaqbul» hisoblanadi. Binobarin, ular aholi joylashgan markazlardan uzoqroqda bo'lgani yaxshiroq.

Ekologik omilning ishlab chiqarishning hududiy tashkil etishiga ta'sirini kimyo sanoati misolida ko'rish ayniqsa namunaviydir, chunki bu sanoat korxonalarini joylashtirilishi juda erkin xususiyatga ega. Sababi-ular o'simlik, hayvonat, mineral xom ashyosi, suv, havo asosida, boshqa sanoat chiqindilari (qora va rangli metallurgiya) negizida ham rivojlanishi mumkin.

Shunday qilib, kimyo sanoati korxonalarini istagan joyda qurish imkoniyati bor. Ammo, bu masalaning bita nozik tomoni bor-bu ham bo'lsa ekologik omillar omildir va u bilan ayniqsa hozirgi kunda hisoblashmasdan iloj yo'q. Zero, Yer yuzida ekologik sog'lom joyning o'zi juda sanoqli.

Yuqoridagilardan tashqari **bozor iqtisodiyoti** omilini ham unutmaslik kerak. Sodda qilib aytganda, bozor iqtisodiyoti-bu ishlab chiqarish erkinligi, raqobat va ochiq iqtisodiyot yurgizishdir. Bunday sharoitda ko'p ukkladli iqtisodiyot, mulkchilikning turli shakllari va raqobat, qulay investitsiya makonini vujudga keltirish, monopoliyaga qarshi kurash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois bozor iqtisodiyoti omilini ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil etishga nisbatan tahlil etar ekanmiz, unda bu boradagi ilgarigi an'anaviy fikr yuritishlar tamomila o'zgarib ketishi kerak. Chunki, bu sharoitda narsani shu jumladan nimaga ixtisoslashuvni va qayerda joylashtirishni pirovard

natijada bozor, raqobat, talab belgilaydi, davlat esa o'zining mintaqaviy siyosati orqali bu jarayonni boshqarib, tartibga solib turadi.

Hozirgi vaqtda qulay investitsiya makonini yaratish ham katta mazmun kasb etadi. Infrastruktura va boshqa sharoitlarning mavjudligi, huquqiy va tashkiliy masalalarning hal etiganligi, kafolatlanganligi xorijiy sarmoyadorlarning kirib kelishiga qulaylik yaratadi. Ko'pincha investorlar huquqiy jihatdan kafolatlangan, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, arzon ishchi kuchi bo'lgan hududlarni qidiradilar. Qurilgan qo'shma korxonalar esa mintaq va milliy iqtisodiyotni rivojlantirishga, uning tarmoqlar va hududiy tarkibiga sezilarli o'zgarishlar kiritiladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarishni joylashtirish o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu borada tadbirkor albatta foydani, qo'shimcha daromadni ko'zlaydi, davlat esa ish o'rinlarini ko'paytirish, mehnat resurslarini band qilish, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilish, hududlar rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirishga intiladi. Demak, bunday vaziyatda har iki yo'nalishni muvofiqlashtirgan holda masalani yechish talab etiladi.

Testlar

1. Non mahsulotlari ishlab chiqaruvchi kombinatlarni qayerda joylashtirish maqsadga muvofiq?
 - A. Xom ashyo bazasiga
 - B. Un ishlab chiqaruvchi korxonalar yaqinida
 - C. Iste'molchilar yaqinida
 - D. Elektrostansiyalar yaqinida
 - E. Transport rivojlangan hududlarda

2. Kombinatsiya nima?
 - A. Ma'lum xomoshyodan turli mahsulotlar ishlab chiqarish
 - B. Muyyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalar hamkorligi
 - C. Ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarishga korxonani ixtisoslashuvi
 - D. Ishlab chiqarish korxonalarini bir joyda to'planishi
 - E. Korxonalar o'rtasida raqobat

3. Ishlab chiqarishni koopreatsiya shakli nima?
 - A. Ma'lum bir korxonadan turli mahsulot ishlab chiqarish

- B. Mayyan bir mahsulot yaratish uchun turli korxonalar hamkorligi
- C. Ma'lum bir mahsulotni ishlab chiqarishga korxonaning ixtisoslashuvi
- D. Ishlab chiqarish korxonalarini bir joyda to'planishi
- E. Korxonalar o'rtasidagi raqobat

4. Ixtisoslashuvni necha turi mavjud?

- A. Bir turi
- B. Ikki turi
- C. Uch turi
- D. To'rt turi
- E. Besh turi

5. Ixtisoslashuvni aniqlashning asosiy sharti nima?

- A. Ichki ehtiyojdan orttirish, tashqi bozorga chiqarilishi va tovar xususiyatiga ega bo'lishi.
- B. Asosan ichki ehtiyojni qondirish
- C. Tovar ayriboshlash xususiyatiga ega bo'lishi
- D. Faqat bir mahsulot yaratish
- E. To'g'ri javob yo'q.

6. Metallurgiya korxonalarini joylashishida asosiy o'rinni qaysi omil egallaydi.

- A. Tabiiy sharoit
- B. Xom ashyo
- C. Mehnat resursi
- D. Transport
- E. Elektro energiya

7. Qalayi, titan, alyuminiy metallari ishlab chiqaruvchi zavodlarni joylashishida qaysi omil yetakchi o'rinni egallaydi.

- A. Tabiiy sharoit
- B. Xom ashyo
- C. Mehnat resursi
- D. Transport
- E. Elektro energiya

8. Hozirgi kunlarda qaysi omilning o'rni ortmoqda

- A. Tabiiy sharoit

- B. Xom ashyo
- C. Mehnat resursi
- D. Transport
- E. Elektro energiya

9. Sanoatning qaysi tarmog'ini joylashishida ekologik omilning o'rnini katta.

- A. Oziq-ovqat
- B. Yengil
- C. Kimyo
- D. Mashinasozlik
- E. Metallurgiya

10. Ishlab chiqarishda erkinlik, raqobat va ochiq iqtisodiyot yurgizishda qaysi omil hisobga olinadi.

- A. Bozor iqtisodiyoti
- B. Ilmiy-texnik taraqqiyot
- C. Transport
- D. Ekologik
- E. Mehnat resursi

Nazorat savollari:

1. Ishlab chiqarishni hududiy oqilona tashkil etish qonuniyatini izohlang?
2. Ishlab chiqarishni hududiy ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvi qonuniyati nima?
3. Ma'lum hududlarning majmualari rivojlanish qonuniyatini ta'riflang?
4. Ishlab chiqarishni mujassamlashuvi shakli nima?
5. Ishlab chiqarishni kombinatsiya shakliga ta'rif bering?
6. Ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishda tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar ta'sirini tushuntirib bering?

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998.
2. Абиркулов Қ.Н. Иқтисодий география. – Т.: 2004.
3. Солиев А.С. ва бошқалар. Минтақавий иқтисодиёт. – Т.: Университет, 2003.
4. Солиев А.С. Ўзбекистон Республикасининг минтақавий сиёсати. Т.: 2000
5. Вавилова Е.В. Экономическая география и регионалистика. – М.: 2000
6. Региональная экономика. Под. ред. М.В. Степанова – М.: 2000.

3-mavzu: DUNYO SIYOSIY XARITASINING SHAKLLANISHI.

Reja:

1. Jahonning siyosiy xaritasi haqida tushuncha.
2. Jahon siyosiy xaritasining shakllanishi va bosqichlari.
3. Jahon mamlakatlarining davlat tuzumi.
4. Mamlakatlarni toifalarga ajratish.

1. Jahonning siyosiy xaritasi haqida tushuncha. Siyosat soʻzi arabcha soʻz boʻlib, u lugaviy jihatdan «boshqarish» degan maʼnoni bildiradi. Demak, qayerdagi boshqarish mavjud ekan shu yerda ustunlikka intilish mavjud boʻladi. Xususan, dunyo mamlakatlarida ham aynan shu jarayon kuzatiladi. Bugungi kunda 230 dan ortiq mamlakat mavjud ekan, ular bir-biridan rivojlanish darajasiga koʻra, davlat tuzumi va boshqarish shakliga koʻra oʻzaro farq qiladi.

Shu oʻrinda taʼkidlash joizki dunyo siyosiy xaritasi bu dinamik, yaʼni oʻzgaruvchan tarixiy kategoriyadir. Chunki, siyosiy haritadagi davlatlar soni, ularning tuzumi, chegara va boshqa sifat hamda miqdoriy koʻrsatkichlari davriy nuqtai nazardan oʻzgarib turadi. Bunda siyosiy haritaning shakllanishiga bevosita taʼsir etuvchi quyidagi omillarni alohida ajratib koʻrsatish mumkin:

- a) yangi materiklar va xududlarning kashf etilishi bosqichi.
- b) urushlar, davlat toʻntarishi kabi siyosiy vaziyatning keskinlashuvi.
- v) muayyan sistemaning parchalanishi oqibatida yangi toifadagi davlatlarni vujudga kelishi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin dunyoning siyosiy haritasida bir qancha sotsialistik davlatlarning paydo boʻlishi, mustamlakachilik sistemalarini parchalanishi va oʻnlab ozod boʻlgan mamlakatlarning vujudga kelishi qoʻshilmaslik harakatining oʻsishi kabi muhim jarayonlar oʻz aksini topdi. Urushdan keyingi butun davr asosini Gʻarb bilan sharqni jahon qarama-qarshi turishi, ular oʻrtasidagi «sovuq urush» tashkil etdi. Koʻpdan-koʻp harbiy-siyosiy ittifoqlar, shu jumladan ikkita yirik ittifoq: Shimoliy Atlantika shartnomasi tashkiloti (NATO) va Varshava shartnomasi tashkiloti (VSHT) vujudga keldi. Yer kurrasining turli joylarida yuzlab baʼzalar bunyod etildi, mahalliy urushlar boʻlib turadi.

Dunyoning siyosiy haritasida ko'pdan-ko'p keskinlik o'choqlari, regional kelishmovchiliklar (janjallar) vujudga kelib turadi.

80 – yillarning ikkinchi yarmida xalqaro munosabatlarda qarama-qarshi turishdan o'zaro bir-birini tushunish va hamkorlikka o'tish boshlandi. O'zaro ishonchsizlik xavsirash va dushmanlik o'rniga yaxshi qo'shnichilik qaror topa boshladi. Bu jarayon SSSR (MDH) bilan AQSH, Yevropa davlatlari, Osiyo-Tinch okean regionini (OTR), boshqa hududlar munosabatlarida aks etdi. Dunyoning siyosiy xaritasida 1990-yilda Germaniyaning birlashishi, haqiqiy qurolsizlanishning boshlanishi Varshava shartnomasi tashkilotining tarqatib yuborilishi, NATOning asosan siyosiy ittifoqqa aylantirilishi kabi muhim jarayon va xodisalar yo'li bilan hal qilishga erishildi. Masalan, Markaziy Amerikadagi (Nikaragua, Salvador), Afrika janubidagi (Namibiya, Angola), Janubiy-Sharqiy Osiyodagi (Kombodja) janjallari muzokoralar yo'li bilan hal qilindi.

Bularning natijasida halqaro keskinlik kamaya boshladi, dunyo tinchroq va xavfsizroq bo'lib qoldi. Jahondagi keskinlikni kamaytirishda Birlashgan Millatlar Tashkilot (BMT)ning xizmati juda katta. BMT qarorgohi Nyu-Yorkda joylashgan.

2. Dunyo siyosiy xaritasi shakllanishining xususiyatlari va asosiy bosqichlari. Shakllanish bosqichlari. Hozirgi zamon dunyo siyosiy xaritasi kishilik jamiyatining uzoq davom etgan ijtimoliy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlari o'zgarishi, almashinuvi qonuniyatlarini to'la aks ettiradi. Dunyo siyosiy xaritasi (DS) – tarixiy davrlarning ko'zgusi, materiklar, qit'alar, dunyo siyosiy-iqtisodiy bo'linishining o'ziga xos tasvirdir.

DSning shakllanishi quyidagi davrlarga bo'linadi: qadimgi, o'rta asrlar, yangi davr va eng yangi davr.

Qadimgi davr (davlatlarning dastlab paydo bo'lishidan milodning V asrigacha) quldorlik tuzumi davrini o'z ichiga oladi. Yer sharida birinchi davlatlarning paydo bo'lishi va halokatini aks ettiradi. Qadimgi Misr, Karfagen, qadimgi Gresiya, qadimgi Rim, O'rta Osiyoda shakllangan qadimgi Xorazm, Baqtriya, Sug'd va boshqa davlatlar, Turk hoqonliklari (miloddan avvalgi 2007 yildan milodning 216 yilgacha Ulug' Xun imperiyasi, ikkinchi Xun imperiyasi milodning II-IV asri) kabi qadimgi davlatlar dunyo sivilizatsiyasining rivojlanishiga katta hissa qo'shganlar.

O'rta asrlar davri (V-XV asrlar). Bu davrda DS feodalizm davri bilan bog'liq holda shakllangan. Quldorlik imperiyalari parchalanib,

ularning o'rnida ko'p sonli katta va kichik feodal davlatlar paydo bo'ldi. Feodal davlatlarning siyosiy funksiyalari quldorlik davridagi davlatlardigiga nisbatan ancha murakkab va xilma-xil edi. Bu davrda ichki bozor shakllandi, regionlarning boshqalardan ajralgan holda biqiq yashashiga chek qo'yildi. Davlatlarning o'zlaridan uzoqqa joylashgan hududlarini bosib olishga harakat qilish ishtiyoqi kuchayadi. Dunyo materiklari va qit'alari turli davlatlar o'rtasida taqsimlab olindi.

Bu davrda muqaddas Rim imperiyasi, Angliya, Ispaniya, Fransiya, Portugaliya, Kiyev Rusi, Hindiston, Xitoy, Eron va Turon-Turkiston o'lkasidagi feodal davlatlar va boshqalar mavjud bo'lgan. Shu jumladan, O'rta asrlar dunyo siyosiy xaritasida Movarounnaxrning ilk feodal davlatlari (Sug'd, Tohariston, Farg'ona, Choch, Xorazm va boshqalar), IX-XIII asrdagi feodal davlatlar (Karluklar, Toxiriylar, Samoniylar Koraniylar, Xorazm davlatlari va boshqalar), Chig'atoy ulusi (XIII-XIV asr), Amir Temur va Temuriylar davlatlari (XIV asrning oxiri XV asr boshi) katta salmoqqa ega bo'lganlar.

Buyuk geografik kashfiyotlar qatoriga kiradigan quyidagi sayohatlarni ko'rsatib o'tish mumkin:

1. 1492-1502 yillari-Amerikaning yevropaliklar uchun kashf etilishi (X Kolumbiyaning Markaziy Amerika va Janubiy Amerikaning shimoliga sayohati). Ispaniya tomonidan Amerikaning kolonizatsiyasining boshlanishi;
2. 1498 – Voska da Gamaning Afrikani aylanib o'tgan dengiz sayohati.
3. 1499-1504 yillar Amerigo Vespuchchining Janubiy Amerikaga sayohati;
4. 1519-1522 yillar – Magellan va sheriklarining dunyo aylanasi bo'ylab sayyohati;
5. 1648 yil Semyon Dejnyovning sayyohati (Rossiya – Sibir);
6. 1740 yil V.Bering va P. Chirikov sayyohatlari (Sibir);
7. 1771-1773 yillar – J. Kuk sayyohati (Avstraliya, Okeaniya).

Buyuk geografik kashfiyotlar davri dunyo siyosiy va iqtisodiy haritasida kuchli o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi. U Yevropa mustamlakachilar bosqichining boshlanishi, dunyo xo'jalik aloqalarining keng tarqalishi, aholi ko'chish harakatlarining kuchayishiga sabab bo'ladi. Buyuk geografik kashfiyotlar, birinchidan, dunyoning birinchi uchta yirik mustamlakachi davlatlari – Ispaniya (Amerikada), Portugaliya (asosan Osiyoda) imperiyalarining paydo bo'lishiga,

ikkinchidan, dunyo savdosining vujudga kelishi va dunyo bozorining shakllanishiga olib keldi.

Dunyo siyosiy haritasi shakllanishining yangi asr davridagi asosiy mazmunini mustamlakalar bosib olish, metropoliya (mustamlakachi) davlatlari o'rtasidagi o'zaro munosabat va nisbatlar belgilab berdi. XX asr boshida dunyo to'liq bo'lib olindi. 1914 yilda mustamlakachi imperiyalar mustamlakalarining umumiy maydoni 74,9 mln. kv. km. (jami yer yuzasi quruqlik xududlarining 56 % i), ulardagi aholi 530 mln. (dunyo aholisining 35 % i). Angliya mustamlakalari maydoni 33,5 mln. kv. km. (dunyo mustamlakalarining 44, 7% i), ularning aholisi 393, 5 mln. kishi (mustamlaka aholisining 74,2 % i), Rossiya shunga mos holda – 17,4 mln. (23,3%) va 33.2 mln. (6,3 %); Fransiya – 10,6 mln. (14,1%) va 55,5 mln. (10,5%); Germaniya – 2,9 mln. (3,9) va 12,3 mln. (2,3 %); AQSH – 0,3 mln. (0.4%) va 9,7 mln. (1,8%); Yaponiya – 0,3 mln. (0,4 %) va 19,2 mln. (3,6 %) bo'lgan. Metropoliya va mustamlakalar maydoni va aholisi o'rtasidagi nisbat tegishli qaydagi miqdordan ortiq bo'lgan: Buyuk Britaniyada 100 va 8,8 marta va 0,2%, Niderlandiya – 67 va 7,4, Portugaliya – 21 va 1,5, Fransiya – 21 va 1,3, Belgiya – 80 va 2,8, marta, Daniya – 5 marta va 4,2 %, Germaniya 5 marta va 21%, Ispaniya – 40% va 3,8 %, Italiya – 1,7 marta va 2,2 %, AQSH – 24,4 % va 11,6 %. Shu davrdan boshlab dunyoni qayta bo'lib olish faqat urush va zo'ravonlik vositasida amalga oshishi mumkin edi. Shu sababdan dunyoning yetakchi mamlakatlari o'rtasida bo'lingan dunyoni qayta bo'lib olish uchun kurash tobora keskinlashdi.

Eng yangi davr birinchi jahon urushining tugashi va 1917 yil Rossiyada Oktyabr to'ntarishidan boshlab to hozirgi kunlarga bo'lgan davrni qamrab oladi. Bu davr quyidagi uch bosqichga bo'linadi.

Birinchi bosqich (1917-1939 yillar) dunyo xaritasida SSSR (sotsialistik imperiya) ning bo'lishi, Yevropada va dunyoning boshqa qismlarida muhim hududiy o'zgarishlarning sodir bo'lishi bilan harakterlanadi. Avstriya – Vengriya imperiyasi parchalanadi, ko'p davlatlarning chegaralari o'zgaradi. Yangi mustaqil mamlakatlar – Polsha, Finlyandiya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya (Serbiya, Xorvatiya, Sloveniya qirolliklari) va boshqalar paydo bo'ldi. Buyuk Britaniya, Fransiya, Belgiya, Yaponiya mustamlakalari ko'paydi va kengaydi. Germaniya mustamlakalari (3 mln. kv. km.) g'olib davlatlarga vasiylikka (amalda mustamlakaga) berildi. Masalan, Tanganika Angliyaga « mandat » ga berildi. Togo va Kamerun esa Angliya va Fransiya o'rtasida bo'lib olindi. Janubi-G'arbiy Afrika- JARga, Shimoliy Sharqiy Yangi

Gvineya – Avstraliya Ittifoqiga, Karolin, Marian, Marshall orollari-Yaponiyaga, Qarbiy Samoa orollari – Yangi Zelandiyaga, Nauru orollari – Angliya, Avstraliya, Yangi Zelandiyaga berildi.

Ikkinchi bosqich (1939 – 1990 y.) Yevropa siyosiy xaritasida yuz bergan o'zgarishlardan tashqari, sotsialistik eksperimentning kengayishi (Yevropa va Osiyodagi ayrim davlatlarning sotsialistik yo'lga o'tishi), imperializm mustamlakachilik tizimining yemirilishi oqibatida Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi (Karib region) okeanida 100 dan ortiq mustaqil davlatning barpo etilishi bilan harakterlanadi. Mustamlakachilik tizimining barbod bo'lishi, milliy ozodlik harakatlarining kuchayishi, xalqlarning mustaqillik uchun kurashlari dunyo siyosiy xaritasini tubdan o'zgartirib yubordi.

Ikkinchi Jahon urushidan keyingi yillarda dunyo siyosiy xaritasida Vetnam (1945 y), KXDR (1948), Xitoy Xalq Respublikasi (1949), 1948 yilda Birma va Seylon (1972 yildan Shiri Lanka), 1953 yilda Laos va Kambodja paydo bo'ldi. 1997 yilda Maloya Federasiyasi tuzildi.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda Afrikaning 90 % ga yaqin hududi va 75 % aholisi mutamlaka asoratida edi. Bu yerda faqat uchta mustaqil davlat (Janubiy Afrika Ittifoqini hisoblamaganda) – Efiopiya, Misr, Liberiya mavjud bo'lgan, hozir ularning soni 50 dan ortiq.

Uchinchi bosqich 1990 yillardan to hozirga qadar davom etayotir. Bunda quyidagilar dunyo hamjamiyatining ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy siyosiy hayotiga katta ta'sir ko'rsatdi va dunyo xaritasida muhim yangi sifat o'zgarishlari sodir bo'lishiga olib keldi:

- 1991 yilda SSSR ning parchalanishi, uning tarkibidagi barcha ittifoqdosh respublikalarda davlat mustaqilligining e'lon qilinishi;
- Mustaqil davlatlar Hamdo'stligining (MDH) tashkil topishi;
- Sharqiy Yevropa mamlakatlarida tinch yo'l bilan xalq – demokratik inqilobining g'alaba qilishi (1989-1990 yillar);
- 1991 yilda Varshava shartnomasi tashkiloti (harbiy) va o'zaro yordam iqtisodiy kengayishi faoliyatining to'xtatilishi. Ular Yevropa va dunyodagi siyosiy va iqtisodiy vaziyatga doimo jiddiy ta'sir ko'rsatib turgan edi;
- 1990 yil 3 oktyabr – ikki nemis davlatining (GFR va GDR) yagona davlatga birlashuvi;

- Yugoslaviya Sotsialistik Federativ Respublikasining parchalanishi, Sloveniya, Bosniya va Gersogovina, Harvatiya, Yugoslaviya Ittifoqi Respublikasi (tarkibida Serbiya va Chernogoriya)

mustaqilligining e'lon qilinishi. Hozirgi davom etayotgan fuqoralar urushi va mamlakatlararo nizolar bilan bog'liq bo'lgan sobiq federatsiyaning jiddiy inqirozi;

- 1990 yil may oyida ikki arab davlati – Yaman Arab Respublikasi (YAAR) va Yaman Xalq Demokratik Respublikasi (YAXDR) milliy-yetnik asoslarda birlashdi (Yaman Respublikasi, poytaxti – Sana shahri);

- 1990-91 yillarda mustamlakachilikning barbod bo'lish jarayoni davom etib, quyidagilar mustaqillikka erishdilar; Namibiya (Afrikadagi eng so'nggi mutamlaka); Okeaniyada yangi davlatlar – Mikroneziya Federativ Shtatlari (Karolin orollari), Marshal orollari Respublikasi paydo bo'ldi;

- 1993 yil 1 yanvarda sobiq Chexoslovakiya parchalanib, ikkita mustaqil davlat – Chexiya va Slovakiya vujudga keldi;

- 1993 yil – Eriteriya davlatning (Efiopiyaning qizil dengiz qirgog'idagi sobiq provinsiyasi) mustaqilligi e'lon qilindi.

Dunyo siyosiy xaritasining kelajakda o'zgarish miqyoslari ko'p millatli mamlakatlarda etnik-milliy jarayonlarning rivoji yo'nalishiga, mamlakatlar va xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlarning harakteriga bog'liq.

3. Jahon mamlakatlarining davlat tuzumi. Mamlakatning davlat tizimi asosan ikki xil, yani monarxiya va respublika shaklida bo'ladi. Monarxiya davlat tizimining eng qadimgi shakli bo'lib, u oliy davlat hokimiyatning yakka bir shaxsga – monarxga (podshox, qirol, shox, amir, sulton va h.k.) buysinishini bildiradi. O'z navbatida monarxiyaning ham turli ko'rinishlari mavjud. Masalan, mutloq monarxiyada davlat boshlig'ining roli cheklanmagan va unga oliy mansablar taaluqli bo'ladi, davlat rahbarligi avloddan – avlodga meros sifatida utib boradi (Birlashgan Arab amirligi, Qatar, Oman va b.).

Cheklangan monarxiyada davlat boshlig'ining funksiyasi konstitutsiya va parlament orqali cheklangan. Masalan, Shvesiya konstitutsion monarxiya, Buyuk Britaniya esa parlament monarxiya tizimiga ega (bu mamlakatda asosiy vazifani primer-ministr, ya'ni bosh vazir bajaradi).

Yuqoridagilardan tashqari, monarxiyaning **teoritik** («teo» - din) shakli ham mavjud. Bunday tipdagi davlatlarda (Vatikan, Saudiya Arabiston, Vrineya) davlat boshlig'i ayni vaqtda diniy boshliq hisoblanadi. Vatikanda monarx Rim Papasi, Saudiya Arabistoni esa barcha rahbarlik (Bosh vazir, Oliy sudiya, Oliy qumondon va hoakazo) faqat yakayu-yagona qirolga bo'ysinadi.

Davlat tizimining riyespublika shakli ham ancha qadimiy (yeng qadimiy respublika San-Marino Respublikasi bo‘lib u 301 yilda tashkil topgan). Respublika ham o‘z navbatida prezident va parlament respublikasi shaklida bo‘ladi. Birinchisida saylangan prizident ayni vaqtda davlat va xokimiyat boshlig‘idir; hatto parlament oldindan tarqatib yuborish hududiga ham ega. Respublikaning bunday ko‘rinish AQSH, Braziliya, O‘zbekiston, Qozog‘iston va boshqa davlatlarda amal qiladi.

Parlamentar respublikada prizident huquqi biroz cheklangan bo‘lib, unda hokimiyat parlamentga shaklan bo‘ysinsada u amalda asosiy boshqaruvchi shaxs hisoblanadi (Germaniya Federativ Respublikasi, Malayziya, Hindiston, Avstriya, Rolsha, Italiya va b.).

Hozirgi davrda yer sharida respublika tizimidagi davlatlar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Ularning umumiy soni 150 ga yaqin, monarxiyaga esa taxminan 30 ta davlat kiradi.

Davlat tizimi mamlakatning ma‘muriy-hududiy tuzilishi bilan ham bog‘liq, davlatlar ma‘muriy – hududiy tuzilishning ikki – unitar va federativ shakli mavjud. Unitar davlatlarga qonun chiqaruvchi va ijro etish organi bitta, konstitutsiya ham yagona. Ularning ishidagi ma‘muriy birliklar, masalan, viloyat, rayon kabilarning hududi uncha katta emas. Bunday davlatlar soni juda ko‘p: Fransiya, Ukraina, Turkmaniston, Belarus, Qozog‘iston, Yaponiya va h.k.

Federativ davlatlarning ichki siyosiy tuzilishi ancha murakkab: bu yerda «davlat ichida davlatlar» mavjud bo‘ladi. Yagona davlat tarkibidagi respublika, shtat, okrug, kanton, provinsiya kabilar o‘zlarining konstitutsiyasi, qonun chiqaruvchi va ijro etuvchi organlariga ega. Ularning siyosiy jihatdan huquqi ancha yuqori. Chunonchi, AQSH, Braziliya, Hindiston, Meksikaga, uxshash 20ga yaqin federativ davlatlar tarkibida shtatlar (shtati, shtat – davlat demakdir), GFRda yerlar, Rossiyada – respublikalar mavjud.

Davlat ma‘muriy tuzilishining konfederatsiya shaklida uning ichki birliklari o‘zlarining mustaqilligini tula saqlagan bo‘ladi. Bunday tizim Shvesariyada kuzatiladi; «Shvesariya konfederatsiyasi» 22 ta kantonlardan iborat.

Dunyo siyosiy xaritasida tom ma‘nodagi mustamlakalar deyarli yo‘qolgan bo‘lsa-da, siyosiy jihatdan qulay yoki buysinuvchi hududlar hanuzgacha bor. Bularga Portugaliya, Daniya, Fransiya, Buyuk Britaniya kabi davlatlarning yer sharining turli chekkalarida qolgan avvalgi mustamlakalari, kichik, to‘la mustaqil bo‘lmagan hududlari

kiradi. Ular, masalan, Janubi-Sharqiy Osiy, Okeaniya, Karib dengizi havzasida bor.

Shu o'rinda Buyuk Britaniya boshchiligidagi Hamdo'stlik davlatlariga ham to'xtalib o'tish lozim. Ma'lumki, «Buyuk Britaniya» dastavval 1707 yilda Angliya, Shotlandiya va Irlandiyani qo'shilishidan tashkil topgan edi. 1931 yilda vujudga kelgan Buyuk Britaniya Hamdo'stligiga hozirgi vaqtda 50 dan ortiq davlatlar, shu jumladan, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Kanada kiradi (umumiy maydoni 30 mln. km², aholisi esa dunyo aholisining 1/6 qismini tashkil qiladi).

4. Mamlakatlarni toifalarga ajratish. Dunyoning hozirgi siyosiy xaritasida 230 ga yaqin mamlakat va hududlar bor: ularning asosiy ko'pchiligi mustaqil davlatlardir.

Mamlakatlar sonining bunchalik kattaligi ularni guruhlantirishni taqazo etadi. Bunda, birinchi navbatda, miqdoriy ko'rsatkichlar mezon qilib olinadi, Mamlakatlarni hududini kattaligi va aholi soniga qarab guruhlantirish eng keng tarqalgan. Masalan, hududning kattaligiga ko'ra dunyoda har birining maydoni 3 mln. kv. km. dan ortiq 7 ta eng katta mamlakat ajratiladi, ularning yalpi maydoni yer yuzidagi quruqlikning S qismidan ortig'ini egallaydi.

Masalan, aholisi soniga ko'ra har biridagi aholi 100 mln. kishidan ortiq bo'lgan 10 –ta eng katta mamlakat ajratiladi, bu mamlakatlardagi aholining yalpi soni yer yuzi aholisining 3/5 qismiga to'g'ri keladi.

Dunyo siyosiy xaritasida o'rtacha va kichikroq mamlakatlar ko'pchilikni tashkil etadi. Juda kichik davlatlar ham borki, ular «mitti» davlatlar deb ataladi.

Mamlakatlar ko'pincha geografik o'rni xususiyatlariga qarab ham guruhlashtiriladi. Bu xususiyatiga ko'ra dengiz bo'yida, yarim orolda, orollarda joylashgan mamlakatlar, arxepelag – mamlakatlarga bo'linadi.

Hududi bevosita dengizga tutash bo'lmagan mamlakatlar (ular jami 40 taga yaqin) alohida guruhni tashkil etadi. Bu mamlakatlarning quruqlik ichkarisida joylashganligi dengiz yo'llari, dunyo okeani boyliklaridan bevosita foydalanishni qiyinlashtiriladi. Jahon mamlakatlari faqat maydonining katta – kichikligi va geografik o'rnigagina emas, balki sotsial-iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra ham bir-biridan farq qiladilar.

Mamlakatlarni rivojlanish darajasiga ko'ra 1) iqtisodiy rivojlangan va 2) rivojlanayotgan mamlakatlar toifasiga bo'lish qabul qilingan.

BMT iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarga Yevropa, Osiyo, Afrika, Shimoliy Amerika, Avstraliya va Okeaniyaning jami 60

ga yaqin mamlakatlarini kiritgan. Ularning iqtisodiy va sotsial rivojlanishining ancha yuqori ekanligi va aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi ichki mahsulotining ancha ko'pligi bilan ajralib turadi.

Bulardan birinchi guruhni AQSH, Yaponiya, GFR, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Kanadadan iborat «G'arbning katta yettilik mamlakatlari» tashkil etadi. Bular G'arb dunyosining yetakchi mamlakatlari bo'lib, katta miqyosdagi iqtisodiy va siyosiy faoliyati bilan ajralib turadi. Maslan, «Yettilik» mamlakatlarida jahon yalpi milliy mahsulot va sanoat ishlab chiqarishning 50 % dan ortig'i, qishloq xo'jaligi mahsulotining 25 % dan ko'prog'i to'g'ri keladi. Bu davlatlarda aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi ichki yalpi mahsulot (IYAM) 10 ming dollardan 20 ming dollargacha tashkil etadi.

Rivojlangan mamlakatlarning ikkinchi kichik toifasiga kamroq rivojlangan mamlakatlar, birinchi galda Yevropa mamlakatlari kiradi. Bu mamlakatlar har birining siyosiy va iqtisodiy qudrati uncha katta bo'lmasa ham, lekin umuman olganda ular jahon ishlarida katta, shu bilan birga tobora ortib borayotgan ahamiyat kasb etadi. Ularning ko'pchiligida aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ichki yalpi mahsulot «katta yettilik» mamlakatlaridagiga tengdir.

SSSR parchalanishi natijasida 1991 yil oxirida barpo bo'lgan Mustaqil Davlatlar Hamdustligiga (MDH) kirgan mamlakatlarni alohida toifaga kiritish mumkin.

Qolgan barcha mamlakatlarni BMT rivojlanayotgan mamlakatlar toifasiga kiritiladi. Ular butun yer yuzi quruqlik maydonining S qismini egallaydi, aholisi esa dunyo aholi sonining yarmidan otig'ini, Xitoyni qo'shib hisoblaganda 70 % dan ko'pini tashkil etadi. Rivojlanayotgan mamlakatlar dunyo siyosiy xaritasida Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi va Okeaniyada ekvator dan shimolda va ayniqsa janubda juda katta masofaga cho'zilgan mintaqani egallaydi. Bu mamlakatlardan ayrimlari (Eron, Tayiland, Efiopiya, Misr, Lotin Amerikasi mamlakatlari va boshqalar) ikkinchi jahon urushidan ancha oldin mustaqillikka ega bo'lgan. Ko'pchiligi esa, mustaqillikka urushdan keyin erishdi. Urushdan keyin 100 ga yaqin mustaqil davlat vujudga keldi va ular ozodlikka erishgan mamlakatlar deb atala boshladi.

Juda katta turfa qiyofaga ega «uchinchi dunyo» mamlakatlari ichki sharoiti jihatidan xilma-xildir. Ular bir qancha toifalarga ajratiladi.

Bu mamlakatlarning birinchi toifasini tayanch mamlakatlari deb ataluvchi Hindiston, Braziliya va Meksika tashkil etadi. Bu mamlakatlar juda katta tabiiy, aholi va iqtisodiy imkoniyatlarga ega hamda

rivojlanayotgan mamlakatlar orasida ko'p jihatdan yetakchi mamlakatlardir. Masalan, qolgan hamma rivojlanayotgan mamlakatlar birgalikda qancha sanoat mahsuloti ishlab chiqarishsa, bu uchta mamlakat ham deyarli shuncha sanoat mahsuloti ishlab chiqaradi. Bu mamlakatlarda aholi jon boshiga ishlab chiqariladigan ichki yalpi mahsulot iqtisodiy rivojlangan mamlakatlardagidan ancha kam. Masalan, Xindistonda ichki yalpi mahsulot qiymati atiga 340 dollarni tashkil etadi.

Ikkinchi, nisbatan yaqinda paydo bo'lgan davlatlar toifasiga yangi sanoatlashgan mamlakatlar deb ataluvchi ozgina mamlakatlar va hududlarni kiritish mumkin. Bu toifa mamlakatlarining tipik vakillariga Koreya Respublikasi, Tayvan, Gonkong, Singapur, 70-80 yillardan rivojlanayotgan ko'pchilik boshqa mamlakatlardan o'zib ketishdi.

Uncha katta bo'lmagan uchinchi toifaga tashqariga neft chiqaruvchi (eks-port qiluvchi) mamlakatlar – Saudiya Arabistoni, Quvayt, Katar, Birlashgan Arab Amirliklari, Liviya, Brunej kiradi. Bu mamlakatlarda neft sotishdan katta daromad kelganligidan aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi ichki yalpi mahsulot 10-15 ming va undan ortiq dollarni tashkil etadi.

To'rtinchi, eng katta toifaga o'z taroqqiyotida sezilarli darajada orqada qolayotgan o'nlab mamlakatlar kiradi. Ularda feodalizm qoldiqlari saqlanib qolayotgan ko'p tarmoqli ancha qaloq xo'jalik ko'pchilikni tashkil etadi.

Birinchi toifaga BMT tasnifga ko'ra eng kam rivojlangan 42 ta mamlakat kiradi (aholisining umumiy soni 400 mln. dan ortiq). Bu mamlakatlarda iste'molga oid xo'jaligi ustun turadi. Ishlov beruvchi sanoat deyarli yo'q. Aholining 2/3 qismi savodsiz. Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi ichki yalpi mahsulot atigi – 100-200 dollarni tashkil etadi. Bu toifaga Osiyodagi Bangladesh, Nepal, Afg'oniston, Yaman, Afrikadagi Mali, Negir, Chad, Efiopiya, Samoli, Lotin Amerikasidagi Gaiti kiradi.

Testlar

1. O'tgan asr boshlarida eng ko'p mustamlaka mamlakatlariga ega bo'lgan imperiya davlatini belgilang?

- A. Fransiya
- B. Angliya
- C. Germaniya
- D. Rossiya
- E. Ispaniya

2. Jahon siyosiy xaritasining shakllanishiga qanday voqea juda katta ta'sir ko'rsatadi?

- A. Birinchi jahon urushi
- B. XX asr birinchi choragida bo'lib o'tgan jahon iqtisodiy inqirozi
- C. Ikkinchi jahon urushi
- D. Jahon sotsialistik tizimining parchalanib ketishi
- E. Sobiq ittifoqning parchalanishi

3. Jahon davlatlarida davlat boshqaruvining qaysi shakli eng ko'p tarqalgan?

- A. Monarxiya
- B. Konstitutsion monarxiya
- C. Federal monarxiya
- D. Respublika
- E. Mutloq monarxiya

4. Dunyo davlatlari ma'muriy-hududiy tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlang.

- A. Monarxiya va unitar
- B. Respublika va unitar
- C. Monarxiya va respublika
- D. Respublika va federativ
- E. Unitar va federativ

5. Quyidagi davlatlar orasidan monarxiya shakliga ega bo'lgan davlatni toping.

- A. Fransiya
- B. Moldaviya
- C. Ispaniya
- D. Turkiya
- E. Braziliya

6. Eng birinchi respublika shakliga ega bo'lgan davlat qaysi?

- A. Vatikan
- B. Buyuk britaniya
- C. Fransiya
- D. AQSH
- E. San-Marino

7. Parlament respublikasini qo'yidagi davlatlar orasidan toping.

- A. GFR
- B. AQSH
- C. Angliya
- D. Misr
- E. Braziliya

8. Hozirgi vaqtda monarxiya tuzimiga ega taxminan nechta davlat mavjud.

- A. 20 ta
- B. 25 ta
- C. 30 ta
- D. 33 ta
- E. 40 ta

9. GFR ning ma'muriy hududiy tuzilishi nima deb ataladi.

- A. Respublika
- B. Shtat
- C. Okrug
- D. Yer
- E. Profektura

10. O'rta asrlarda qaysi voqea Dunyo siyosiy va iqtisodiy xaritasida kuchli o'zgagishlarga olib keladi.?

- A. "Buyuk ipak yo'li" ning ochilishi
- B. Buyuk geografik kashfiyotlarni boshlanishi
- C. Yevropa bilan Osiyo qit'asi o'rtasida savdo-sotiqning rivojlanishi
- D. Yevropa bilan Osiyo qit'asi o'rtasida o'zaro urushlarning kamayishi
- E. Hammasi to'g'ri

11. Qo'yidagilar orasidan mutloq monarxiya tuzimiga ega bo'lgan davlatni aniqlang?

- A. Ispaniya
- B. Buyuk britaniya
- C. Braziliya
- D. Yaponiya
- E. Saudiya Arabistoni

12. “Profektura” qaysi mamlakatning hududiy-ma’muriy bo‘linishi hisoblanadi?

- A. Xitoy
- B. Hindiston
- C. Yaponiya
- D. Vengriya
- E. Marokash

Nazorat uchun savollar:

1. Dunyo siyosiy xaritasi tushunchasiga izoh bering.
2. Dunyo siyosiy xaritasi qanday shakllangan.
3. Dunyo siyosiy xaritasi shakllanish bosqichlarini aniqlang.
4. Jahon mamlakatlari davlat tizimini ta’riflang.
5. Jahon mamlakatlari toifalarini aniqlang.

Adabiyotlar

1. Абиркулов Қ. Иқтисодий география. Тошкент 2004.
2. Родионова И.А. Политическая карта мира. М, 1996.
3. Алиев М.Г. ва бошқалар, Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения –Т, 1998.
4. Бобурин В.А, Мазуров Ю.Л. Географические основы управления – М. 2000.
5. Мироненко Н.С. Введения география мирового хозяйства – М. 1995.
6. Сергеев П.В. Мировое хозяйства международные экономические отношения не современном этапе. М. Прогресс, 1998.
7. Страни мира – М, Мисль, 1996.
8. Экономические география зарубежных стран. / Под-ред. Максаковского. М, 1998.

4-mavzu: DUNYO AHOLI GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Dunyo aholisining soni, zichligi va joylanish xususiyatlari.
2. Aholining tabiiy o'sishi va migratsiyasi.
3. Aholining tarkibiy tuzilishi.
4. Shahar va qishloq aholisi.
5. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish.

1. Dunyo aholisining soni, zichligi va joylanish xususiyatlari.

Aholi deganda, ma'lum hududda (mamlakatda, mintaqada, jahonda) yashayotgan kishilar guruhiga aytiladi. U barcha tarixiy davrlar mobaynida jamiyat taraqqiyotining asosi bo'lib kelgan. Chunki u hamisha moddiy boyliklarni ishlab chiqargan, o'z iste'molida foydalangan va jamiyat taraqqiyotini amalga oshirib kelgan.

1999 yilning oktyabr oyida jahon aholisi 6 mlrd. kishilik marrani xatlab o'tdi. 2001 yil o'rtalarida uning umumiy soni 6137 mln. kishiga yetdi. Hozirgi vaqtda uning umumiy soni 6,5 mlrd. kishidan ortib ketdi. BMT va boshqa halqaro tashkilotlarning hisob - kitob va taxminlariga ko'ra, 2010 yilda aholi soni 7 mlrd. 176,6 mln. ga, 2025 yilda esa, 8 mlrd. 504,2 mln.ga yetadi. Hisob-kitoblardan ma'lum bo'ldiki, dunyoda har 230 kunda 1 ta Turkiya aholisiga barobar nufuz ortadi. Har soniyada 3, daqiqada 155, har soatda 10600, har kunda esa 245-620 chaqaloq ro'yxatga olinadi.

Aholi yer kurrasida nihoyatda notekis joylashgan. Aholi ko'p to'plangan uchta asosiy arealni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchi areal Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyoni o'z ichiga oladi. Bu arealdagi mamlakatlarda o'rtacha zichlik 1 km. kv 100 kishidan ortadi, ba'zi joylarda esa, 1000-1500 kishiga yetadi va undan ham oshadi. Aholining bunday zichligiga bu yerda kishilarning qadimdan yashash, ko'p mehnat talab qiluvchi intensiv obikor dehqonchilik tipining tarixiy tarkib topganligi, shuningdek, aholining tabiiy ko'payishi xususiyatlari sabab bo'lgan.

Yer shari aholisining 70 % i quruqlikning 7 foizida mujassamlangan bo'lsa, 15 % da aholi umuman yashamaydi. Aholining asosiy qismi mu'tadil, subtropik va subekvatorial iqlim mintaqalarida joylashgan, 50 % aholi dengiz sathidan 200 m gacha bo'lgan

hududlarda, 30 % i dengiz sohillaridan 50 km. gacha o'zoq hududlarda yashaydi.

Yer shari bo'yicha har km^2 ga o'rtacha 40 kishi to'g'ri kelsada, ayrim mamlakatlarda aholi zichligi juda yuqori (Bangladeshda har km^2 ga 800 kishi, Manokada 15,5 ming, Singapurda 4,5 ming kishi to'g'ri keladi). yer shari aholi eng zich yashaydigan hududlar quyidagilardir:

1. Janubiy Osiyo-Hindiston, Bangladesh, Shri-Lanka, Pokiston (aholi soni 1,5 mlrd.ga yaqinlashmoqda, zichligi 300-500 kishi har km^2 ga;)

2. Sharqiy Osiyo –Xitoy, Yaponiya, Koreya respublikasi, KXDR (Bu hududda 1,5 mlrd. dan ortiq aholi yashaydi, zichligi har km^2 ga 200-300 kishi);

3. Janubi-Sharqiy Osiyo – Indoneziya, Filippin, Tayland, Malayziya va boshqalar (aholi soni 0,5 mlrd. zichlik har km^2 ga o'rtacha 300 kishi);

4. Yevropa (aholi soni 0,7 mlrd ga yaqin, zichlik har km^2 o'rtacha 200 kishi).

5. Shimoliy Amerika Atlantika okeani sohillari, AQSH ning shimoli-sharqi.

Umuman, Dunyo aholisining 60 % i Osiyoda, 12% i Afrikada, 9,5 % i Yevropada, 8,5 % i Lotin Amerikasida, 5,5 % dan ortig'i Shimoliy Amerika va MDH da 0,5 % Avstraliya va Okeaniyada istiqomat qiladi.

Zichligi katta bo'lgan ikkinchi areal Yevropada tarkib topgan. Bu yerlarda aholining o'rtacha zichligi 200 kishidan 400 kishigacha bo'lgan bir qancha mamlakatlar bor. Asosiy sanoat rayonlarida aholi zichligi har km. kv. da 500-1500 kishiga yetadi va undan ham ortadi. Uchinchi areal AQSHning shimoliy-sharqiy qismidir. Bu hududda sanoat yuksak rivojlanganligi hamda mamlakatning asosiy rayoni ekanligi aholining zich joylashishiga sabab bo'lgan. Shu bilan birga quruqlik maydonining yarmiga yaqinida aholi zichligi 1 km^2 ga bir kishi hali to'g'ri kelmaydi. O'zlashtirish ayniqsa qiyin bo'lgan doimiy sovuq Qutbda, baland tog'li o'lkalar, cho'llar, issiq va sernam ekvatorial o'rmonlarda aholi nihoyatda kam. Shunday qilib, tabiiy sharoit aholining joylashishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Quyidagi jadval orqali ham aholining balandliklar bo'yicha joylanish xususiyashtirini bilib olish mumkin.

Aholining joylashishiga tabiiy sharoit xususiyatlardan tashqari iqtisodiy va tarixiy sharoitlar, aholini kelib o'rnatilgan vaqti, xo'jalik tipii, tashqi va ichki migratsiyaning intensivligi va boshqalar hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

**Jahon aholisini balandlik mintaqasi bo'yicha joylanishi
(foiz hisobida)**

Qit'a, materiklar	Dengiz sathiga nisbatan balandlik, m					
	200m gacha	200-500	500-1000	1000- 1500	1500- 2000	2000m dan balandda
Yevropa	68,8	23,5	7,2	0,5	-	-
Osiyo	56,5	23,5	11,7	4,9	2,5	0,9
Afrika	32,5	24,1	20,8	13,8	6,8	2,0
SH.Amerika	46,9	33,3	7,9	4,1	4,0	3,8
J.Amerika	42,3	15,0	22,8	4,7	4,2	11,0
Avstraliya va Okeaniya	72,9	17,8	8,4	0,9	-	-
Quriqlikda	56,2	24,0	11,6	4,4	2,3	1,5

2. Aholining tabiiy o'sishi va migratsiyasi. Jahon aholisining son jihatdan o'sishining bosh omili aholining tabiiy ko'payishidir. Aholining tabiiy ko'payish darajasi yil davomida jami to'g'ilanlardan, jami o'lganlarni ayirib tashlangandan keyingi qoldiq bilan ifodalanadi. Uning ko'rsatkichlari bir yilda o'rtacha har 1000 aholiga qancha to'g'ilish va qancha o'lish holatlari to'g'ri kelishiga qarab aniqlanadi. aholining tabiiy ko'payish jarayonigina uning to'xtovsiz son jihatdan o'sib va avlodlarning almashib turishini ta'minlaydi. Garchi tabiiy ko'payish biologik jarayon bo'lsada, uning kechishi va keng ko'lamda jamiyatda qaror topgan xilma-xil ijtimoiy-iqtisodiy sharoit (tirikchilik vositalari bilan ta'minlanganlik darajasi, oila va nigoh, bolalar tarbiyasi, urf odatlar, diniy aqidalar va boshqa) lar katta ahamiyat kasb etadi.

Aholi o'rtasida to'g'ilishning qay darajada bo'lishiga siyosiy notinchliklar, urushlar, keng tarqalgan xavfli kasalliklar katta salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi vaqtda jahon mamlakatlari aholisining tabiiy ko'payish ko'rsatkichlariga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin:

Aholi birinchi turi. To'g'ilish, o'lim, tabiiy ko'payish ko'rsatkichlarning ancha past darajasi ana shu guruhga kiruvchi

mamlakatlarga xosdir. Bu guruh mamlakatlarini demografik tanglik mamlakatlari ham deyish mumkin.

Odamda aholining takror ko'payishi uchun oilalarda o'rtacha kamida 2,5 bola to'g'ilishi, ya'ni mavjud oilalarning yarmi 2 nafar, qolgan esa 3 nafardan bolali bo'lishlari talab etiladi. Yangidan dunyoga kelgan bu bolalarning 2 nafari ota va onalarning o'rnini qoplasa, qolgan 0,5 nafar bepustlar, baxsiz hodisa tufayli oila qura olmasdan o'tganlar o'rnini to'ldiradi. Bunday demografik holatda aholining oddiy takror barpo bo'lishi deyiladi.

Hozirgi vaqtda jahon aholisining 1/5 qismini o'zida birlashtirgan, dunyoning rivojlangan mamlakatlari aksariyatida aholining tabiiy o'sish ko'rsatkichlari, har 1000 kishiga hisoblaganda, Yaponiya, AQSH, Kanada +1-2 dan Avstraliya va Yangi Zelandiya +5-8 gacha tebranadi. Demografik tanglik, ayniqsa, Yevropa mamlakatlarida yaqqol ko'zga tashlanmoqda. 2001 yil ma'lumotlariga ko'ra ularga har 1000 aholi hisobiga o'rtacha 10 ta to'g'ilish va 11 ta o'lim ko'rsatkichlari to'g'ri kelmoqda, ya'ni jami to'g'ilganlar hatto umumiy o'lganlar o'rnini ham qoplay olmayapti.

Misol tariqasida Germaniyani oladigan bo'lsak, mamlakatda to'g'ilish dunyoda eng past ko'rsatkichga ega. Oilaning o'rtacha me'yori 2,7 kishi. Har to'rt oilaning bittasi farzandsiz. Buning oqibatida keyingi vaqtlarda bu mamlakat aholisi kamayib borayapti.

Umuman rivojlangan mamlakatlarda aholi tabiiy ko'payishi kamligining sababi, jamiyat a'zolarining o'rtasida o'ziga xos kam bolali bo'lishga moyil demografik xulq-atvorning shakllanganligidir. Shu sababli bu guruh mamlakatlarda hozirgi vaqtda hech bo'lmaganda mavjud aholi soni takror barpo qilishni ta'minlash vazifasi yotadi.

Aholi ko'payishining ikkinchi turi to'g'ilish va tabiiy ko'payishning yuqori, bir qator mamlakatlarda esa juda yuqori, o'limning aksincha nisbatan pastligi, ushbu guruhga kiruvchi mamlakatlarning asosiy demografik belgisidir. Bu guruh mamlakatlarida, tom ma'noda, demografik faollik hukmronidir. Aholi ko'payishining bu turi eng avvalo Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasining rivojlanayotgan mamlakatlariga xosdir.

Ma'lumki, rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy ko'pchiligi yaqinlargacha o'z boshidan mustamlaka yoki yarim mustamlakalarga xos ijtimoiy nohaqliklarni o'tkazib kelgan edilar. Ularning ko'pchiligi asosan mustaqil rivojlanish davrini boshlab, hozirgi davr tibbiyot-sanitariya, fan-texnika kabi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot yutuqlaridan

foydalanish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Ularga nisbatan ijtimoiy yaxshilana boshlandi, turli yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish imkoniyatlari paydo bo'ldi. Bu sharoitlar ularda to'g'ilishning yuqori darajasi saqlanib qolgani holda, o'limning keskin kamayishiga olib keldi. Bu esa o'z navbatida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon aholisini misli ko'rilmagan yuqori sur'atlarda o'sishiga olib kelgan. Darhaqiqat rivojlanayotgan mamlakatlarda aholining tabiiy ko'payishi ko'rsatkichlari ayniqsa, XX asrning 60-70 yillarida o'zining yuqori darajasiga erishgan edi. O'sha yillarda bu ko'rsatkich har 1000 kishi hisobiga o'rtacha 25-28 kishiga teng bo'lgan edi. Boshqacha aytganda jahon aholisi aynan rivojlanayotgan mamlakatlar hisobiga har yili o'rtacha 2,0 va undan ortiq foizda o'sishga erishgan edi.

Tabiiy o'sish Afrika, Markaziy Amerika, Janubiy - g'arbiy Osiyo hamda Markaziy va Janubiy Osiyoda yuqori koeffitsiyentlarga ega. Ushbu ko'rsatkich Yevropada nolga, Rossiyada esa minus 2-3 promiliga teng. Rossiyada immigratsiya katta miqdorga ega bo'lmaganda depolyatsiya jarayoni, ya'ni aholi sonining qisqarishi undan sezilarli bo'lardi. So'ngi yillarda yer yuzasi aholisining mutloq soni yiliga o'rtacha 85-90 mln. kishiga o'smoqda.

Ammo 90- yillardan boshlab demografik faollik mamlakatlarida ham aholining tabiiy ko'payishida yaqqol sekinlashuv alomatlari ko'rina boshlanadi. Jahon aholisining 2/3 da yaqinini tashkil qiladigan Osiyo va Afrika mamlakatlarida aholining o'rtacha yillik o'sishi darajasi faqat 1995-2001 yillar orasida 4 punktga, ya'ni, Osiyoda 2,4 foizga kamayishi qayd qilindi. Ana shular tufayli jahon aholisining yillik o'sishi ko'rsatkichlari ham shu yillar orasida 1,5 dan 1,3 foizga pasaydi.

Hozirgi vaqtda jahondagi ko'pchilik mamlakatlar davlat demografik siyosatini yurgizib, aholining ko'payishini boshqarishga intilmoqdalar. Demografik siyosat ma'muriy, iqtisodiy, targ'ibot va boshqa tadbirlar bo'lib, davlatlar bo'lar yordamida aholining tabiiy ko'payishiga o'zi hohlagan yo'nalishda (birinchi galda to'g'ilishga) ta'sir ko'rsatadi. Demografik siyosatning yo'nalishi dastavval mamlakatdagi demografik holatga bog'liq bo'ladi. Aholini ko'payishining birinchi turiga kiruvchi mamlakatlarda demografik siyosat ko'proq to'g'ilishni va tabiiy ko'payishni oshirishga qaratilgan bo'ladi. Aholi ko'payishining ikkinchi turi xos bo'lgan ko'pchilik mamlakatlar keyingi o'n yilliklarda to'g'ilishni va aholining tabiiy ko'payishini qisqartirishga qaratilgan demografik siyosat yurgiza boshladilar. Bu sohada dunyoning ikkita eng katta mamlakati – Xitoy

bilan Hindiston eng ko‘ harakat qilmoqda desa bo‘ladi. Hisobotda har bir oilada 1 ta, Hindistonda esa 2 ta dan ortiq bola to‘g‘ilishiga yo‘l bermaslikni ko‘zda tutuvchi demografik siyosat olib borilmoqda.

To‘g‘ilish, o‘lim va tabiiy ko‘payish koeffitsiyentlari (aholining 1000 kishiga nisbatan 1999-yilgi ma‘lumotlar)

	To‘g‘ilish vaqti	O‘lish koef.	Tabiiy o‘shish koef	Gudaklar o‘limi koef.	O‘rtacha umr davri	
					erkaklar	ayollar
Butun dunyo	24	9	15	62	64	68
Afrika	41	13	28	90	53	56
Amerika	22	7	15	34	69	74
SH.Amerika	15	9	6	8	72	79
Markaziy Amerika	29	5	24	37	18	74
J. Amerika	25	7	18	47	65	71
Karib havzasi	23	8	15	39	67	72
Osiyo	24	8	16	62	64	67
Javubiy-G‘arbiy Osiyo	31	7	24	51	65	69
O‘rta va Janubiy Osiyo	31	10	21	79	60	61
Janubi-Sharqiy Osiyo	26	8	18	53	62	66
Sharqiy Osiyo	17	6	11	40	68	72
Rossiya	9	16	7	19	59	72
Avstraliya va Okeaniya	19	8	11	24	71	74
Yevropa	11	11	0	10	70	77

Aholining soniga tabiiy ko‘payish bilan birga uning mexanik harakati yoki migratsiyasi ham ancha ta‘sir ko‘rsatadi. Migratsiyaning sababi turlicha bo‘lishi mumkin.

Asosiy sabab iqtisodiy sababdir, lekin siyosiy, diniy va boshqa sabablar ham bo‘ladi. Agar aholi ikki davlat orasida ko‘chib yursa tashqi migratsiya bir davlat doirasida bir joydang ikkinchi joyga ko‘chib yursa, ichki migratsiya deb ataladi. Agar boshqa bir davlatga doimiy yoki uzoq muddat yashash uchun ko‘chib kelinsa emigratsiya deb ataladi. O‘zi yashab turgan davlatdan boshqa davlatga doimiy yoki uzoq muddatga yashash uchun ketilsa emigratsiya deb ataladi. Kelganlar (immigrantlar)

bilan ketganlar (yemmigrantlar) orasidagi farq migratsiya saldosi deb ataladi. Agar migratsiya saldosi musbat bo'lsa immigratsiya emmigratsiyadan, manfiy bo'lsa emmigratsiya immigratsiyadan ustun bo'ladi.

Aholining tashqi migratsiyalari juda qadim zamonalarda vujudga kelgan bo'lib, o'rta asrlarda buyuk geografik kashfiyotlar bilan bog'liq ravishda davom etgan, lekin kapitalizm davrida u juda rivojlandi. Eng "katta migratsiyasion portlash" XIX asrda boshlandi. Yevropa asosiy emigratsiya markazi bo'lib qolgan edi. Emiratsiya boshlangan vaqtdan to ikkinchi jahon urushigacha Yevropadan 60 mln. odam ko'chib ketdi. Ikkinchi jahon urushidan keyin tashqi migratsiyalar geografiyasi sezilarli o'zgardi. AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, shuningdek Isroilga doimiy yashash uchun immigratsiyalar hamon kelayotgvan bo'lsa ham, qit'alararo migratsiya umumiy miqdori kamaydi. Lekin qit'alar ichidagi migratsiyalar kuchaydi. Shu bilan birga mehnatkashlar migratsiyasi deb ataluvchi ko'chishlar ayniqsa keng tus oldi. Ayniqsa G'arbiy Yevropa o'ziga ishchi kuchini tortadigan asosiy hududga aylandi. Undan tashqari Shimoliy Amerika hamda neft chiqaruvchi arab mamlakatlari ham asosiy ishchi kuchini qabul qiluvchi hududlar hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmida tashqi migratsiyaning yangi shakli, ya'ni "bilak kuchi" ning ketishidan farq qiluvchi "oqillar ketishi" deb nom olgan migratsiya paydo bo'ldi. Bu ko'chib ketishning mohiyati xorijiy olimlar muhandislar, vrachlar va boshqa xil yuqori malakali mutaxssislarni yuqori to'lanadigan mamlakatlarga ketishidir. Bu migratsiya turini qabul oluvchi eng markazlardan biri AQSH dir. aholi ichki migratsiyasining bir qancha turi mavjud bo'larga aholining qishloq joylardan shaharlarga ko'chib kelishi kiradi. Bu hol migratsiyaning ko'lami hozirgi vaqtda shunchalik kattalashib ketdiki, uni "XX asrda aholining buyuk ko'chishi" deb ataladigan bo'ldi.

3. Aholining tarkibiy tuzilishi. Aholi tarkibiy tuzilishiga ko'ra, bir nechta turga bo'linib, ular ichida jinsiy va yosh tarkibi unga xos belgilar ichida eng muhim hisoblanadi. Butun dunyoda erkaklarning soni ayollarning soniga nisbatan qariyb 30 mingga ko'proqdir. Demografik statistika ma'lumotlarga ko'ra har 100 to'g'ilgan qiz bola hisobiga 104-107 o'g'il bola dunyoga kelar ekan. Fiziologik xususiyatlari tufayli ularning o'zaro nisbati balog'at yoshiga yetganda tenglashadi. Keyingi yoshlarda sekin-asta erkaklarga nisbatan ayollar son jihatdan ustunlikka erisha boradi. Bu ustunlik ayniqsa erkaklar

o'rtasida yaqqol ko'zga tashlanadi. Bolalar yoshlarida barcha materik va regionlarda o'g'il bolalarning ustunligi tashanadi. Dunyoda 0-14 yoshda har 1000 qizga 1040 o'g'il bola to'g'ri keladi. ushbu ko'rsatkich Yevropada (1060), Osiyoda (1050) hamda Avstraliya va Okeaniya (1059) da undan ham yuqori. Faqat Afrika (1008) va Amerika (1029) da nisbatan pasi daraja bilan ifodalanadi. Umuman olganda jahon bo'yicha 1000 ayolga 1000 erkak to'g'ri keladi. Erkaklarning son jihatdan ustunligi, ayniqsa, Osiyoda ancha katta. Unda har 1000 ayolga o'rtacha 1040 erkak to'g'ri keladi. Bu, birinchi navbatda Xitoy va Hindistondan eng yirik davlatlarda erkaklarning ayollarga nisbatan ancha ko'pligi sababidir. Yevropada esa bu borada teskari holat mavjud. Erkaklarga nisbatan ayollarning son jihatdan ustunligi ayniqsa Rossiyada aniq kuzatiladi. Unda har 1000 ayolga atiga 890 erkak to'g'ri kelmoqda. foiz hisobida olsak, ayollar Latviyada 53,9 %, Ukrainada 53,6 %, Estoniyada 53,4 % ni tashkil etadi.

Dunyo aholisining yosh tarkibi ham katta hududiy farqlariga ega. Bunda to'g'ilish va o'lim dinamikasi hal qiluvchi rol uynaydi. To'g'ilish darajasining ichida yosh bolalar va o'sishlar soni oshishiga olib keldi. Agar to'g'ilish keyingi yillarda pasaya borgan bo'lsa. Bolalar va o'smirlarning jami aholi sonidagi ulushi past bo'ladi. Shu vaqtning o'zida o'rta va katta yoshdan aholi soni va ulushi ko'payadi hamda aholining "keksayish" jarayoni rivojlanishi mumkin.

Jahon hududlarida aholining jinsiy tarkibi (% hisobida, 2002 y).

Hududlar	Erkaklar	Ayollar
MDH	48,5	51,5
Xorijiy Yevropa	48,9	51,1
Afrika	49,9	50,1
Amerika	49,8	50,2
Avstraliya va Okeaniya	50,5	49,5

Aholining irqiy va milliy – etnik tarkibi. Inson irqi-bu avloddan avlodga o'tuvchi o'xshash tashqi (teri, gavda) belgilarga ega bo'lgan, tarixan shakllangan kishilar guruhidir. Shunday belgilar g'atoriga teri, soch va ko'z rangi, burun va lab shakli bo'y va gavdaning taqsimlanishiga xos xususiyatlar va boshqalar kiradi. Jahon aholisi asosan 3 asosiy va qo'shimcha irqiy guruhlariga mansubdir. Bular Yevropoid (oq tanli), mangoloid (sariq tanli), negroid (qora tanli) hamda

son jihatdan kichik bo'lgan avstroloid xalqlaridir. Shulardan birinchisi – Yevropa, Janubi g'arbiy va Janubiy Osiyo, Shimoliy Afirika, Shimoliy Amerika hamda Janubiy Amerikaning katta qismida, Avstraliyada keng tarqalgan, ikkinchisi Sharqiy, Janubi-sharqiy, O'rta Osiyoda, Kanada shimolida, Markaziy va Janubiy Amerikada, uchinchi – Tropik Afrikada, Janubiy Osiyoda, Amerika va Okeaniyada mavjud. To'rtinchi irq vakillariga asosan Avstraliya va Okeaniyaning tub aholi vakillari kiradi.

Dunyoda hammasi bo'lib 3-4 mingga yaqin xalq, ya'ni etnos mavjud. Bularning ayrimlari millatlarga aylangan, qolganlari xalq va qabilalardan iborat. Tabiiyki, a'loq ko'p miqdorda xalqlarni guruhlariga ajratish (tasniflash) zarur. Aholi geografiyasi uchun xalqlarni, birinchidan, soniga va, ikkinchidan, tiliga qarab guruhlariga ajratish eng katta ahamiyatga egadir.

Dunyo mamlakatlari aholisining milliy tarikibi va etnik munosabatlarining xususiyatiga ko'ra qator guruhlariga taqsimlash mumkin. Birinchi guruhga bir millatli, ya'ni asosiy millati jami aholisining 95 foizidan ortiq qismini tashkil etuvchi mamlakatlar: Yevropada – Islandiya, Irlandiya, Norvegiya, Daniya, Polsha, Germaniya va boshqalar, Osiyoda-Yaponiya, KXDR, Koreya Respublikasi, Bangladesh, Mo'g'iliston, Yaman, Oman, Qator, Afrikada-Misr, Liviya, Somali, Madakaskar va boshqalar.

Ikkinchi guruhga ushbu ko'rsatkich 70-95 foizga teng bo'lgan mamlakatlar-Buyuk Britaniya, Fransiya, Ispaniya, Finlandiya, Jazoir, Marokash, Suriya, AQSH, Avstraliya, O'zbekiston, Turkmaniston, Ozarbayjon va boshqalar kiradi. Uchinchi guruh mamlakatlarida (Eron, Afg'oniston, Gruziya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Pokiston, Malayziya, Markaziy, Sharqiy va Janubiy Afrika mamlakatlari va boshqalar) asosiy millat ulushi jami aholisining yarmidan kam yoki ortiq, biroq 70 foizdan past ko'rsatkich bilan ifodalanadi. To'rtinchi guruhda aholisi bir nechta yirik millatlardan iborat, lekin ulardan birontasining ulushi sezilarli ustun bo'lmagan mamlakatlar to'plangan (Hindiston, Indoneziya, Filippin, Shveysariya, G'arbiy Afrika mamlakatlari).

Aholining diniy tarkibi. Insoniyatning ijtimoiy rivojlanish tarixida dinlar hamisha muhim rol o'ynab kelgan. U hozir ham aholini barcha tabaqalarining ma'naviy-sotsial dunyoqarashi shakllanishiga, qolaversa, xalqaro siyosiy hayotga katta ta'sir o'tkazib kelmoqda.

Jahon bo'yicha xalqlar o'rtasida o'nlab dinlar tarqalgan bo'lib, ular xususiyatlariga ko'ra primitiv, milliy va dunyoviy dinlar guruhiga

bo‘linadi. Dastlabki shakllanish bosqichida kelayotgan primitiv dinlar urug‘ va qabilalik holatida yashab kelayotgan tropik Afrika negrlari, Janubiy Amerika hindulari, ayrim Janubiy, Sharqiy Osiyo va Okeaniyaning kichik etnik xalqlari orasida tarqalgan. Milliy dinlar jahonning ba’zi mamlakatlarida asosan bitta davlat doirasidagi mahalliy din holatida yashab kelmoqda. Ularga Hindistondagi hinduizm, Xitoydagi konfutsionizm, Yaponiyadagi sintoizm, Isroildagi iudaizm va boshqalar kiradi.

Jahon dinlaridan eng keng tarqalgani xristian dini bo‘lib (bu din uch mazhabni-katolik, pratestant va pravislavni o‘z ichiga oladi), unga asosan Yevropa, Amerika va Avstraliyada yashovchi taxminan 1 mlrd. dan ortiq kishi e’tiqod qiladi. E’tiqod qiluvchilar soniga ko‘ra (1 mlrd.ga yaqin) islom dini ikkinchi o‘rinda turadi. Asosan Osiyo bilan Afrikada joylashgan deyarli 30 ta mamlakatda Islom dini davlat dini deb e‘lon qilingan. Markaziy va sharqiy Osiyoda tarqalgan budda dini jahon dinlari orasida uchinchi o‘rinda turadi.

4. Shahar va qishloq aholisi. Shaharlar juda qadimgi zamonda ma’muriy hokimiyat, savdo va hunarmandchilik markazlari, harbiy qo‘rg‘onlar sifatida Nil, Dajla va Frot daryolari deltalarida paydo bo‘lgan. Mashinasozlik sanoati, transport va jahon bozorining o‘sishi bilan shaharlarda sanoat to‘plandi, ko‘p shaharlar transport tugunlariga savdo-taqsimot markazlariga aylanib bordi. Shaharlarning ma’muriy va madaniy markazlar sifatidagi mavqiylari kuchaydi. XX asr o‘rtalarida nomoddiy ishlab chiqarish sohalarining o‘sishi bilan shaharlarning vazifalari yanada ko‘pydi. Hozirgi zamon shahari odatda bir qancha vazifani bajaradi. Lekin bir xil vazifani bajaruvchi shaharlar ham mavjud masalan, tog‘-kon sanoati shahari, ilmiy shahar, kurort shahari va hatto poytaxt shaharlari bor. Ba’zi shaharlar poytaxt qilish uchun maxsus qurilgan. XX asr boshida aholisining soni 100 mingdan ortiq 150 ta shahar mavjud bo‘lib, ularga aholining atigi 5 foizi to‘g‘ri kelgan. Bunday shaharlarning miqdori 90-yillarning boshida 2,5 mingni tashkil etdi, 2001 – yilda esa 3,5 mingdan ortib ketdi.

Urbanizatsiya hozirgi zamondagi eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardan hisoblanadi. Urbanizatsiya (lotincha – urbs-“shahar”) deb mamlakatda, hudud va jahonda shaharlarning o‘sishi va shahar aholisi salmog‘ining oshishiga, murakkab shaharlar shaxobchalari, tizimlarining paydo bo‘lishi va rivojlanishiga aytiladi.

Hozirgi zamon o‘rbanizatsiyasi butun jahonga tegishli jarayon bo‘lib, ko‘pchilik-mamlakatlarga xos bo‘lgan uchta umumiy

xususiyatiga egadir. Birinchi xususiyat-shahar aholisi sonining xususan rivojlanayotgan mamlakatlarda tez sur'atlar bilan o'sib borishi.

Ikkinchi xususiyat-aholi va xo'jalikning asosan yirik shaharlarda to'planishi. Bunga ishlab chiqarish xususiyati, uning ilm-fan, ta'lim bilan aloqasining murakkablashib borayotgani sabab bo'lmoqda. Aholisi 1 mln. dan ortiq bo'lgan shaharlar "millioner" shaharlar deb ajratish odati mavjud.

Uchinchi xususiyat – shaharlar maydonining kengayib ketishi.

Urbanizatsiya darajasiga ko'ra jahaondagi barcha mamlakatlarni uchta katta toifaga ajratish mumkin. Lekin asosiy farq mamlakatlarning rivojlanish darajasiga bog'liq. Rivojlanayotgan mamlakatlarda 90-yillarning boshlarida Urbanizatsiya darajasi 33 foizni (Ruanda 6%, Brundi 9 %, Nepal 12 %, Kambodja 16 %, Gvaniya 17 %), rivojlangan mamlakatlarda 72 foizni (Belgiya 97 %, Isroil 91 %, Avstraliya 85 %) tashkil etgan. Butun jahon bo'yicha shahar aholisi 2001-yilda 47 foizni tashkil etdi.

Shaharlarning tez o'sayotganiga qaramay, jahon aholisining yarmidan ortig'i qishloq joylarda yashaydi, qishloqlarning umumiy soni esa 15-20 mln. ga yetadi. Qishloq aholisining joylashishida asosan ikki xil shakl mavjud: g'uj va tarqoq joylashsin.

Qanday xil qishloqlarning mavjudligi tarixiy, iqtisodiy rivojlanishga, tabiiy sharoitining xususiyatlariga bog'liq. Aholining qishloqlarda g'uj bo'lib joylashishi mamlakatlarning ko'pchiligida ko'p topilgan. Ayniqsa Rossiya, Xorijiy Yevropa, Xitoy, Yaponiyada bu shakl yaqqol namoyon bo'lgan. Lekin qishloqlarning shakli xilma-xil bo'lishi mumkin. Fermalar AQSH, Kanada va Avstraliyada eng ko'p tarqalgan. Aholi joylashishining aralash turlari ham mavjud. Ko'chmachi chorvachilik o'lkalarida doimiy qishloq joylari umuman yo'q.

5. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish. Mehnatga yaroqli aholi mehnat resurslari deb ataladi. Mehnat resurslarini aniqlashda aholining yosh va jinsiy tarkibi hisobga olinadi. Mehnatga yaroqli aholiga, odatda, 15 yoshdan 65 yoshgacha kishilar kiradi. Mehnatga yaroqli aholining asosiy qismini ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashuvchi iqtisodiy faol aholi tashkil etadi. Aholining mehnat faoliyati munosabatiga qarab: mehnatga layoqatligicha bo'lgan, mehnatga layoqatli va mehnatga layoqatlidan keyingi guruhlariga ajratiladi.

Asosiy mehnat resurslari mehnatga layoqatli va mehnat yoshidagi, xususan, ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qiydigan va harbiy xizmatdagilarni o'zida birlashtirsa, qo'shimcha mehnat resurslariga 14-16 yoshdagi ishlovchi o'spirin-yoshlar va xizmatini davom ettirayotgan nafaqaxo'rlar kiradi.

Mehnatga layoqatli yosh turli mamlakatlarda turlicha belgilangan. Masalan, Rossiyada 16-59 yoshdagi erkaklar, 16-54 yoshdagi ayollar mehnat resurslari hisoblanadi. AQShda erkak va ayollar bir xil 16-65 yosh, Finlandiya, Yaponiya, Kanada, Germaniyada 15 yoshdan mehnatga layoqatli hisoblanadi. Uning yuqori chegarasi aholining o'rtacha umr ko'rish darajasi, mamlakatning iqtisodiy salohiyati asosida belgilanishi mumkin.

Mehnat resurslarining ulushi Yevropada eng yuqori ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. (62-64 foiz), Amerika hamda Avstraliya va Okeaniyada ushbu ko'rsatkich 56-58 foizni tashkil etadi. Osiyoda ham bu ko'rsatkich ancha yuqori (53-54 foiz) faqat Afrikada mazkur ko'rsatkich (47 foiz) nisbatan past hisoblanadi. Dunyo aholisining 52 foizi mehnat resurslaridan iborat. alohida mamlakatlar bo'yicha oladigan bo'lsak Xitoy – 756,8 mln. Hindiston 450,8 mln. AQSH-144,7 mln., Indoneziya-101,8 mln., Braziliya -79,7 mln., Rossiya – 77,7 mln. kishi mehnatga yaroqli aholisi bo'lib, dunyoda oldinda turadi.

Aholi bandligi ham turli mamlakatlarda turlicha. Masalan, moddiy boyliklar ishlab chiqarish sohasida Rossiya aholisining 70% i, AQSH aholisining 54%, noishlab chiqarish sohasida esa Rossiyaning 30 %, AQShning 46% mehnat resurslari band. Bu ko'rsatkichlar qishloq xo'jaligi bo'yicha Rossiyada 15 % ni, AQSH da 3%ni, sanoatda Rossiyada 37 % ni, AQSH da 24 %ni, xizmat ko'rsatish sohasida Rossiya 48% ni, AQShda 70% ni, tashkil etadi. Lekin shu bilan birgalikda asosiy rivojlanayotgan mamlakatlarda mehnatda band aholining tarkibida qishloq xo'jaligi va unga yaqin bo'lgan sohalarda band aholi ko'pchilikni tashkil etadi.

Yer shari aholisining oshishi bilan birgalikda ishsizlik muammosi ham mavjud. Ishsizlikka barham berish ko'plab mamlakatlarda eng asosiy muammolardan biriga aylangan. Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida esa, ishsizlarning mavjudligiga, iqtisodning umuman, sust rivojlanganligi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishga kam tortilganligi, kichik yoshdagilar ko'pchilikni tashkil etishi sababdir.

Testlar

1. Yer shari aholisining necha foizi quruqlikning 7 foizida yashaydi?

- A. 70 %
- B. 75 %
- C. 80 %
- D. 85 %
- E. 65 %

2. Aholisi soniga ko'ra dunyoda uchinchi o'rinda turuvchi mamlakatni belgilang?

- A. Xitoy
- B. AQSH
- C. Indoneziya
- D. Rossiya
- E. Yaponiya

3. "Demografik portlash" tushunchasi nimani anglatadi?

- A. Shahar aholisining o'sishi
- B. Aholini tez sur'at bilan o'sishi
- C. Aholini tez sur'at bilan kamayishi
- D. Qishloq aholisini oshishi
- E. Aholini ko'chib ketishi

4. Urbanizatsiya darajasi yuqori bo'lgan mamlakatni belgilang?

- A. Germaniya
- B. Bolgariya
- C. Hindiston
- D. Indoneziya
- E. Rossiya

5. Aholi migratsiyasiga birinchi galda qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- A. Iqtisodiy
- B. Siyosiy-iqtisodiy
- C. Madaniy
- D. Diplomatik
- E. Diniy, madaniy

- 6. Aholining yirik shaharlardan shahar atrofiga ko'chib o'tishi nima deb ataladi?**
- A. Kon urbanizatsiya
 - B. Urbanizatsiya
 - C. Agromeratsiya
 - D. Megapolis
 - E. Sub urbanizatsiya
- 7. Qo'yidagi davlatlar orasidagi o'rtacha umr davrining o'zoqligi bo'yicha yetakchi davlatni belgilang?**
- A. Yaponiya
 - B. Polsha
 - C. Sudan
 - D. Italiya
 - E. Rossiya
- 8. Mitti davlatlarni hisobga olmaganda, aholisi eng zich davlatni toping. (1 km^2 o'rtacha 800 kishi).**
- A. Yaponiya
 - B. Germaniya
 - C. Hindiston
 - D. Malayziya
 - E. Bangladesh
- 9. Bir millatli mamlakatni toping?**
- A. Filippin
 - B. Rossiya
 - C. O'zbekiston
 - D. Yaponiya
 - E. Argentina
- 10. Demografik siyosat faol ravishda olib borilayotgan davlat qaysi?**
- A. Pokiston
 - b. Markaziy Afrika respublikasi
 - C. Hindiston
 - D. Xitoy
 - E. Tailand

Nazorat uchun savollar:

1. Dunyo aholisi va zichligi ta'rif bering
2. Aholining tabiiy o'sishiga izoh bering va qanday omillar ta'sir etadi.
3. Aholi migratsiyasini izohlang.
4. Dunyo aholisi milliy tartibiga ta'rif bering.
5. Dunyoda aholini irqiy tarkibi qanday.
6. Shahar va qishloq aholisini izohlang.
7. Urbanizatsiya darajasi yuqori hududlar qaysi yerlar.
8. Mehnat resurslari nima va ulardan foydalanishga izoh bering.

Adabiyotlar

1. Покшиневский В.В. География населения мира. М: 1985.
2. Салимов Х. Жаҳон аҳолисининг жойланиш хусусиятлари, 1984.
3. Салимов Х. Жаҳон мамлакатлари иқтисодий географияси. 1993
4. Полский С.А. География населения.
5. Алиев М.Г. ва бошқалар. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения –Т.: 1998.
6. Мироненко Н.С. Введения в географию мирового хозяйство, -М, 1995.
7. Социально – экономическая география зарубежного мира. М. Крон-пресс, 1998.
8. Страни мира – М. Мисль. 1996

5-mavzu. JAHON XO‘JALIGI GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Dunyo xo‘jaligining umumiy ta’rifi
2. Fan-texnika taraqqiyoti va xo‘jalikni joylashtirish
3. Sanoat geografiyasi
4. Qishloq xo‘jalik geografiyasi
5. Transport geografiyasi

1. Dunyo xo‘jaligining umumiy ta’rifi. Jahon xo‘jaligining shakllanish jarayoni amalda kishilik jamiyatining jami tarixini o‘z ichiga oladi. Chunki u ishlab chiqarish kuchlarining necha ming yillar davomidagi evolyutsiyasining natijasidir. Jahon xo‘jaligining shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarini o‘ziga xos xususiyatlar bilan ifodalovchi ayrim bosqichlarga taqsimlash mumkin. Birinchi va eng uzoq davrni o‘z ichiga olgan jahon xo‘jaligi belgilari va regional xususiyatlari shakllana boshlagan bosqich buyuk geografik kashfiyotlar davrigacha davom etgan. Buyuk geografik kashfiyotlar natijasida xalqaro savdo Yevropa va Osiyodan keyin Yer sharining boshqa regionalini ham qamrab oladi. Regionlar o‘rtasida mahsulotlarni ayriboshlash jahon bozorini vujudga keltiradi. Ushbu bozor transport rivojlanishi munosabati bilan yana ham kengaydi, chunki dengiz transporti barcha materiklarni birlashtirishga imkon berdi.

Jahon xo‘jaligi iqtisodiy kategoriyadir, chunki uning to‘g‘risidagi tushuncha ijtimoiy mehnat taqsimoti tushunchasi, xalqaro iqtisodiy integratsiya tushunchalari bilan aloqadordir.

Jahon xo‘jaligining shakllanishi va rivojlanishida xalqaro geografik mehnat taqsimotining o‘rni va ahamiyati biqiyosdir. Halqaro geografik mehnat taqsimoti ayrim mamlakatlarni ma’lum turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatishga, shular bilan keyinchalik ayriboshlashga ixtisoslashganligini anglatadi.

Shunday qilib, XIX asrning II-yarmida keng miqyosda temiryo‘llarning barpo qilinishi va dengiz transportining rivojlanishi quruqliklar va materiklarni bog‘ladi hamda jahon savdosi va jahon xo‘jaligining shakllanishini ta’minladi.

Jahon xo‘jaligi-bu bir-biri bilan umumjahon iqtisodiy munosabatlari orqali boqlangan dunyodagi barcha mamlakatlar milliy xo‘jaliklarining majmuidir.

2. Fan-texnika taraqqiyoti va xo‘jalikni joylashtirish. XX asrning o‘rtalarida boshlangan hozirgi zamon fan-texnika inqilobi (FTI) butun dunyo hayotini, shu jumladan, dunyo xo‘jaligining rivojlanishida yuz bergan keskin sifat o‘zgarishi ishlab chiqarish kuchlarini tubdan qayta o‘zgartirib yubordi. FTI fan, texnika, texnologiya ishlab chiqarish, boshqarishni, hamma tarmoqlar va sohalarni, mehnat jarayonini, turmush sharotini, jamiyatning moddiy va ma’naviy imkoniyatlarini tez o‘sishiga sabab bo‘ldi. Bularning hammasi fanning go‘rkirab rivojlanishi bilan o‘zviy bog‘liqdir. Birinchidan, zamonaviy fan kashfiyotlar industriyasiga, texnika rivojlanishining qudratli tezlashtiruvchisiga aylandi. Shunga bog‘liq holda yangi “fan-ishlab chiqarish” va “ta’lim–fan–ishlab chiqarish” paydo bo‘ldi.

FTIning xo‘jalikning hududiy tarkibiga bo‘lgan ta’siri tshlab chiqarish kuchlarini joylashtirish omillari orqali amalga oshmoqda. Ular qo‘yidagilardan iborat:

Hudud omili, jamiyat faoliyati amalga oshiradigan geografik muhitning muhim omillaridan biridir. Hudud qanchalik katta bo‘lsa, u xilma-xil tabiiy resurslarga shuncha boy bo‘ladi. Bu esa aholi va ishlab chiqarishni oqilona joylashtirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Iqtisodiy-geografik o‘rin omili, bu biror-bir joy, shahar, mamlakat yoki regionni undan tashqarida joylashgan hamda qandaydir iqtisodiy ahamiyat kasb etuvchi tabiiy yoki inson mehnat faoliyati natijasida barpo qilingan ob’ekt yoki ob’ektlarga nisbatan munosabatidir.

Tabiiy resurs omili, industrialashtirish jarayonining dastlabki bosqichlarida asosiy xo‘jalik tarmog‘i-sanoatning joylashishi tabiiy resurslar, dastavval foydali qazilmalar geografiyasi tomonidan aniqlangan.

Transport omili, FTI davrigacha ushbu omil ishlab chiqarishning joylashtirishda ko‘pincha hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Ayni vaqtda ham xo‘jalikni joylashtirishda bu omil katta ahamiyatga ega.

Mehnat resurslari omili, ishlab chiqarishning joylashishiga va uning hududiga har doim ta’sir qilib kelgan va hozirda ham ta’sir ko‘rsatmoqda.

Hududiy konsentratsiyalashish omili, ishlab chiqarishning ma’lum bir joyga to‘planishi, jamlanishini anglatadi. Ishlab chiqarish

kuchlarining konsentratsiyalashishi mahsulot tannarxini pasaytirishga, samaradorligini oshirishga hamda fan-texnika yutuqlarini ishlab chiqarishga tez joriy etishga imkon beradi.

Fantalab omili, FTI davrida fan-texnika ishlab chiqarishni joylashtirish jarayonida juda muhim omil bo'lib bormoqda. Avvalambor bu ilmiy markazlar-katta shaharlar hamda ixtisoslashgan fan shaharlarga tortiluvchi zamonaviy fantalab tarmoqlarga ta'lluqlidir.

Ekologik omil, FTI davrida alohida ahamiyat kasb eta boshladi, suvning yetishmasligi, sanoat chiqindilarini tozalashga ajratilayotgan harajatlarning o'sib borishi, yuqori darajada industrallashtirilgan va urbanizatsiyalashtirilgan rayonlarda atrof-muhitning yomonlashishi qator hududlarda ishlab chiqarish va aholini yana ham konsentratsiyalashuvini cheklashda muhim sabablar bo'lib hisoblanmoqda.

3. Sanoat geografiyasi. Sanoat dunyo moddiy ishlab chiqarishning yetakchi tarmog'i bo'lib, unda 350 mln. dan ko'proq aholi band. Sanoatda band bo'lganlarning umumiy soni Xitoyda 64, AQSHda 23, Rossiyada 16,5 mln. kishini tashkil etadi. Dunyo sanoat mahsulotining o'rtacha yillik hajmi 7,7 trln. dollarga teng. Yetakchi sanoat mamlakati: AQSHning dunyo ko'rsatkichlaridagi hissasi 18,9 foizga teng.

Sanoat asosan ishlab beruvchi va undiruvchi (tog'-kon) tarmoqlaridan iborat.

Dunyo yoqilg'i-energetika sanoati. Yoqilg'i-energetika sanoati dunyo xo'jaligining asosi bo'lib, u uchta bo'g'indan-yoqilg'i-energetika resurslarini qazib olish, resurslarni energiya ishlab chiqarish joylariga tashish, elektr va issiqlik energiyasini ishlab chiqarishdan tashkil topgan.

Neft sanoati. Neft sanoati dunyo yoqilg'i-energetikasining yetakchi tarmog'i bo'lib, u dunyo xo'jaligiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, dunyoda 10 mlrd. tonnadan ortiq neft zahiralariga faqat Fors qo'ltig'ining besh mamlakati (Saudiya Arabistoni, Eron, BAA, Iroq, Quvayt) ega. Dunyoda neft qazib oluvchi mamlakatlar soni 80 dan ortadi. Har yili dunyoda 3-3,5 mlrd. tonna neft qazib olinadi. Fors qo'ltig'ining 5 mamlakati dunyo neftining 25, OPEK mamlakatlari 40, sanoati rivojlangan mamlakatlar 25 % ni qazib oladi. Qazib olinadigan neftning yarmi eksport qilinadi. Asosiy eksportyorlar: OPEK mamlakatlari, Rossiya, Xitoy, Saudiya Arabistoni, Venesuela, Quvayt va boshqalar. Neftni sotib oluvchi asosiy davlatlar Yaponiya, G'arbiy Yevropa mamlakatlari, Koreya Respublikasi.

Gaz sanoati. Gaz sanoati XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rivojlana boshladi. Dunyo yoqilg'i iste'moli strukturasiida neft va ko'mirdan keyin uchinchi o'rinni egallaydi (20 %).

Gazning aniqlangan zahiralari bo'yicha, MDH va Janubi-G'arbiy Osiyo (trln. m³), Rossiya (40), Eron (16), Saudiya Arabistoni (6), BAA (5,7), AQSH (5,4), Jazoir (4), Kanada (2,6), Venesuela (3,1), Xitoy (2), Turkmaniston, O'zbekiston va boshqalar ajralib turadi.

Dunyoda gaz qazib olishning umumiy hajmi 1990 yilda 2,1 trln. m³, 1995 yilda 2,2 trln. m³, 2000 yilda 2,5-2,6 trln. m³ bo'lgan. Gaz 60 dan ortiq mamlakatda qazib olinadi. Gaz qazib oluvchi birinchi o'nlik mamlakatlari Rossiya, AQSH, Kanada, Niderlandiya, Turkmaniston, O'zbekiston, Buyuk Britaniya, Indoneziya, Jazoir, Saudiya Arabistoni kiradi. Asosiy gaz eksport qiluvchi davlatlar Rossiya, Turkmaniston, O'zbekiston, Kanada, Niderlandiya, Norvegiya, Jazoir, Indoneziya. Asosiy import qiluvchilar – GFR, Yaponiya, AQSH, Fransiya, Italiya.

Ko'mir sanoati. Dunyoning umumiy ko'mir zaxiralari 1,2trln.t ga teng(52% toshko'mir, 48% qo'ng'ir ko'mir). Uning 66%i iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Dunyoda ko'mir zaxiralari bo'yicha qo'yidagi mamlakatlar yetakchi o'rin egallaydi (mlrd. t): AQSH (400), MDH(280), Xitoy(105), GFR(90), Buyuk Britaniya (90).

Dunyoning 70 dan ko'proq mamlakatida ko'mir sanoati rivojlangan. Ko'mirning 8% i eksportga chiqariladi. Asosiy ko'mir eksport qiluvchi davlatlar (mln. t): Avstraliya (110), AQSH (95), JAR (50), MDH (40), Polsha (30), Kanada (25), Xitoy (75), asosiy ko'mirni import qiluvchi mamlakatlar – Yaponiya (400), Koreya Respublikasi (30), Italiya (20), Fransiya (15). Umumiy ko'mir qazib olishda Xitoy, qo'ng'ir ko'mir qazib olishda esa Germaniya dunyoda birinchi o'rinni egallaydi.

Elektroenergetika sanoati. Elektr energetika sanoati elektr energiyani ishlab chiqarish manbalariga ko'ra uch tarmoqqa bo'linadi. Bular issiqlik, gidro va atom elektr energetika tarmoqlaridir. Ularning jahon elektr energiyasi ishlab chiqarishdagi hisssasi o'z o'rnida 63, 20, 17 foizlarga teng.

Dunyoda elektr energiya ishlab chiqarishning umumiy hajmi bo'yicha o'rinlar qo'yidagicha taqsimlangan: Shimoliy Amerika (32,3 %), G'arbiy Yevropa (26 %), Xorijiy Osiyo (18,2 %), MDH (14,4 %), Lotin Amerikasi (5,2 %), Afrika (2,2 %), Avstraliya (1,7%). Dunyoda eng ko'p elektr energiya ishlab chiqaruvchi mamlakatlarga – AQSH 3,2 trln. kv.t.s, Rossiya 1,1 trln. kv.t.s, Yaponiya 835 mln. kv.t.s, Xitoy 620

mln. kv.t.s, GFR 560 mln. kv.t.s, Kanada 520 mln. kv.t.s, Fransiya 420 mln. kv.t.s kiradi.

Elektr energetikada IESlar salmog'i eng yuqori bo'lgan davlatlar qatoriga Niderlandiya, JAR, Polsha davlatlari kiradi. Ularda IESlar salmog'i 87- 97 % ni tashkil qiladi. Hidroelektr stansiya sanoatini rivojlanish darajasini hududlarda turlicha kattalikda bo'ladigan gidroenergiya resurslarining qay darajada o'zlashtirilishiga bog'liq. Braziliya, Xitoy, Rossiya, Kongo gidroenergiya resurslariga juda boydir. Elektr energetikasida GESlar salmog'i 90 % dan oshadigan davlatlarga Norvegiya, Braziliya, Tojikiston, Qirg'iziston kiradi.

Hozirgi vaqtda jahonning 33 mamlakatida AESlar ishlab turibdi. Fransiya, Belgiya, Janubiy Koreyada uning hissasi katta. Ularda ishlab chiqarilayotgan elektr energiyaning 54-72 foizi AESlarga to'g'ri keladi.

Noananaviy energiya manbalariga yerning ichki issiqlik yoki geotermal energiyasi, dengiz suvining qalqish energiyasi, quyosh energiyasi, shamol quvvati energiyasi kiradi. Ayni vaqtda jahonda foydali qazilmalarning zahiralarini kamayib borayotgan davrda bu energiya manbalariga talab oshib bormoqda.

Metallurgiya sanoati. Qora metallurgiya sanoatning asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, mashinasozlik va qurilishni rivojlantirish asosi, xalq xo'jaligi barcha tarmoqlarini texnik jihozlashning zaruriy shart-sharoiti hisoblanadi. Uning tarkibiga rudali va rudasiz xom ashyoni qazib olish va boyitish, cho'yan, po'lat, prokat, ferro qotishmalar ishlab chiqarish va ularni qayta ishlashdan olinadigan bo'yumlar ishlab chiqarish tarmoqlari kiradi.

Temir rudasining dunyodagi umumiy geologik zahirasi 394 mlrd. tonna bo'lib, uning hajmi bo'yicha birinchi o'rinda (mlrd.t) MDH 111, Xorijiy Osiyo 67,5, Lotin Amerikasi 61,7, Afrika 59,4, Shimoliy Amerika 50,7, Avstraliya 23,4, Xorijiy Yevropa 20,3 turadi. Dunyoda temir rudasini eksport qiluvchi davlatlarga Braziliya (125 mln. t), Avstraliya (100 mln.t), Kanada (30 mln. t), Hindiston (33mln. t) kiradi.

Po'lat ishlab chiqarish bo'yicha (mln.t), Yaponiya – 111, Rossiya - 90, AQSH -89, Xitoy – 66, Ukraina – 53, GFR – 43, Italiya – 26 mamlakatlari oldingi o'rinda turadi.

Rangli metallurgiya. Rangli metallurgiya ham sanoatning eski tarmoqlaridan bir bo'lib, FTI ta'sirida uning strukturasida katta o'zgarishlar va yangilanishlar sodir bo'ldi. Hozir rangli metallurgiya taxminan 70 ta turli metalga ehtiyojni ta'minlamoqda. Lekin ishlab

chiqarishning hajmi bo'yicha (40 mln. t.) u qora metallurgiya ishlab chiqarish hajmidan 30 marta kamroqdir.

Mashinasozlik sanoati. Mashinasozlik dunyo ishlab beruvchi sanoatining asosiy tarmog'i bo'lib, ko'p jihatdan uning tarmoq strukturasi va joylashishi xususiyatlarini belgilab beradi. Mashinasozlik kompleksi xo'jalikning barcha tarmoqlari uchun jihozlar, shuningdek, ko'plab iste'mol buyumlari ishlab chiqaradigan sanoat tarmoqlari majmuasidir. U dastlab tarmoq sifatida bundan 200 yil avval Angliyada paydo bo'lgan.

Mashinasozlik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi bo'yicha dunyo regionlari orasida Shimoliy Amerika (AQSH, Kanada, Meksika) dunyoda birinchi o'rinda turadi. Uning hissasiga, dunyo mashinasozlik mahsulotining 30 foizi to'g'ri keladi. U asosan EHM, samolyotlar, raketa-kosmik texnikasi ishlab chiqarish bilan alohida ajralib turadi.

Avtomobilsozlik mashinasozlikning kompleksining eng yirik tarmoqlaridan biri. Ikkinchi jahon urushidan oldin dunyoning barcha mamlakatlari taxminan 4 mln. avtomobil ishlab chiqargan bo'lsa, o'tgan asrning 90-yillar boshida 50 mln. avtomobil ishlab chiqarildi. Bu miqdorning 70 foizdan ko'prog'i yengil avtomobillarga to'g'ri keladi. Yengil avtomobillar ishlab chiqarishda "birinchi o'nlik" mamlakatlari qatoriga qo'yidagilar kiradi (1998 y.): Yaponiya (9,7 mln.), AQSH (5,7 mln.), GFR (4,4 mln.), Fransiya (2,6 mln.), Ispaniya (1,8 mln.), Italiya (1,5 mln.), Buyuk Britaniya (1,2 mln.), Koreya respublikasi (1,2 mln.), Rossiya (0,9 mln.), Kanada (0,9).

Kimyo sanoati. Kimyo sanoatining tarkibida qo'yidagi tarmoqlar alohida ajralib turadi: 1). Tog'-kimyo (mineral xom ashyo qazib olish); 2) asosiy kimyo (tuz, kislota, mineral o'g'itlar tayyorlash); 3) organik sintez kimyosi (uglevodorod xom ashyosi, yarimfabrikatlar ishlab chiqarish); 4) polimerlar ashyosi (plastmassa, kauchuk, turli tolalar olish); 5) polimer materiallarini qayta ishlash.

Kimyo sanoatining joylashishi murakkab jarayon bo'lib, u tabiiy, iqtisodiy, tarixiy va boshqa omillarga bog'liqdir. Dunyo kimyo sanoatining 4 asosiy regionni shakllangan. Bular G'arbiy Yevropa, AQSH, Yaponiya va MDH regionlaridir. Ulardan eng yirigi – G'arbiy Yevropa dunyo kimyo sanoati umumiy mahsulotining 2/5 qismini ishlab chiqaradi.

4. Qishloq xo'jalik geografiyasi. Qishloq xo'jaligi moddiy ishlab chiqarishning ikkinchi yirik tarmog'idir. U kishilik jamiyatining eng qadimgi xo'jalik sohasi hisoblanadi. Hozirgi vaqtda bu sohada hammasi

bo'lib, 1 mlrd. dan ortiq kishi yoki jami iqtisodiy faol aholining 70 foizdan ko'prog'i ish bilan band. Qishloq xo'jaligi 2 yirik tarmoqqa: dehqonchilik va chorvachilikga bo'linadi. Dehqonchilik o'z navbatida bir necha tarmoqlarga bo'linib, shulardan eng yirigi donli ekinlar yetishtirishdir. Donli ekinlar turi ancha bo'lib, jahon ekin maydonlarining o'rtacha yarmi (0,7 mlrd. ga) da ekiladi. Donli ekinlar salmog'iga ko'ra qo'yidagicha bo'linadi: bo'g'doy-30 %, sholi -28 %, makkajo'xori -25 %, arpa – 9 %, oq jo'xori – 3 %, javdar – 2 % boshqa donli ekinlar – 3 %.

Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda moy, ildiz meva, sharbat, quvvat beruvchi ziroatchilik tarmoqlari ham ahamiyatlidir. Aholi tomonidan iste'mol qilinadigan moyning 2/3 qismi soya, kungaboqar, yer yong'oq, chigit kabilardan olinadi. Soya yetishtirishda – AQSH, Braziliya, Argentina, Xitoy, yer yong'oq yetishtirishda – Hindiston, kungaboqar yetishtirishda – Rossiya, Ukraina, zaytun yetishtirishda – Italiya, Ispaniya alohida ajralib turadi.

Ildizmevalilardan kartoshka yetishtirishda Rossiya, Polsha, Xitoy eng yirik mamlakatlardir. Qand lavlagi asosan, qand shakar olishda ishlatiladi va uni yetishtirishda Ukraina, Fransiya, Rossiya yetakchilik qiladi. Choy (Hindiston, Xitoy, Shri-Lanka), kofe (Braziliya, Kolumbiya, Meksika), kakao (Gveniya qo'ltiq bo'yi davlatlari) quvvat beruvchi ekinlar hisoblanadi.

Jahonda 80 dan ortiq mamlakatlarda paxta ekilib, yiliga o'rtacha 17-18 mln. t. tola ishlab chiqariladi. Xitoy, AQSH, Hindiston, O'zbekiston eng ko'p paxta yetishtiradigan davlatlar hisoblanadi. Paxta tolasini eksport qilishda esa AQSH, O'zbekiston, Xitoy yetakchilik qiladi.

Chorvachilik jahon aholisining kundalik iste'molidagi eng asosiy mahsulot (go'sht, sut, tuxum, asal kabi)larni, sanoat uchun esa muhim xom-ashyo (teri, jo'n, pilla, mo'yna kabi) larni yetkazib beradi. chorvachilik qoramolchilik, cho'chqachilik, qo'y va echkichlik, yilqichilik, tuyachilik, parrandachilik, asalarilichilik, pillachilik kabi tarmoqlarga bo'linadi.

Aholi iste'molidagi jami go'shtning 1/3 qismi va sut 9/10 qismini qoramollar yetkazib beradi. Jahonda ularning umumiy soni 1,3 mlrd. bosh bo'lib, yarmidan ko'pi Yevrosiyo mamlakatlarida boqiladi.

Qo'ychilik (1,2 mlrd. bosh) iqtisoslashishiga ko'ra mayin va yarim mayin jo'nli qo'ychilik, iqlimi yumshoq va namliroq dasht va chalacho'l mintaqalarida teri va go'sht beruvchi qo'ychilik, jumladan,

qorakul qo'ychiligi esa qirg'oqchil chala cho'l va cho'l mintaqalarida eng ko'p boqiladi.

Qo'ylar soniga ko'ra Avstraliya (165 mln.), Xitoy (110 mln.), Yangi Zelandiya (85 mln.), Rossiya (58 mln.) davlatlari jahonda eng yiriklaridan biri hisoblanadi.

5. Transport geografiyasi. Transport quriqlik, suv, havo va elektron transport tarmoqlariga bo'linadi. O'z navbatida qo'riqlik transporti tarmoqlari avtomobil, temiryo'l va quvur transporti tarmoqlariga bo'linadi.

Avtomobil yo'llari uzunligi hozir 24,5 mln. km ni tashkil etadi. Uning 1/4 qismidan ko'prog'i AQSH, yana shuncha yo'l Hindiston, Yaponiya, Xitoy va Rossiya hissasiga to'g'ri keladi.

Temiryo'l transporti quruqlikda yuk tashish oborotiga ko'ra eng yirik tarmoqdir. Hozirgi vaqtda jahon temiryo'llarining umumiy uzunligi 1,2 mln. km ni tashkil qiladi. Temiryo'llar jahon mamlakatlarining 140tasida bo'lib, yo'llar umumiy uzunligining yarmi AQSH, Kanada, Rossiya, Hindiston, Xitoy. Germaniya, Argentina, Avstraliya, Fransiya, Braziliya mamlakatlariga to'g'ri keladi.

Quvur transporti jahonning neft va tabiiy gaz ko'p miqdorda qazib chiqariladigan va ularni iste'mol qiladigan mamlakatlarda rivojlangan. Jahon neft va gaz quvurlarining umumiy uzunligi 1,5 mln. km dan iborat.

Suv transporti dengiz va daryo transporti tarmoqlarini o'zida birlashtiradi. Asosiy dengiz yo'llari turli mahsulotlarni ishlab chiqaruvchi va ularni iste'mol qiluvchi davlatlar o'rtasida tashkil qilingan. Jahon dengiz transporti rivojlanishida dengiz bo'g'ozlari va halqaro kanallarning ahamiyati katta.

Havo transporti barcha transport tarmoqlari orasida alohida xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi. Boshqa transport tarmoqlarida uning ustunligi yuk va yo'lovchilarni uzoq masofalarga juda qisqa vaqt davomida yetkazib qo'yishidir. Havo transportida tashilayotgan yuk va yo'lovchilarning 45 foizi ichki va 55 foizi halqaro aloqalar hissasiga to'g'ri keladi.

Testlar

1. Jahondagi barcha milliy xo'jaliklar yig'indisi nima deb ataladi.

- A. Davlat xo'jaligi
- B. Jahon bozori
- C. Jahon xo'jaligi

- D. Tashqi bozor
- E. Xalqaro bozor

2. Xalq xo‘jaligining uchta asosiy tarkibiy qismi nimadan iborat?

- A. Sanoat, qishloq xo‘jaligi, maorif
- B. Sanoat, qishloq xo‘jaligi, xalqaro iqtisodiy aloqalar
- C. Sanoat, qishloq xo‘jaligi, sayyohlik
- D. Sanoat, qishloq xo‘jaligi, transport
- E. Sanoat, mashinasozlik va qishloq xo‘jaligi

3. OPEK qanday tashkilot?

- A. Gaz eksport qiluvchi mamlakatlar uyushmasi
- B. Oltin eksport qiluvchi mamlakatlar uyushmasi
- C. Harbiy-siyosiy tashkilot
- D. Neft eksport qiluvchi mamlakatlar uyushmasi
- E. Janubiy-G‘arbiy Osiyo mamlakatlari hamkorligi tashkiloti.

4. Dunyoda elektr energiya ishlab chiqarishda AESlarning salmog‘i qancha?

- A. 35 %
- B. 30 %
- C. 25 %
- D. 21 %
- E. 17 %

5. Temir rudasi eksport qiluvchi yetakchi mamlakatni belgilang?

- A. Braziliya
- B. Avstraliya
- C. Kanada
- D. Rossiya
- E. Hindiston

6. Yengil avtomobillar ishlab chiqarishda dunyoda birinchi o‘rinda turuvchi davlat qaysi?

- A. AQSH
- B. Germaniya
- C. Yaponiya
- D. Janubiy Koreya
- E. Rossiya

7. Dunyoda gazeta qog'ozi ishlab chiqarishda qaysi davlat yetakchi o'rinni egallaydi?

- A. Finlandiya
- B. Kanada
- C. AQSH
- D. Rossiya
- E. Xitoy

8. Moyli ekin hisoblangan soya o'simligini eng ko'p qaysi mamlakat yetishtiradi?

- A. AQSH
- B. Xitoy
- C. Janubiy Koreya
- D. Yaponiya
- E. Braziliya

9. Paxta tolasini eksport qilish bo'yicha yetakchi mamlakatni toping?

- A. Xitoy
- B. O'zbekiston
- C. Hindiston
- D. AQSH
- E. Isroil

10. Cho'chqalarning umumiy soni bo'yicha jahonda birinchi o'rinda turuvchi davlat qaysi?

- A. Rossiya
- B. AQSH
- C. Ukraina
- D. Germaniya
- E. Xitoy

11. Oltin rudasini qazib chiqarishda qaysi davlat jahonda yetakchi hisoblanadi?

- A. Rossiya
- B. Avstraliya
- C. O'zbekiston
- D. AQSH
- E. JAR

12. Baliq ovlashda yetakchi hisoblangan mamlakatni toping?

- A. Peru
- B. Yaponiya
- C. Norvegiya
- D. Rossiya
- E. Xitoy

13. Qo‘yidagi davlatlarning qaysi birida kimyo sanoati eng yaxshi rivojlangan?

- A. Italiya
- B. Misr
- C. Xitoy
- D. Germaniya
- E. Braziliya

14. Janubiy G‘arbiy Osiyo mamlakatlarida rivojlangan tarmoqni belgilang?

- A. To‘qimachilik sanoati
- B. Neft-kimyo sanoati
- C. Elektrotexnika sanoati
- D. Transport mashinasozligi
- E. To‘g‘ri javob yo‘q.

15. Qaysi mamlakatda temiryo‘l transportining tezligi bo‘yicha rekordtiralarga erishilgan?

- A. Fransiya, 515 km /soat
- B. Buyuk Britaniya, 331 km / soat
- C. Germaniya, 335 km / soat
- D. AQSH, 400 km / soat
- E. Yaponiya, 600 km/ soat

Nazorat savollari:

1. Jahon xo‘jaligi nima?
2. Fan-texnika taraqqiyotini xo‘jalik tarmoqlari joylanishiga ta’sirini ta’riflang?
3. Dunyo sanoati qanday tarmoqlardan iborat?
4. Yoqilg‘i sanoati rivojlangan hududlarni aniqlang.

5. Jahon qishloq xo'jaligining joylanishi va rivojlanishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi.
6. Donli ekinlar joylanishini tushuntirib bering.
7. Dunyo chorvachilik tarmoqlarini joylanish xususiyatlarini aniqlang.
8. Transport qanday tarmoqlarga bo'lingan.
9. Dengiz transportiga tushuncha bering.
10. Avtomobil transportiga tushuncha bering?

Adabiyotlar

1. Абиркулов Қ.Н. Иқтисодий география. Т.: 2004.
2. Семевский Б.Н. География мирового хозяйства. Л.: 1983.
3. Липец Ю.Г. и другие. География мирового хозяйства. М.: 1999.
4. Спиридонова И.А. Мировая экономика. М.: 2001.
5. Алиев М.Г. и другие. Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения. Т.: 1998.
6. Страны мира. М.: 1996.
7. Шодиев Р.Ҳ., Маҳмудов Э.Р. Жаҳон иқтисодиёти. Т.: 2001

6-mavzu: AQSH NING IQTISODIY – GEOGRAFIK TAVSIFI

Reja:

1. AQSH ning iqtisodiy – geografik o‘rni.
2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga ta’siri.
3. Aholisi va davlat tuzumi.
4. Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.
 - 4.1. Sanoat tarmoqlari;
 - 4.2. Qishloq xo‘jalik tarmoqlari;
 - 4.3. Transport tarmoqlari;
5. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

1. AQSH ning iqtisodiy – geografik o‘rni. Amerika Qo‘shma Shtatlari (AQSH) – Shimoliy Amerikadagi davlat. Sharqdan Atlantika, g‘arbdan Tinch okeani, janubi – sharqdan Meksika qo‘ltig‘i bilan o‘ralgan. AQSH maydonining kattaligi bo‘yicha dunyoda Rossiya, Kanada va Xitoydan keyin to‘rtinchi o‘rinni egallaydi. Uning maydoni 9373 000 km² bo‘lib, xududiy jihatdan 3 qismdan iborat:

Asosiy qism. Butun hududning 84 % ini egallaydi. Sharqdan g‘arbga 4,5 ming shimoldan janubga salkam 3 ming km ga cho‘zilgan. Shimoldan Kanada, janubdan Meksika davlatlari bilan, sharqdan Atlantika va g‘arbdan Tinch okeani bilan o‘ralgan.

Alyaska hamda Aleut orollari (1,5 mln. km²). Mamlakat hududining 16 %ni tashkil etadi. Alyaska Kanadaning shimoliy – g‘arbiy qismi bilan chegaradosh.

Gavayi orollari (16,7 ming km²). U Tinch okeanida, qirg‘oqdan 3200 km o‘zoqlikda joylashgan 24 oroldan iborat arxepelag bo‘lib, mamlakat hududining 0,2 % ini tashkil etadi.

Undan tashqari Petro – Rika hamdo‘stligi (8,9 ming km²) Shimoliy Mariako orollari hamdo‘stligi, Guam, (0,5 ming km²) Virginiya orollari, Sharqiy sanoat (0,2 ming km²) ham AQShga qarashli.

AQSH hududi besh soat mintaqasida joylashgan bo‘lib, ular G‘arbdan sharqqa Tinch okeani, Markaziy, Sharqiy va Atlantika nomlari bilan ataluvchi soat mintaqalariga ajratiladi. Samolyotning butun mamlakat hududi bo‘ylab g‘arb – sharq yo‘nalishida Tinch okeanidan Atlantika okeannigacha o‘chib o‘tishi uchun 5-5,5 soat vaqt ketadi.

AQSHning geografik o'zni tarixning barcha bosqichlarida mamlakatning rivojlanishiga qulaylik yaratgan. Bu avvalo, dengiz chegaralarida (12 ming km) ajoyib tabiiy bandargohlarning mavjudligi, ayniqsa mamlakat hududining Atlantika va Tinch okeanlari orasida joylashganligi bilan bog'liq. Kanada bilan quruqlik chegaralari ham tabiiy chegaralar, ya'ni daryo va ko'llar orqali o'tadi va savdo – iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga qulayliklar tug'diradi.

Ma'muriy – hududiy bo'linishi.

Shtatlar	Maydoni ming km²	Ma'muriy markazi	Shtatlar	Maydoni Ming km²	Ma'muriy markaz
Aydoxa	216,4	Boyse	Men	86,0	Ogasta
Ayova	146,8	De-Mayn	Merilend	27,4	Annapolis
Alamaba	133,7	Mongomeri	Minisota	217,8	Sent-pol
Alyaska	1518,8	Juno	Missisipi	123,6	Jekson
Arizona	295	Finiks	Missuri	180,4	Jefferson - Siti
Aranzas	137,5	Litl-Rak	Michigan	150,8	Lansing
Vayoling	253,6	Shaysni	Montana	381,1	Gelena
Vashington	176,6	Olimpiya	Nebraska	200,0	Linkoln
Vermont	24,9	Mont-piliyer	Nevada	286,3	Karson – Siti
Virginiya	104,7	Rigmont	Nyu-Xempshir	24,2	Konnard
Viskonsen	145,4	Madison	Nyu-jeri	20,3	Trenton
Gavayi	16,7	Gonolulu	Nyu-York	128,4	Olbeni
Delaver	5,3	Dover	Ogayo	106,7	Kolumbus
Janubiy-Dokata	199,7	Pirr	Oklaxoma	181,1	Oklaxoma – Siti
Janubiy-Korolina	80,4	Kolumbiya	Oregon	251,2	Seylem
Jarxsiya	152,5	Atlanta	Pensivaniya	117,4	Garrisberg
Illinoys	146,1	Sirngflid	God-Ayland	3,2	Pro-videns
Indiana	94,1	Indianapolis	Tennesi	109,4	Nashvill
Koliforniya	411,0	Sakramento	Texas	691,1	Ostik
Kanzas	213,1	Topika	Florida	151,7	Tallaxassi
Kntenni	104,6	Frankfort	Shimoliy.Dakota	183,1	Bismark
Kalorado	269,9	Denver	Shim. Korolena	136,5	Roli
Konnektikut	12,9	Xortford	Yuta	219,9	Solt-Myk-siti
Luaziana	125,7	Baton-Ruj	G'arbiy Virginiya	62,9	Charlston
Massachusete	21,5	Baston	Kommunal Federal okrugi	0,2	Vashington

2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga ta'siri. AQShning Atlantika okeani qirg'og'ida ko'rfaz va qo'ltiqlar juda ko'p. Sohllari asosan pastlikdan iborat bo'lib, eng katta yarim oroli – Florida. Mamlakat reliefi uch turga bo'linadi. G'arbdagi Kordilera tog' tizmasi AQSH hududining uchdan bir qismini egallaydi.

Tinch okean sohili baland tog'lar, Sharqiy mintaqani g'oyali tog' tizmalari egallagan, mazkur ikala tog'li mintaqada oralig'ida Kolumbiya va Kolorado platolari bor. Sharqda uncha baland bo'lmagan Appalachi tog'lari bo'lib, uni torgina Atlantika bo'yi past tekisligi okeandan ajratib turadi. Kordilera bilan Appalachi o'rtasida Markaziy tekisliklar, Buyuk tekisliklar va Meksika bo'yi tekisliklarini o'z ichiga olgan ichki tekisliklar joylashgan. AQSH hududining deyarli hammasi mo'tadil va subtropik mintaqalarda, Alyaska – subarktika, Floridaning janubiy hismi tropik mintaqalarda joylashgan. Mamlakatning shimoliy – sharqiy va sharqiy qismlari iqlimga iliq Golfstrim oqimi, Tinch okean sohili iqlimga Koliforniya oqimi anchagina ta'sir o'tkazadi. Hudud yuzasining tuzilish xususiyatlariga ko'ra shimoliy va janubiy mintaqalar o'rtasida havoning faol almashinuvi munosabati bilan ob-havo tez-tez o'zgarib turadi.

AQSH – tabiiy resurslarning barcha turlariga boy. Mineral resurslarning ba'zi bir turlarining zahiralari bo'yicha dunyoda yetakchi o'rinlarni egallaydi. Shular qatoriga toshko'mir, miss, molibden, alyuminiy xomashyosi, qo'rg'oshin – rux, uran rudalari, oltin, fosforitlar, har xil tuzlar kiradi.

Yoqilg'i – energetika resurslari toshko'mir (3,6 trln.t), neft (4,4 mlrd. t), tabiiy gaz (10 trln. m³) va gidro resurslarga (700 mlrd. keg.s) asoslanadi. Toshko'mirning yirik konlari Appalachi havzasida hamda O'rta G'arb rayonida mavjud. AQSH yirik neft zahiralari ham ega. Yirik neft konlari Alyaska (Pradxo – Bey), Texas, Nyu-Meksika, Luizana, Kaliforniya shtatlarida hamda Meksika ko'rfazida joylashgan. AQSH da yirik tabiiy gaz konlari neft konlari yonida joylashgan (Texas, Kaliforniya shtatlari va Meksika ko'rfazi). Temir rudasining katta zahiralari Buyuk ko'llarning sohillaridagi konlarda to'plangan. Daryolaridan Kolumbiya, Kolorado, Niagara gidroenergiya resurslariga boy bo'lib, undan hozirgi vaqtda samarali foydalanilmoqda.

AQSHning yuqori darajadagi iqtisodiy taraqqitida uning o'ziga xos tabiiy sharoiti va tabiiy resurslarning ahamiyati juda katta. Mamlakatning materik qismi hududi dehqonchilik va chorvachilikning deyarli barcha tarmoqlarini yetishtirish uchun qo'lay bo'lgan agroiklim resurslariga ega. AQSHning juda katta maydonini egallagan dasht zonasi mamlakatning eng yirik g'alla makonidir. Deyarli 100-120 mln. tonna don lalmi yerlarda yetishtiriladi. Yalpi hosilning barqarorligi 6-7 yilda bir marta buziladi, ya'ni iqlim qo'rg'oqchil kelib, don ekinlari birmuncha zarar ko'radi. Ko'pincha tabiiy zahiralari bo'yicha AQSH

dunyoda va shuningdek rivojlangan g'arb mamlakatlari ichida yetakchi o'rinda turadi. Bu esa mamlakat iqtisoditida katta ahamiyatga ega.

Mamlakat bir yilda 900 mln. tonnadan ziyod ko'mir, 400-450 mln. tonna atrofida neft, 500 mlrd kub.m tabiiy gaz qazib olinmoqda. Rangli metallar ruda konlari Qilli va Kordeleriya tog'lariga to'g'ri keladi. Ayniqsa mis, rux, qo'g'oshin, volfram juda katta miqdorda mavjud Dunyo miqsidagi eng yirik molibden konlari Kolorado, Yuta va Nyu-Meksika shtatlaridagi havzalarda qazib olinadi. Kolorado platasida mis rudalari, katta basseynda – oltin qazib olinadi. AQShning oxirgi un yilliklar ichida Alyaska shtati tabiiy resurslarga eng boy hudud deb qaralmoqda. Bu yerda toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir, qalay, nikel, simob, asbest va neft zahirolari mavjud.

3. Aholisi va davlat tuzumi. Aholi soni bo'yicha mamlakat Xitoy va Hindistondan so'ng 3-o'rinni egallaydi. Aholisining soni 2001 – yilning 14-dekabrida olingan ma'lumotga ko'ra 285,9 mln. kishini tashkil etdi.

Mamlakatda aholi soni uzoq vaqt davomida ko'proq immigrantlar hisobiga o'sdi. 1821-1921 yillar davomida AQSHga 35 mln. immigrant ko'chib keldi. O'tgan asrning 70 yillarigacha ko'chib kelganlar orsida inglizlar, shotlandiyaliklar va irlandiyaliklar ko'pchilikni tashkil etgan. Keyinchalik Yevropaning boshqa mamlakatlaridan ko'chib keluvchilar soni orta bordi. II jahon urushidan so'ng esa Lotin Amerikasi mamlakatlaridan (ayniqsa, Meksikaliklar) ko'plab ko'chib keldi. XVII asr davomida va XIX asr boshlarida janubiy shtatlarga Afrikadan negr qullar keltirildi.

Umuman, AQSH aholisi sonining o'sishda immigratsiyaning roli katta bo'lib kelgan. Bir qator qattiq cheklashlarga qaramay, hozirgi paytda ham yiliga 1 mln. dan ortiq kishi shu mamlakatga ko'chib kelmoqda.

Aholining o'rtacha yillik o'sish sur'ati 0,9 foizga teng bo'lmoqda. Aholi soni tabiiy ko'payish hisobiga ham, immigratsiya hisobiga ham o'smoqda. Mamlakatda keyingi yillarda aholining har mingtasida 16 bola to'g'ilmoqda, 9 kishi o'lmoqda. Tabiiy ko'payish koeffitsenti 7 ga teng. O'rtacha yashash davri erkaklar uchun 73 yoshli ayollarda 80 yoshli tashkil etadi.

AQSHda yuzdan ortiq etnik guruhlar yashasada, etnograf olimlar ularni uch asosiy guruhga ajratiladi:

1) AQSH amerikaliklari aholini asosiy qismini tashkil etadi. Amerikaliklar avlodlari XVII – asrning boshlarida Angliyaning

Shimoliy Amerikadagi mustamlakasiga Yevropadan ko'chib kelgan kishilar (ingliz, shotland, irland, golland, fransuz, ispan va boshqalar)dan tashkil topgan. Undan tashqari keyinchalik AQSHga muhojir bo'lib kelgan turli-tuman etnik guruhlar assambiliya bo'lib, Amerikaliklar qiyofasiga, tili va madaniyatiga o'z hissalarini qo'sha bordilar. Natijada, hozirda xalqi tashkil topgan bo'lib, ular ingliz tilini o'z ona tillari deb biladilar.

2) Oraliq immigratsiya guruhleri bu guruh AQShga nisbatan yaqinda ko'chib kelgan kishilardan iborat.

3) Tub joy xalqlari (hindlar, eskimoslar va boshqalar). Ular mamlakat aholisini 1% dan ham kamrog'ini tashkil etadi.

AQSHning aholisini o'rtacha zichligi iqtisodiy rivojlangan Yevropa mamlakataridan ancha past (o'rtacha 1 kv.km maydonga 29 kishi). Aholi notekis taqsimlangan. Aholining deyarli 70%i hududning 12 % qismini egallagan shimoliy – sharqiy shtatlarda yashaydi. Agar Gavayi orollarida o'rtacha zichlik 1 km² da 46 kishini tashkil etsa, Alyaskada 1 kishiga 5 km² to'g'ri keladi. Aholisining soniga ko'ra yirik shtatlar quyidagilar: Kaliforniya (33 mln. kish), Nyu-York (20 mln. kishi), Texas (20 mln. kishi), Florida (15 mln. kishi).

AQSH aholisining joylashuvi avvalo shaharlar geografiyasi bilan bog'liq. Mamlakatda 9000 dan ortiq shahar mavjud bo'lib, aholining 77%i shaharlarda yashaydi.

Qishloq aholisi ko'pincha alohida joylashgan fermalarda yashaydi. Biroq turmush tarziga ko'ra, qishloq aholisi shaharliklardan uncha farq qilmaydi.

Davlat tuzumiga ko'ra, AQSH 50 shtat hamda alohida federal okrugdan iborat federativ respublikadir. Har bir shtat o'z konstitutsiyasiga, qonun chiqaruvchi va ijrochi hokimiyat organlariga, saylab quyiladigan gubernatoriga, shuningdek o'z ramziy belgisiga ega. Kolumbiya federal okrugi hududida mamlakat poytaxti – Vashington shahri joylashgan.

Amaldagi konstitutsiyasi 1878 yilda qabul qilingan. Davlat va hukumat boshlig'i, qurolli kuchlar bosh qo'mondoni – prezident, uning vakolatlari juda katta, saylov yo'li bilan 4 yil muddatga saylanadi. Qonun chiqaruvchi hokimiyatni senat va vakillar palatasidan iborat ikki palatali kongress amalga oshiradi. Senatda 100 senator bor, ular 6 yil muddatga, har shtatdan 2 tadan saylandi va o'z qismi har 2 yilda yangilab turiladi. Vakillar palatasiga 435 deputat 2 yilga saylanadi. Ijrochi hokimiyat organi – AQSH hukumati prezident tomonidan

senatning roziligi bilan tayinlanadi, 13 vazirdan iborat bo'ladi. AQSH davlatning konstitutsiyaviy tizimiga uch siosiy-huquqiy qoida asos qilib olingan, bu qoidalar – hokimiyatning bo'linishi, federalizm va sudning konstitutsiyaviy nazoratidan iborat. Hokimiyatning bo'linish qoidasi davlat hokimiyatining uch tarmog'i – qonun chiqaruvchi, ijro va sud hokimiyatlarining mustaqilligini va ular o'rtasida vazifalarning chegralab qo'yilishini nazarda tutadi. Federal darajadagi uch tarmoq Kongress, Prezident va Oliy suddir.

4. Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari. AQSH – dunyoda iqtisodiy jihatdan eng yuksak darajada rivojlangan mamlakat. Yalpi milliy mahsulot, sanoat va qishloq xo'jalik ishlab chiqarish hajmi, tovar va kapital eksport qilish, ishlab chiqarishning to'planish va markazlashuvi, ilmiy tadqiqotlarga sarf-harajati bo'yicha 1 – o'rinda turadi. Butun dunyodagi sanoat ishlab chiqarishning uchdan bir qismi AQSH ulushiga to'g'ri keladi. Hozirgi paytda, G'arbiy dunyo mamlakatlari aviaraketa – kosmos texnikasining 3/4 qismi, EHM ning 2/3 qismi, ko'mir qazib chiqarish hajmining va AESlar quvvatining yarmidan ortig'i, g'alla ekinlari yalpi hosilining 1/3 qismi AQSH hissasiga to'g'ri keladi.

Mamlakat yalpi ichki mahsuloti hajmi 8,8 tril. tashkil etib, uning yillik o'sishi o'rtacha 4% atrofida.

Sanoati. AQSH milliy daromadining 66,3 % i sanoatda hosil qilinadi. AQSHning ishlab chiqarish sanoati dunyo bo'yicha shu sohadagi eksportning 1/5 qismini egallaydi. Qo'shma Shtatlar sanoati yuksak darajasi, ishlab chiqarish va hududiy konsentratsiyasi bilan ajralib turadi. U ham ommaviy, seriyali, ham o'rta murakkab, unikal mahsulot ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Sanoat ishlab chiqarishining yarmiga yaqini sanoat korporatsiyalari qo'lida. Ular orasida: «Yekson», «Mobil», «Teksako», «Shevran», «Neft», «Jineral motors», «Ford motor», «Kraysler» avtomobil, «IBM», «Jeneral elektrik», «ITT» elektr mashinasozligi, «Dyulen de Nemur» kimyo va boshqa korporatsiyalar bor.

Elektr energetika. Elektr energiya ishlab chiqarish bo'yicha AQSH dunyoda yetakchi hisoblanadi. Elektr energiyaning 74% IESlarda, 12,1% GESlarda, 14,1% AESlarda hosil qilinadi.

Yoqilg'i sanoatida neft (Meksika qo'ltig'i sohilidagi Galf, Koliforniya, Alyaska), tabiiy gaz (Gald) va ko'mir (Appalagi va Markaziy havzalar) asosiy o'rinni egallaydi. Ko'mir 15 shtatda qazib

olinadi. Asosan ochiq usulda qazib olinadigan Appalachi havzasi (80%) asosiy o'rinni egallaydi.

Qora metallurgiya. XX asrning ko'p o'n yilliklar mobaynida AQSH po'lat eritish bo'yicha dunyoda birinchi o'rinni egallab kelgan. Biroq oxirgi yillarda bu tarmoqda ishlab chiqarish sur'atlari keskin ravishda pasaydi. Qora metallurgiyaning eng eski markazlaridan biri Shimoliy – Appalachi rayoni hisoblanadi. Bu rayon Appalachidagi konslanuvchi ko'mir va mahalliy ruda asosida shakllangan bo'lib, uning markazi – Pitsburg shahridir. Ikkinchi metallurgiya markazi AQSHning – Ko'l bo'yi rayoni bo'lib, bu yerda metallurgiya sanoati rivojlanishida iste'mol omili yetakchi o'ringa ega. Eng yirik metallurgiya korxonalari joylashgan shaharlar – Miluoki, Chikago, Deyroyt va boshqalar.

Rangli metallurgiya. AQSH rangli metallurgiyaning asosiy turlarini yirik ishlab chiqaruvchi hisoblanadi.

Mis, rux, Qo'rg'oshin eritish zavodlari Montana, Yuta, Aysaxo, Arizona shtatlarida mavjud. Alyuminiy sanoati Golf atrofida hamda Kolumbiya va Tennesi daryolari havzalarida joylashgan.

Mashinasozlik va metallsozlik. Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati AQSH sanoatidagi eng yirik tarmoq hisoblanadi. Unga sanoatda jami band aholining 40 foizi to'g'ri keladi. AQSH mashinasozligini o'n minglab korxonalar va minglab firmalar tashkil etadi, lekin shular ichida bir necha yirik korporatsiyalar hukmronlik o'yladi. Sanoat va energetika asbob-uskunalarini ishlab chiqarish asosan shimoliy-sharqiy shtatlarda, elektro-texnika va aloqa vositalari ishlab chiqarish shimoliy-sharq va Kaliforniyada yo'lga qo'yilgan. Avtomobilsozlik tarmog'i AQShning 20 ta shtatida mavjud. Michigan shtatidagi Deytroyt shahri mamlakatning «avtomobil poytaxti» hisoblanadi.

Avtomobil sanoati-AQSH xo'jaligining yirik tarmoqlaridan biri. Uning tarkibiga raketsozlik va kosmik texnika ishlab chiqarish ham kiritiladi. Yirik monopoliyalari: «Boing», «Yunayted texnologiya», «Mandolond Dujas», «Lokxod», AQShda kemasozlik markazlari Atlantika okeani va Meksika qo'ltig'i sohillaridagi shaharlarda joylashgan.

Elektr texnika va elektronika sanoati. Bu sanoatda, asosan, maishiy texnika ishlab chiqariladi. EHM jahon bozorini IBM boshchiligidagi Amerika firmalari boshqarib boradi. AQSH va boshqa davlatlardagi IBM korxonalarida 300 ming kishi ish bilan band

tarmoqning yirik markazlari-Chikago, Los-Anjiles, San-Fransisko, Nyu-york, Boston, Pitsburg, Feladilfiya, Dallas va Fort-Uert.

Kimyo sanoati. AQSH dunyoda kimyo sanoatining rivojlanish darajasi bo'yicha etakchi o'rinni egallaydi. Bu sohada «Dyuron de Nemir», «Dou kemike», «Mansakto» va boshqa firmalar yuqori o'rinlarda turadi. Tarmoq polimerlar, mineral o'g'itlar, buyoqlar, maishiy-kimyoviy buyoqlar, farmatsevtika va kosmetika mahsulotlari ishlab chiqaradi. Mazkur tarmoq korxonalari asosan shimoliy-sharqiy shtatlarda, Meksika qo'ltig'i sohilidagi shaharlarda joylashgan. Harbiy sanoat asosan Kaliforniya, Nyu-york, Massachutes, Virjiniya shtatlarida rivojlangan. Harbiy sanoat korporatsiyalari orasida «Jeneral daynemijs», «Lokxid», «Makdonnel Duglas», «Grumman», «Xyuz Eyrkraft» yetakchi o'rinni egallaydi. Yengil sanoat tarmoqlaridan eng salmoqlisi to'g'imachilik (ko'proq Shimoliy Karolina, Janubiy Karolina va Jorjiya shtatlarida) Charm-poyabzal sanoati rivojlangan.

Oziq-ovqat sanoati. Bu tarmoq mamlakat qishloq xo'jaligining rivojlanishiga tayanadi. Oziq-ovqat sanoati mahsulotning katta qismi shimoliy shtatlarda to'g'ri keladi. Uning yetakchi tarmoqlari-go'sht, sut, un, yog', qand-shakar, konserva, alkogoli, alkogolsiz ichimliklar, tamaki.

AQShda sanoat korxonalari notekis joylashgan. Sanoatning eng rivojlangan regioni Markaziy shimol (ayniqsa Illinoys, Ogayo, Michigan) bo'lib, u umumiy ishlab chiqarishning 25 foizini beradi. O'rta Atlantika regioni (Nyu-York, Penselvaniya, Nyu-Jersi) ikkinchi o'rinni egallab, mamlakat ishlab chiqarishining 20 foizini tashkil etadi. Bu region asosan Kimyo va mashinasozlikka ixtisoslashgan. Tinch okeani sohil bo'yi regioni (Kaliforniya) umumiy sanoatning 15 foizini tashkil etib, 3 o'rinda turadi. Bu region transport jihozlari, oziq-ovqat mahsulotlari, elektrik va elektronik jihozlarga ko'proq ixtisoslashgan.

Qishloq xo'jaligi. AQSH milliy daromadining 8 % dan ko'prog'i qishloq xo'jaligida hosil qilinadi. Mehnatga yaroqli aholining 2,5 % qishloq xo'jaligida band. Lekin shunday bo'lsada AQSH qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qiluvchilar orasida dunyoda 1-o'rinni egallaydi. Buning sababi, fermer ish kuchining juda yuqori mahsuldorligidir. Agrobiznes sharoitida bosqichma-bosqich ixtisoslashuv yuksak rivojlangan. Bunday ixtisoslashuvga binoan bir butun ishlab chiqarish jarayoni bosqichlariga bo'lib amalga oshiriladi.

Umuman qishloq xo'jaligi sermahsul va sertovar bo'lib, muayyan hududlar ayrim mahsulot turlariga ixtisoslashgan va markazlashgan.

Mamlakatda 2 mln. ga yaqin fermer xo‘jaligi bor, bir fermer xo‘jaligi o‘rta hisobda 190 ga yerda dehqonchilik qiladi. AQSH da asosan bug‘doy, makkajo‘xori, soya, paxta, tamaki, sholi, kartoshka, kungaboqar, qand lavlagi, shakarqamish va boshqa ekinlar ekiladi. Bug‘doyzorlar («bo‘g‘doy mintaqasi») Buyuk tekisliklar va Kolumbiya platosida (asosan Kanzas va Shimoliy Dakota shtatlari), makkajo‘xori («makkajo‘xori mintaqasi») Buyuk ko‘llarning janubida va g‘arbida (Ayova, Illinoys shtatlari) ustunlik qiladi, paxtazorlar faqat Missisipi daryosi vodiysi hamda Texas, Arizona va Kaliforniya shtatlarida uchraydi. Qand lavlagi, shakarqamish Missisipi daryosi etaklarida va Gavayi orollarida, tamaki Shimoliy Karolina, Virginiya va Kentukki shtatlarida yetishtiriladi. Bog‘dorchilik va polizchilik Kaliforniya, Florida, Atlantika okeani va Buyuk ko‘llar sohillarida ko‘proq. Keng cho‘llar va «makkajo‘xori mintaqasi» shtatlarida go‘shtbop chorvachilik, shimoli-sharqda va Kaliforniyada sut chorvachiligi rivojlangan. Minnesota va Viskonsin shtatlarida sutning ko‘p qismi qayta ishlanib, pishloq va sariyog‘ ishlab chiqariladi. Qo‘ychilik asosan qurg‘oqchil tog‘li shtatlarda rivojlangan. Go‘shtbop jo‘ja (broyler), tovuq, ko‘rka yetishtirishga katta ahamiyat beriladi. Tuxum ko‘proq janubiy-sharqiy shtatlardagi yirik parandachilik fabrikalarida yetishtiriladi. AQShda 102 mln. bosh qoramol, 51 mln. bosh cho‘chqa, 10 mln. bosh qo‘y bor. Yillik baliq ovlash miqdori bo‘yicha AQSH dunyoda 5-o‘rinni egallaydi.

Transporti. AQSHda barcha transport turlari rivojlangan. Ichki yuk tashishda temir yo‘l, avtomobil transporti, ichki suv transporti, havo transporti, gaz va neft quvurlari muhim ahamiyatga ega. AQSHda transport tarmoqlarining asosini kenglik va meridional yo‘nalishdagi transkontinental magestrallar tashkil etadi. Meridional yo‘nalishda o‘tgan «Amerika Volgasi» hisoblanish Missisipi daryosi katta ahamiyatga ega. AQShdagi eng yirik transport tuguni-Chikago. Bu yerda o‘nlab temir va avtomobil yo‘llari o‘zaro tutushgan bo‘lib, turli, xil yuklar bir yo‘ldan ikkinchisiga olib oriladi. Chikagoda dunyoda eng katta Y Xeyr aeroporti bor. Mamlakatda yuzga yaqin port mavjud.

Asosiy dengiz portlari: Nyu-York, Filadelfiya, Baltimor, yangi Orlean, Xyuston, San-Fransisko, Buyuk ko‘llarda –Chikago, Dulut. Aviatsiya qatnovi asosiy uzellari-Nyu-York, Chikago, Atlanta, Los-Anjeles, Mayami, Dallas shaharlari hisoblanadi.

AQSHning jahon xo‘jaligida tutgan o‘rni

Ko‘rsatkichlar nomi	O‘lchov birligi	Sonli ko‘rsatkichlar	Yillar	Dunyoda tutgun o‘rni
Hududi	Ming km ²	9364	1995	4
Aholisi	Mln.kishi	260	1995	3
YAMM	Mlrd. \$	7100,7	1995	1
YAMM jo boshiga	Ming \$	27	1995	
Tashqi iqtisodiy aloqalari				
Eksport	Mlrd.\$	583,9	1995	1
Import	Mlrd.\$	771,8	1995	1
Turistlar soni	Mln. kishi	43,7	1994	4
Xalqaro moliya				
Oltin zahirasi	Mln. unsiya	261,7	1995	1
Yalpi valyuta zahirasi	Mlrd.\$	163,6	1994	1
Oziq-ovqat sanoati				
O‘simlik yog‘i	Mln. tonna	8,61	1994	1
Margarin	Mln. tonna	3,88	1994	1
Sariyog‘	Mln.tonna	0,6	1994	3
Pishloq	Mln.tonna	3,38	1994	1
Spirтли ichimliklar va tamaki mahsulotlari				
Vino	Mln.Gkl	16,6	1994	4
Pivo	Mln.Gkl	2380	1994	1
Sigareta	Mlrd.dona	687,2	1994	2
Yengil va og‘ir sanoati				
Ip gazlama	Mln.m.m.	2	1994	2
Yengil avtomashina	Mln.dona	6,6	1994	2
Oltin	Tonna	288,7	1994	2
Yoqilg‘i-energetika sanoati				
Gaz	Mlrd.m ³	5398	1995	2
Ko‘mir	Mln.tonna	937,6	1994	2
Uran	Mln.tonna	1,29	1994	9
Neft	Mln.tonna	389,2	1995	2
Yelektr energiya	kvt soat	3348,6	1994	1
Qurilish materiallari				
Po‘lat	Mln.tonna	95,5	1995	2
Yog‘och materiali	Mln.m ³	95,4	1994	1
Sement	Mln.tonna	77,1	1994	3
G‘isht	Mlrd.dona	7,1	1995	4
Qishloq xo‘jalik mahsulotlari				
Bug‘doy	Mln.tonna	63,1	1995	2
Sholi	Mln.tonna	9	1995	3
Makkajo‘xori	Mln.tonna	256,6	1995	1
Arpa	Mln.tonna	8,2	1995	5
Sabzavot va poliz mahsulotlari				
Umumiy hisobda	Mln.tonna	36,4	1995	3
Karam	Mln.tonna	1,65	1995	7
Pomidor	Mln.tonna	12,08	1995	1

5. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari. AQSH hozirgi vaqtda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ko'ra u bir-biridan farq qiluvchi qo'yidagi 4 mikrorayonga – Shimoli-sharq, O'rta G'arb, Janub va G'arbga ajratiladi. Shimoliy –sharq maydoniga ko'ra, eng kichik mikrorayon bo'lib, AQShning sanoat hududi mintaqasi shu yerda vujudga keldi. U millatning ustaxonasiga aylandi. Unda mamlakatning iqtisodiy poytaxti Nyu-York va siyosiy poytaxti Vashington joylashgan.

O'rta G'arb yirik sanoat va qishloq xo'jaligi rayoni. O'rta-G'arb mintaqasi, hududi tobora G'arbga surilib, ba'zan «Amerika o'rta dengiz bo'yi» deb ataladigan ko'l bo'yini qamrab oldi. Bu yerda yoqilg'i va xomashyoning katta resurslari va rayonning qulay ITU bazasida Chikago, Detroyt, Klivlend kabi yirik sanoat markazlari shakllanadi, ko'l bo'yi megapolisi tashkil topdi. Chikagoni O'rta G'arbning poytaxti deyiladi. U AQShdagi eng katta transport tugunidir.

Janub uzoq vaqt sust rivojlanadi. Bunga asosiy sabab quldorlikka asoslangan plantatsiya xo'jaligining keng tarqalganligi edi. Rayon neft, tabiiy gaz ko'mir, fosforitlar qazib olish, elektrostansiyalari va neft zavodlarining quvvati jihatdan mamlakatda birinchi o'rinni egallaydi. Bu yerda gazmol va tamaki mahsulotlarining 9/10 qismi to'plangan. Janub mikrorayonida dunyoda mashhur Mayalin (Florida shtati) joylashgan. U asosiy turistik shahar hisoblanadi.

G'arb uzoq vaqt tog'-kon sanoati bilan yaylov chorvachiligiga ixtisoslashib ketgan. G'arb buyuk tekisliklardagi preriyalarni keng yaylovlari, yirik g'oramol va qo'ylar o'lkasi, mis, molibden, uran, oltin va ko'mir konlari, obikor dehqonchiligi o'lkasidir. Bu rayonda buyuk «oltin shtat» hisoblanish Kaliforniya alohida ajralib turadi. G'arb tarikibiga shuningdek, AQShdagi yangi o'zlashtirilayotgan bosh resurs rayoni Alyaska bilan turizm Oroli – Gavayi orollari ham kiradi.

AQSH iqtisodiyotida tashqi iqtisodiy aloqalar katta rol o'ynaydi. Ishlab chiqarish sohasi ko'proq chet el bilan tovar va katta kapital almashuviga, chet el bilan ishlab chiqarish borasida kooperatsiya rivojlangan. Tashqi savdo aylanmasining 60 foizi rivojlangan mamlakatlarga, 39 foizi rivojlanayotgan mamlakatlarga to'g'ri keladi. Dunyoning turli mamlakatlariga bevosita mablag' sarflash ko'payib bormoqda. Eksportda ham, importda ham tayyor mahsulot ustun. AQShdan sanoat va energetika mashina-uskunolari, transport vositalari, kimyo tovarlari, to'qimachilik va qog'oz mahsulotlari, ko'mir, oziq-ovqat va yembop don, soya, paxta, tamaki va boshqa mahsulotlar chiqariladi; neft va neft mahsulotlari, ruda va metall, sanoat mashina-

uskunolari, uzoq muddat foydalaniladigan ro'zg'or anjomlari, kiyim-kechak, poyabzal, yog'och, qog'oz, baliq, go'sht, qand-shakar, kofe va boshqalar keltiriladi. Savdo – sotiqdan asosiy mijozlari-Kanada, Yaponiya, Meksika, G'arbiy Yevropa mamlakatlari.

O'zbekiston Respublikasining tashqi aloqasida AQSH bilan o'zaro manfaatli aloqalarni yo'lga qo'yish va tobora chuqurlashtirish alohida o'rin tutadi. 1999 yilda O'zbekiston bilan AQSH o'rtasidagi tovar aylanmasi 282 mln. AQSH dollarini tashkil etdi. O'zbekiston AQShdan bug'doy, xalq iste'moli mollari, asbob-uskunalar sotib oladi. Eksport asosan paxta tolasidan iborat. AQShdagi turli firma va kompaniyalarning O'zbekiston bilan muvoffaqiyatli hamkorligi, delegatsiyalar almashuvi ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlashga imkon beradi. O'zbekistonda bir qancha O'zbekiston-Amerika qo'shma loyihalarini amalga oshirishga kirishiladi. Ular orasida eng yiriklari «Nyumont-Mayning» kompaniyasi tomonidan Zarafshon shahrida oltin ruda konidan foydalanish, «Interemnya Telest, Ink» kompaniyasi tomonidan Toshkent shahrida kabel televideniyesi tarmog'ini yaratish va boshqarish loyihalardir.

Testlar

- 1. AQSH ga qarashli Gavayi orollari qaysi hududda joylashgan?**
 - A. Atlantika okeanida
 - B. Tinch okeanida
 - C. Meksika qo'ltig'ida
 - D. Buyuk Britaniya
 - E. AQShning janubiy qismida

- 2. AQSH ning amaldagi konstitutsiyasi qachon qabul qilingan?**
 - A. 1787 yil
 - B. 1807 yil
 - C. 1877 yil
 - D. 1927 yil
 - E. 1947 yil

- 3. Etnograf olimlar AQSH aholisini nechta etnik guruhga ajratadilar?**

A. 1 ta	B. 2 ta	C. 3 ta
E. 5 ta	D. 4 ta	

- 4. AQShning "iqtisodiy poytaxti" qaysi shahar hisoblanadi?**
 - A. Vashington
 - B. Nyu-York
 - C. Los-Anjelos
 - D. Deytroyt
 - E. Chikago

- 5. AQSH ning qora metallurgiya markazi qaysi shahar?**
 - A. Nyu-york
 - B. Deyroyt
 - C. Vashington
 - D. Chikago
 - E. San-Fransisko

- 6. AQShning avtomobil sanoati rivojlangan shahrini belgilang.**
 - A. Nyu-York
 - B. Chikago
 - C. San-Fransisko
 - D. Los-Anjelos

E. Deytrot

7. AQSH qo'yidagi sohalardan qaysi bo'yicha jahonda yetakchi hisoblanadi?

- A. Kartoshka yetishtirish bo'yicha
- B. Qoramollar soni bo'yicha
- C. Temir yo'llar uzunligi bo'yicha
- D. Yengil avtomobillar ishlab chiqarish bo'yicha
- E. Rabotlar ishlab chiqarish bo'yicha

8. Paxta yetishtirish bilan AQSH ning qaysi shtatlari shug'ullanadi?

- A. Texas, Arizona, Kaliforniya
- B. Minnesota, Vikkonsin, Alyaska
- C. Florida, Yuta, Gavayi
- D. Kanzas, Michigan, Kaliforniya
- E. Missuri, Ogayo, Nyu-York

9. Raketa va kosmik texnika ishlab chiqaruvchi zavodlar qo'yidagi shaharlarning qaysi birida ko'p joylashgan?

- A. Chikago
- B. Vashington
- C. Los-Anjelos
- D. Sietl
- E. Pitsburg

10. AQSH qo'yidagi qishloq xo'jaligi ekinlaridan qaysi birini yetishtirish bo'yicha yetakchi hisoblanadi?

- A. Arpa
- B. Makkajo'xori
- C. Zig'ir
- D. Sholi
- E. Bo'g'doy

Nazorat uchun savollar:

1. AQSH ning iqtisodiy geografik o‘rnining qulayligi nimadan iborat.
2. AQSH ning tabiiy sharoitini qulayligini izohlang.
3. AQSH qanday tabiiy resurslarga boy.
4. AQSH aholisini o‘sishi va joylanishidagi xususiyatlari nimada.
5. AQSH davlat tuzumi qanday.
6. AQSH sanoatining yetakchi tarmoqlari nimalardan iborat.
7. AQSH ning asosiy qishloq xo‘jalik tarmoqlarini ta’riflang.
8. AQSH transport tarmoqlarini tushuntiring.
9. AQSH ning ichki tavofutlari qanday.
10. AQSH tashqi iqtisodiy aloqalari rivojlanishi bo‘yicha qaysi xususiyatlar bilan ajralib turadi.

Adabiyotlar

1. Соединение штаты Америки, Москва 1991.
2. Маскаковский В.П. Географическая картина мира.
3. Экономическая география зарубежных стран / Под-ред.– Маскаковский В.П М, 1998.
4. Социально – экономическая география зарубежного мира. / Под. ред. В.В. Волского М. 1998.
5. Мироненко И.С. Введение в географии мирового хозяйства – М. 1995.
6. Липес Ю.Г., и другие. География мировая хозяйства – М, 1999.
7. Страни мира. М. 1996.
8. Спириданова И.А. Мировая экономика М. 2001.
9. Алиев М. Г. и другие Экономика и финанси регионов мира в цифрах сравнения – Т., 1998.
10. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1 –том. Т.: 2000 йил.

7-mavzu: YAPONIYANING IQTISODIY GEOGRAFIK TAVSIFI.

Reja:

1. Yaponiyaning iqtisodiy geografik o'рни.
2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga ta'siri.
3. Aholisi va davlat tuzimi.
4. Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.
 - 4-1. Sanoat tarmoqlari
 - 4-2. Qishloq xo'jalik tarmoqlari.
 - 4-3. Transport tarmoqlari.
5. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

1. **Yaponiyaning iqtisodiy geografik o'рни.** Yaponiya Tinch okeanidagi orollarda Sharqiy Osiyo sohili yaqinida joylashgan davlat. Hududida 4 mingga yaqin orolni qamrab olgan, shimoli-sharqdan

janubi-g'arbga 3 ming km ga cho'zilgan; eng yirik orollari Xokaydo, Xonsyu, Sikoku, Kyusyu. Maydoni – 372 ming km². Yaponiya hududining o'lchamiga ko'ra G'arbiy Yevropaning eng yirik mamlakatlari va AQSH shtatlari bilan taqqoslasa bo'ladi. Biroq tarkibiga va shakliga ko'ra Yaponiya hududi ulardan keskin farq qiladi. Yaponiya butun bir orollar olamidir.

Yaponiyaning iqtisodiy geografik o'rni avvalo uning orollarda joylashganligi bilan bog'liqdir, mamlakat orollari Yevrosiyo bilan Tinch okean orasida 3,5 ming kmga cho'zilgan bo'lib, Osiyo –Tinch okeani hududining markazidir. Bu hol mamlaktning halqaro mehnat taqsimotida ishtirok etishi uchun juda katta imkoniyatlar ochadi. Mamlakatning Osiyoning eng sharqida joylashganligi uning iborali nomida aks etgan bo'lib, u «Kun chiqardagi o'lka» deb ham ataladi. Yuqorida qayd etilganidek, mamlakatning iqtisodiy-geografik o'rni jihatidan qo'laylik tomonlari yaxshi. Lekin uning yanada rivojlanishiga yer tanqisligi, vulqonlar otilishi, zilzilalarni tez-tez sodir bo'lishi, kuchli yomg'irlar, dovullarni takrorlanishi salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga ta'siri. Yaponiya mo'tadil, subtropik va tropik iqlim mintaqalarida joylashgan. Qirg'oq chizig'ining umumiy uzunligi 30 ming km, chamasida. Xonsyu orolining janubiy sohili, Sikaku va Kyusyu orollarning qirg'oqlarida qo'ltiq ko'p, bu yerda murakkab qirg'oq chizig'iga ega bo'lgan, ichki Yapon dengizi joylashgan. Yaponiya hududining s qismi qir va tog'lardan iborat. Past tekisliklar sohil bo'ylab ayrim-ayrim joylarda joylashgan. Mamlakatda bir qator vulqonlar mavjud bo'lib, jumladan, eng katta vulqon – Fudziyama (balandligi 3776 metr) qad ko'targan. Iqlimi mussonli, shimolida mo'tadil, janubida subtropik, ayrim orollarda asosan tropik. Xokaydo orolida, Sap-Poroda yanvarning o'rtacha harorati – 5⁰S, iyulniki 22⁰S. Materikdan esgan qishki musson Yaponiya hududida sovuq havo va ko'p yog'in keltiradi.

Yiliga 30 martagacha tayfun bo'ladi. Bu vaqtda kuchli shamol esib, jala yog'adi. O'rtacha yillik yog'in 1800 m, Xokaydo orolining sharqida yillik yog'in 800-1200 mm, Sikoku va Kyusyu orollarida 3000mm gacha.

Ichki suvlari. Daryolari qisqa, ammo sersuv. Mamlakat gidroenergiya resurslari 52,7 mln.kvt.s Shundan 21,8 mln.kvt.s o'zlashtirilgan. Ko'pgina daryolarning suvi sug'orishga sarflanadi.

Mayda ko'llar ko'p. Yaponiyadagi eng katta ko'l Biva (maydoni 716 km²).

Yaponiya hududining 2/3 qismi, o'rmon va butazorlardan iborat, o'rmonlarning 1/3 qismi ekib o'stirishi orqali yaratilgan. Yog'och zahirasi 1,9 mlrd metr kvd. Yaponiyada jami 700 tur daraxt, buta hamda 3000 tur o't o'simligi o'sadi.

Yaponiyada sut emizuvchilarning 270, qushlarning taxminan 800, sudralib yuruvchilarning 110 turi mavjud. Yaponiya qirg'oqlariga tutash dengiz suvlarida baliqlarning 600 dan ziyod, molyuskalarning 1000 dan ortiq turi yashaydi.

Yaponiyada 10 mln. gektar yerda tabiat qo'riqlanadi. Shuning yarmini 23 ta milliy bog' va davlatga qarashli qo'riqxonalar tashkil etgan. 1970 yildan dengiz suv osti milliy bog'lari tashkil etildi.

Mamlakatni mineral boyliklariga to'xtaladigan bo'lsak, bu kabi boyliklarga mamlakat ancha kambag'al. Yaponiya biron-bir yerosti boyliklari bilan o'zini o'zi ta'minlay olmaydi. Shuning uchun mamlakat o'z ehtiyojini import hisobiga qondiradi. Shu bilan birga, boy dengiz, geotermal, gidroenergiya, agroiklim resurslariga ega. Yaponiya bu resurslaridan samarali foydalanadi.

3. Aholisi va davlat tuzimi. Yaponiyaning aholisi 127,3 mln. kishi. Aholisining soni bo'yicha jahon mamlakatlari orasida sakkizinchi o'rinda turadi. Yaponiya keyingi o'n yillar davomida aholi tabiiy o'sishning haraktiri keskin darajada o'zgardi. Yaponiya aholi ko'payishining ikkinchi tipidan birinchi tipiga o'tgan Osiyodagi birinchi mamlakat bo'ldi. Hozirgi vaqtda har 1000 aholi hisobiga to'g'ilish 10 kishiga, o'lim esa 7 kishiga to'g'ri kelmoqda yoki mamlakat aholisi yiliga o'rtacha 275 ming kishiga ko'paymoqda. Unda bolalar o'limi ko'rsatkichlari jahonda eng pastdir. Shu bilan birga aholisi o'rtacha 80 yoshdan ortiqroq umr ko'rmoqda. Bu ko'rsatkichlarga erishishda mamlakatda olib borilayotgan optimal, demografik siyosat, aholining yutuk ijtimoiy hayot tarzi, oilani rivojlantirish yo'nalishlari, qo'lga kiritilgan yutuqlar muhim rol uynamoqda.

Yaponiya milliy tarkibiga ko'ra, nihoyatda bir xildir. U tipik bir millatli mamlakat bo'lib, yaponlar aholining 99% ga yaqini tashkil etadi. Yapon tili juda o'ziga xos bo'lib, jahondagi til oilalardan birontasiga kirmaydi.

Yaponiyada aholining o'rtacha zichligi 1 km² maydonda 338 kishi to'g'ri keladi. Agar mamlakat aholisining asosiy qismi maydonining 10

foizida yashashni hisobga olsak, amalda aholi yashaydigan hududlarda bu ko'rsatkich ming kishini tashkil qiladi.

Yaponiya yuqori darajada urbanizatsiyalashgan davlatlar qatoriga kiradi. Unda jami aholining 76 foizidan ko'prog'i shaharlarda yashaydi. Mamlakatda yirik shaharlar soni 200 dan ortadi. Eng yirik shahri mamlakatning poytaxti Tokio bo'lib, unda 9 mln. dan ko'proq aholi istiqomat qiladi. Aholisi 1 mln. dan ortiq bo'lgan yana 6 ta shahri bor. Mamlakatda yirik shahar aglomiratsiyalari shakllangan. Tokio-Nagoya-Osaka yo'nalishi bo'ylab 600 km. dan ortiq masofaga cho'zilgan hududida dunyodagi eng yirik megopolislardan biri Tokaydo tashkil topgan.

Hozirgi vaqtda aholisi 50 ming kishidan ortiq bo'lgan aholi zich yashaydigan hamda odamlarning ko'pchiligi shaharlarga xos mehnatda band bo'lgan aholi rayonlari shaharlar deb ataladigan bo'ldi.

Mamlakatda ikki asosiy din-sintoizm va buddizm mavjud.

Yaponiya-yuksak madaniyat va yoppasiga savodxonlik mamlakati bo'lib, unda bolalarni o'qitish va tarbiyalashga ularning yoshligidan katta e'tibor beriladi. Yaponiyadagi universitetlar soni butun G'arbiy Yevropadagidan ko'p.

Jami iqtisodiy faol ish bilan band aholi (52,2 mln nafar)ning 27 foizi sanoatda, 22 foizi savdoda, 12,6 foizi qishloq xo'jaligida ishlaydi.

Ikkinchi jahon urushi arafasida iqtisodiy faol aholining asosiy qismi qishloq xo'jaligi va baliq ovlash bilan band bo'lgan, endilikda esa sanoatda qishloq xo'jaligi bilan baliq ovlashdagiga qaraganda ikki barobar ko'p kishi ishlamoqda. Moddiy boylik ishlab chiqarmaydigan sohalarida ishlovchi xodimlar, xizmatchilar, ilmiy xodimlar, mehmonxona xizmatlari va boshqalarning soni ko'payib bormoqda.

Yaponiya – konstitutsion monarxiya davlatidir. Amaldagi konstitutsiyasi 1947 yil 3 mayda kuchga kirgan. Yaponiyaning imperatori konstitutsiyasiga ko'ra «Davlat va xalq birligi ramzi» hisoblanadi. U parlament tavsiyasiga ko'ra, bosh vazirni hukumat tavsiyasiga ko'ra, Oliy sud raisi va a'zolarini tayinlaydi, shuningdek, hukumat a'zolarini vazirlariga tayinlaydi, iste'folarini qabul qiladi, parlamentni chaqiradi va hakozo. Oliy hokimiyat organi 2 palatali parlament (vakillar palatasi 4 yilga maslahatchilar palatasi 6 yilga saylanadi), 20 yoshga to'lganlar saylov huquqi beriladi. Konstitutsiyasiga ko'ra, parlament hukumat faoliyatini nazorat qilib turadi, xalqaro shartnomalarni tasdiqlaydi.

4. Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari. XX asrning 60 – yillaridan boshlab Yaponiyaning «iqtisodiy mujiza»si jahonni hayratga sola boshladi. Buning sababi II jahon urushida yengilib, atom bombasining dahshatlarini o‘z boshidan o‘tkazgan. Mamlaktning tezlik bilan qaddini rostlagani va misli ko‘rilmagan sur‘atlarda tez rivojlanishga erishgani edi. Mamlakatning iqtisodiy jihatdan bunday tez o‘ssishi ko‘p omillarga bog‘liq. Birinchidan, urush yillarida eskirgan va ishdan chiqqan zavod jihozlari butunlay yangilandi, ular fan-texnika inqilobining eng yangi yutuqlarini asosida ishlangan jihozlar bilan almashtirildi. Yapon monopoliyalari chet el patentlarini sotib olib, sanoatga jahon ixtirolarini tadbiq etdilar, ularni mutasil takomillashtirib bordilar. Shunday qilib, hozir Yaponiya sanoati jihozlarining 2/3 qismi eng yangi texnikaga to‘g‘ri keladi.

70-80 yillardan boshlab sanoatda inqilobiy yo‘l ustun turdi. Endilikda mamlakat yoqilg‘i va xomashyo importiga bog‘liq bo‘lgan, energiya hamda metallni ko‘p ishlatadigan ishlab chiqarishlarini tobora cheklab, fanni ko‘p talab qiladigan eng yangi tarmoqlarga zo‘r bermoqda. Yaponiya fanga sarflanadigan mablag‘ salmog‘iga ko‘ra iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning orasida birinchi o‘rinda turadi, ilmiy xodimlarning soniga ko‘ra esa GFR, Buyuk Britaniya va Fransiyaning birga qo‘shib hisoblaganda ham ulardan ustun turadi.

Agar ilgari Yaponiyaning ramzi deb odatda Fudzilma muqaddas tog‘i, sakura, samuraylar hisoblangan bo‘lsa, endilikda bunday ramz sharqiy dunyoda eng katta AES, metallurgiya kombinalari, supetankerlar, ko‘priklar, tunellar, temir yo‘llarda yuradigan tezkor poyezdlar, eng zamonaviy avtomobillar «Toyota», «Xonda», «Nissan» hisoblanadi.

Sanoati. Yaponiyaning yoqilg‘i xom ashyo bazasi juda cheklangan. Hidro, geotermal, quyosh, dengiz elektr stansiyalari ham o‘z hissasini qo‘shsalarida, asosiy ishni import yoqilg‘ilar asosida ishlaydigan IES va AES lar bajaradi. Shu sababli Yaponiya elektr energetikasida tobora AESlar hissasi ortib bormoqda. Hozirgi vaqtda mamlakatda 30 dan ortiq Atom elektr stansiyalari qurilgan. Energiyaning 4/5 qismi chetdan keltiriladigan xom-ashyodan ishlab chiqarilishiga qaramay, mamlakatda yuqori darajada rivojlangan energetika xo‘jaligi bor. Chetdan keltiriladigan neft asosida neftni qayta ishlovchi va neft-kimyosi sanoati o‘sib chiqdi. Bu sanoat korxonalari Xonsyu va Kyusyu orollarining urbanizatsiyalashgan polasasidagi shaharlarda joylashgan. Yaponiyada yangi texnika bilan jihozlangan

juda katta metallurgiya kombinatlari mavjud. Dunyodagi eng katta domna pechlari ishlab turibdi, pulatning $\frac{3}{4}$ qismidan ko'prog'i konverterlarda keslorod yordamida eritiladi. Qora metallurgiya yo'nalishida ishlab chiqarishning yiriklashuvi va texnikaviy jihozlanganlik darajasi jihatdan Yaponiya barcha rivojlangan mamlakatlardan o'zib ketdi. Yangi kombinatlar Markaziy Xonsyuning chetdan temir rudasi, temir-tersaklar va kokslanuvchi ko'mir keltiriladigan port shaharlarida qurildi. Chetdan keltiriladigan boksit va boshqa xomashyolarga mo'ljallangan rangdor metallurgiyach korxonalari ham shu yerda bunyod etildi.

Yaponiyada og'ir sanoatining yetakchi tarmog'i mashinasozlik sanoati hisoblanadi. Transport mashinasozligi, stanoksozlik, elektrotexnika buyumlari, elektron mashinalar, tibbiyot apparaturalari hamda to'qimachilik va oziq-ovqat sanoatlari uchun jihozlar ishlab chiqarish, ayniqsa, keng rivojlangan. Avtomobilsozlikda Yaponiya dunyoda yetakchilik qilmoqda. U yiliga 12-13 mln. dan ortiq avtomobillar (shuning 8 mln. dan ortig'i yengil avtomobillar) ishlab chiqaradi. Yaponiya kemasozligi juda xilma-xil: Iokogama, Osaka, Kobe, Nagasaki va boshqa ko'p markazlarning kemasozlik korxonalarida dunyoda eng yirik supertankerlar, kit ovlaydigan har xil kemalar, yuk tashish uchun belgilangan kichik kemalar ishlab chiqariladi. Sanoatning yangi tarmog'i bo'lgan elektron sanoati yuqori darajada rivojlangan. Yaponiyaning tranzistorli radio priyomniklari, kinokameralari, fotoapparatlari, televizorlari jahon bozorida keng tanilgan. Turli ixtisosli mashinasozlik korxonalari Xonsyu va Shimoliy Kyusyu orollaridagi aholi zich yashaydigan polosa shaharlarida to'plangan.

Tez rivojlanib borayotgan kimyo sanoati ham turli tuman mahsulotlar ishlab chiqaradi. Soha sanoati qisman o'z xomashyosiyog'och, koks chiqindisi va boshqalarga nisbatan chetdan keltiriladigan neft va suyultirilgan gazdan ko'proq foydalaniladi. Organik sintez kimyosining keng ko'lamida rivojlanganligi Yaponiyaga sanoatni xomashyo bilan ta'minlash muammosini hal etishda yordam bermoqda. Metall detallar asta sekin plastmassa detallar bilan almashtirilmoqda, sintetik tola hozirgi vaqtda mamlakat ishlab chiqariladigan to'qimachilik tolasining $\frac{9}{10}$ qismini tashkil etmoqda. Kimyo zavodlari ham mashinasozlik korxonalari kabi Xonsyu orolining sharqiy sohilidagi va shimoliy Kyusyudagi port shaharlarda va neftni qayta ishlash hamda metallurgiya markazlari yaqinida joylashgan.

Shimoliy Xonsyu va Xokaydo orollaridagi anchagina o'rmon massalari Yaponiyaning yog'ochsozlik sanoatini xomashyo bilan qisman ta'minlaydi, o'rmon xomashyosining ko'p qismi chetdan keltiriladi.

Qishloq xo'jaligi. Yaponiyaning tabiiy sharoiti qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun umuman qulay. O'rtacha balandlikdagi tog'larning yon bag'irlari yaxshi rivojlangan podzol tuproqlar va o'rmon qo'ng'ir tuproqlari bilan qoplangan. Yetarli darajada o'g'itlansa, bu tuproqlar yuqori hosil beradi. Qishloq xo'jaligining ixtisoslashuvi jihatdan Yaponiya boshqa rivojlangan mamlakatlardan ancha farq qiladi. Qishloq xo'jaligi yuqori rentabilligi va mehnat unumdorligi bilan ajralib turadi. Ishlov beriladigan yerlar umumiy maydonining 11 foizini tashkil qilganligi uchun Yaponiyada qadimdan ekin maydonlaridan tejamkorlik bilan foydalanishga o'rganishgan. Yaponiya qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i dehqonchilikdir. Don xo'jaligida sholi asosiy ekin hisoblanadi. Sholi ekin maydonlarining yarmiga yaqinda ekiladi va yiliga 10-12 mln. tonna sholi yetishtiriladi.

Sholi hamma yerda asosan sug'oriladigan yerlarda, biroq tovar mahsulotining katta qismi Xonsyu orolining markaziy hamda janubiy rayonlarda yetishtiriladi. Xonsyuning shimolida va Xokkaydoda bug'doy, javdar va arpa ekiladi, biroq yetishtirilayotgan don mamlakat ehtiyojini qondira olmaydi. Shaharlar atrofida sabzavot va mevalar yetishtiriladi. Texnika ekinlari-qand lavlagi, soya, tamaki, choy ham katta ahamiyatga ega.

Yaponlar azaldan gulchilik bilan shug'ullanib keladilar. Ko'p gullarning yapon diniy (sintoizm) marosimlarida ahamiyati katta. Yaponlarda guldasta yasash, gullarni va daraxt novdalarini vazalarga chiroyli (ikebana) qilib solib qo'yish an'anaviy san'at hisoblanadi.

Baliq-ovlash – Yaponiya xo'jaligining muhim tarmog'i hisoblanadi. Baliq sohil bo'yidagi suvlarda ham, uzoq dengizlarda ham tutiladi. Qirg'oq yaqinida baliq ovlash bilan sohildagi qishloq aholisi, uzoq dengizlarda esa, texnika jihatidan mukammal baliq ovlaydigan floti bo'lgan yirik monopoliyalar shug'ullanadi. Baliq ovlash jihatidan Yaponiya dunyoda birinchi o'rinda turadi. Yaponlar ovqatida baliq, boshqa dengiz hayvonlari mahsulotlari katta o'rin tutadi.

Transporti. Xo'jalikning bu tarmoqlari Yaponiya iqtisodiyotining faol yo'nalishlaridandir. Transportning daryo va quvur tarmoqlaridan boshqa barcha sohalari yuqori darajada rivojlangan. Ichki yuk tashish hajmiga ko'ra avtomobil va temir yo'l transportlari eng katta mavqega ega. Mazkur tarmoqlar texnik imkoniyatlari va elektrlashish darajasiga

ko'ra jahonda ko'pgina rivojlangan davlatlarga nisbatan ustunlikka ega. «Poyezd – o'q» deb nom olgan «Sinkansen» tezyurar ekspress poyezdi 1100 km masofada Kyusyu orolidagi Fukuokidan Xonsyu orolining shimolida joylashgan. Aomorigacha bo'lgan oraliqdagi barcha yirik shaharlarni bir birlari bilan bog'laydi. Bu yo'lni qurish uchun o'nlab kilometr uzunlikda ko'plab tunnel va ko'priklar qurilgan. Soatiga 240 km tezlikkacha harakat qiladigan poyzdlarda yiliga 120 mln. gacha chuqurlikka ega bo'lgan Sigaru bug'ozini tagidan 54 km dunyodagi eng uzun «Seykan» tunneli ham ishga tushirildi.

Yaponiyaning tashqi va ichki aloqalarida dengiz transporti katta ahamiyatga ega. U rivojlangan davlatlar orasida dengiz transportida yuk tashish hajmiga ko'ra eng kattasi hisoblanadi. Bu mamlakatda 100 dan ziyod portlar mavjud. Ular orasida Kobe, Nagaya, Iokogama kabilar jahonda kattaligiga ko'ra ajralib turadi.

Xalqaro hamda ichki aloqalarni tashkitl etishda havo transportining ahamiyati alohidadir.

5. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari. Yaponiyada ham iqtisodiy jihatdan yaxshi rivojlangan hududlar bilan bir qatorda hali yetarli darajada o'zlashtirilmagan rayonlar mavjud.

Tinch okean sanoat mintaqasi iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan rayon bo'lib hisoblanadi. Bu mintaqqa Tokio qo'ltig'idan Osaka qo'ltig'iga cho'ziladi. Aslida Tokaydo megapolisini tashkil qilgan bu hududning reliefi nisbatan tekis. Bu tekislik Tinch okeani bo'ylab o'rtacha 15-66 km.li tor yo'nalishda 600 km. dan ortiq masofaga cho'zilgan. Yaponiyaning asosiy sanoat rayoni hisoblangan bu hudud mamlakat umumiy maydonining 1/3 qismini tashkil qiladi. Unda mamlakat aholisining 65 foizi joylashgan. Bu rayonda elektr energetikaning 70 foizi, metallurgiya mahsulotlarining 80 foizi, is'temolga tayyor sanoat mahsulotlarining 85 foiziga yaqin qismi ishlab chiqariladi.

Mamlaktning rivojlanishi darajasiga ko'ra ikkinchi rayoni Xonsyu orolining janubiy va Kyusyu orolining shimoliy qismidir. Rayonda o'zining rivojlanish darajasiga ko'ra faqat Kyusyu sanoat aglomeratsiyasi yuqori darajada rivojlangan metallurgiya va og'ir mashinasozlik sanoatlari bilan ajralib turadi. Yaponiyaning uchunchi rayoni Kyusyuning janubiy qismi va butun Sikoku hamda Xokkaydo orollaridir. Xokkaydo eng avvalo, ko'mir va baliqni qayta ishlash sanoatlari bilan tanilgan bo'lsa, Sikoku va Kyusyu hududlarida qishloq xo'jaligining ahamiyati yuqori.

Tashqi iqtisodiy aloqalar Yaponiya iqtisodida hayotiy ahamiyatga ega. Buning sababi mamlakat iqtisodiyotining ko'p sohalari deyarli butunlay import xomashyolarga qarab qolganligidir. Yaponiya, asosan, sanoat xomashyolarini import qiladi va iste'molga tayyor mahsulotlarni eksportga chiqaradi. Ularga kemalar, avtomobillar, elektro-texnik asbob-uskunalar, robotlar, kimyo mahsulotlari, baliq konservalari va boshqalar.

Yaponiya jahonning juda ko'p mamlakatlari bilan tashqi iqtisodiy aloqalarni olib boradi. Ular orasida eksportining 1/3 va importining 1/4 qismi AQSH hissasiga to'g'ri keladi. Yaoniyanning O'zbekiston Respublikasi bilan tashqi iqtisodiy aloqalari ham rivojlanib bormoqda. U O'zbekiston iqtisodiyotiga tobora ko'p investitsiya kiritmoqda. Buxoro neftni qayta ishlash zavodi va Sho'rtan gazkimyo kompleksini investitsiyalarshda Yaponiya faol qatnashdi. Yaponiyadan texnologiya vositalari O'zbekistongam keltirilayotgan bo'lsa, O'zbekistondan Yaponiyaga tobora ko'p paxta va pilla tog'-kon, metallurgiya sanoati mahsulotlari, turli iste'mol mahsulotlari eksport qilmoqda.

Testlar

1. Yaponiya ma'muriy jihatdan qanday qismlarga bo'linadi?

- A. Viloyatlarga
- B. Okruglarga
- C. Gubernalarga
- D. Prefekturalarga
- E. Shtatlarga

2. Yaponiyaning pul birligini toping?

- A. Rupiya
- B. Vona
- C. Iyen
- D. Fund
- E. Draxma

3. Yaponiya qo'yidagi tarmoqlardan qaysi biridan jahonda yetakchi hisoblanadi.?

- A. Don yetishtirish
- B. Baliq ovlash
- C. Kartoshka yetishtirish
- D. Chuchqachilik

E. Elektr energiya ishlab chiqarish

4. Yaponiyaning amaldagi konstitutsiyasi qachon kuchga kirgan?

- A. 1927 yil avgustda
- B. 1936 yil 10 martda
- C. 1947 yil 3 mayda
- D. 1950 yil sentyabrda
- E. 1961 yil 3 iyunda

5. Yaponiya qaysi sanoat tarmoqlari bo'yicha jahonda yetakchi?

- A. Avtomobilsozlik, kemasozlik, rabotlar ishlab chiqarish
- B. Avtomobilsozlik, rangdor metallurgiya, to'qimachilik
- C. Elektroenergiya, qora metallurgiya, yog'och-ximiya
- D. Yoqilg'i, elektrotexnika, rangdor metallurgiya
- E. Mashinasozlik, yog'och-ximiya, elektrotexnika

6. Yaponiya qishloq xo'jaligining asosiy ekinini nima?

- A. Soya
- B. Sholi
- C. Bo'g'doy
- D. Makkajo'xori
- E. Zig'ir

7. Yaponiyaning milliy dinini toping?

- A. Buddizm
- B. Muadizm
- C. Induizm
- D. Sintoizm
- E. To'g'ri javob yo'q

8. Qo'yidagi mahsulotlardan qaysi biri Yaponiya importida eng katta miqdorni egallaydi?

- A. Ruda xomashyolari
- B. Mashina va asbob-uskunlar
- C. Kimyo sanoati mahsuloti
- D. Oziq-ovqat mahsulotlari
- E. Yoqilg'i mahsulotlari

9. 1869 –yildan mamlakat poytaxti hisoblangan Tokio shahrining ma'nosi nima?

- A. Sharqiy poytaxt
- B. Janubiy poytaxt
- C. Muqaddas poytaxt
- D. Katta poytaxt
- E. Go'zal poytaxt

10. Yaponiya nechta yirik oroldan iborat?

- A. 2 ta
- B. 3 ta
- C. 4 ta
- D. 5 ta
- E. 6 ta

Nazorat uchun savollar:

1. Yaponiyaning iqtisodiy geografik o'rnining qulayligi nimadan iborat.
2. Yaponiyaning tabiiy sharoitini va boyliklariga ta'rif bering.
3. Yaponiya aholisi va joylanish xususiyatlari nimalardan iborat.
4. Yaponiya davlat tuzumiga ta'rif bering.
5. Yaponiyaning yetakchi sanoati tarmoqlari nimalardan iborat.
6. Yaponiyaning asosiy qishloq xo'jalik tarmoqlarini ta'riflang.
8. Yaponiya transport tarmoqlarini tushuntiring.
9. Yaponiyaning ichki iqtisodiy – geografik tafovutlari nimalardan iborat.
10. Yaponiyaning tashqi iqtisodiy aloqalarini tushuntirib bering.

Adabiyotlar

1. Маскаковский В.П. Географическая картина мира.
2. Экономическая география зарубежных стран / Под-ред. Маскаковский В.П, 1998.
3. Социально – экономическая география зарубежного мира. / Под. ред. В.В. Волского М. 1998.
4. Мироненко И.С. Введение в географию мирового хозяйства – М. 1995.
5. Липес Ю.Г., и другие. География мировая хозяйства – М, 1999.
6. Страни мира. М. 1996.
7. Спириданова И.А. Мировая экономика М. 2001.
8. Алиев М. Г. и другие Экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения – Т., 1998.

8-mavzu: GERMANIYANING IQTISODIY-GEOGRAFIK TAVSIFI.

Reja:

1. Germaniyaning iqtisodiy geografik oʻrni
2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga taʼsiri.
3. Aholisi va davlat tizimi.
4. Xoʻjalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari:
 - 4-1. Sanoat tarmoqlari;
 - 4-2. Qishloq xoʻjalik tarmoqlari;
 - 4-3. Transport tarmoqlari;
5. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

1. Germaniyaning iqtisodiy geografik o'ri. Germaniya Federativ Respublikasi (GFR) – Markaziy Yevropadagi davlat, poytaxti – Berlin shahri. Maydoni 356 ming km², aholisi – 82 mln kishi. Ma'muriy jihatdan 16 yer (viloyat) ga, yerlar okruglarga, okruglar tumanlarga, tumanlar jamoalarga bo'linadi. Germaniyaning sharq tomondan Polsha va Chexiya, janubdan Shveysariya va Avstriya, janubi-g'arbdan Fransiya, g'arbdan Belgiya va Gollandiya, shimolda esa Daniya davlatlari, Shimoli-sharqda Boltiq dengizi va shimoli-g'arbda Shimoliy dengiz o'rab turadi.

Germaniyaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishida uning iqtisodiy va siyosiy-geografik holatining o'ziga xos xususiyatlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Yevropaning markazida, iqtisodiy jihatdan yuksak rivojlangan davlatlarga yaqin, transevropa bosh yo'lining kenglik va uzunlikdagi kesishgan yerida joylashganligi Germaniyaga katta foyda keltirmoqda. Muhim afzalliklardan yana biri – Germaniyaning dengiz yaqinida joylashgani va qo'shni mamlakatlarning yirik port (Rotterdam, Aktverpen va b.) ga yaqinligi bilan bog'langandir.

1989-yilning oktyabrida ikki davlat GFR va GDR birlashganidan keyin Germaniya hozirgi chegaralariga ega bo'ldi. Natijada, GFR hududi 43%ga, aholisi esa 27% ga ko'paydi.

2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari va ularni iqtisodiga ta'siri. Germaniyaning tabiiy sharoiti xilma-xil bo'lib, past va baland tog' tizmalari oralarida yassitog'liklar, o'r-qirlar, ko'llar, keng va ochiq tekisliklar uchraydi. Iqlimi mo'tadil, dengiz iqlimi yanvarning o'rtacha temperaturasi past tekislikda 1,5^o dan tog'larda – 6° gacha, iyulning o'rtacha temperaturasi pasttekislikda 18° dan janubiy vodiylarda 20° gacha. Yillik yog'in miqdori 600-800 mm, tog'larda 1000-2000 mm gacha. Asosiy daryolariga Elba, Reyn, Dunay, Mayn, Vezir, Shira kabi daryolari kiradi.

Germaniya G'arbiy Yevropa davlatlari orasida o'zining toshko'miri va qo'ng'ir ko'miri bilan ajralib turadi. Toshko'mirning asosiy konlari Rur, Saar va Aken havzalarida joylashgan, ko'mirning 2/3 qismi yuqori sifatli kokslanadigan ko'mirdir.

GFRning ma'muriy bo'linishi

Yerlar	Maydoni (km ²)	Aholisi (ming)	Poytaxti
Baden – Byurtemberg	35751	10300	Shtutgart

Bavariya respublikasi	70554	12000	Myunxen
Berlin	884	3500	Berlin
Brandenburg	20059	2500	Potsdam
Bremen	404	684	Bremen
Gamburg	755	1700	Gamburg
Gessin	21114	6000	Vibaden
Meklenburg-Old Pomeraniya	23838	1800	Shverin
Quy Saksoniya	47338	7800	Gannover
Shimoliy Reyn-Vestfaliya	34071	17700	Dyusselvdorf
Reynland-Pfaliz	19849	4000	Maynez
Saar	12570	1100	Saar-bryukken
Saksoniya respublikasi	18337	4600	Drezden
Saksoniya Angalt	20455	2800	Magdeburg
Shlezvig-Golshteyn	15729	2700	Kil
Tyurinniya respublikasi	16251	2500	Yerfurt

Germaniya ko'mir zahiralari bo'yicha jahonda beshinchi, ko'mir ishlab chiqarish va undan foydalanish bo'yicha esa 4 – o'rinda. Tabiiy gaz konlari (340 mlrd. m³) mamlakatning shimolida to'plangan. Shimoliy Germaniya pasttekisligida tosh tuzining katta qatlamlari joylashgan. Oz miqdorda temir rudasi, neft, tabiiy gaz bor. Uning tabiiy resurslari og'ir industriya negizi bo'lmish energetika, metallurgiya sanoatlarining rivojlanishiga, metallurgiya bazasida esa, mashinasozlikning rivojlanishiga imkon berdi. Ko'mirdan yoqilg'i va kimyo xom ashyosi sifatida foydalaniladi. IESlar ko'mir havzalarida joylashgan.

3. Aholisi va davlat tizimi. Ikki nemis davlati birlashganidan so'ng mamlakat aholisi keskin ko'paydi va hozir 82 mln. kishini tashkil etadi. Milliy tarkibiga ko'ra 90% dan ko'prog'i nemislar, qisman daniyaliklar va gollandlar yashaydi. Aholining o'rtacha zichligi 1km²ga 300 nafarcha bo'lib, mamlakatning Rur ko'mir havzasida esa aholi zichligi 1 km²ga 1000-3000 kishi to'g'ri keladi. Urbanizatsiya darajasi jihatdan Germaniya dunyoda oldingi o'rinda turadi. Aholining 90% ga yaqini shaharlarda yashaydi. Aholining tabiiy o'sishi past darajada. Davlat tili-nemis tili. Dindorlar-protestantlar (lyuterantlar 50%dan ziyod) va katoliklar. Mamlakatda 7,2 mln. chet elliklar ham yashaydi. Aholi soni shu muhojirlar hisobiga oshmoqda. Ular umumiy aholining 8,9%ini tashkil etadi. Yirik shaharlariga Berlin (3438000), Gamburg (1661000), Myunxen (1237000), Keln (1004000), Frankfurt-Mayn (647000), Dortmund (600000) kabi shaharlari kiradi.

GFR davlat tuzimiga ko'ra federativ respublika. Amaldagi konstitutsiyasi 1949 yil 23 mayda qabul qilingan, unga 1954, 1956, 1990, 1993 va 1994 yillarda qo'shimchalar kiritilgan. Davlat boshlig'i-federal prezident. U maxsus chaqiriladigan federal majlis tomonidan 5 yil muddatga saylandi va yana faqat bir marta saylanishi mumkin. Qonun chiqaruvchi organ parlament, u ikki palata: bundestag va bundesratdan iborat. Bundestag aholi tomonidan 4 yil muddatga saylanadi. Ijrochi hokimiyat federal kansler boshchiligidagi federal hukumat qo'lida. Federal kansler bundestagda prezidentning taklifiga binoan ko'pchilik ovozi bilan saylanadi. Vazirlar federal kanslerning taklifi bilan prezident tomonidan tayinlandi. Har bir yerning o'z konstitutsiyasi, parlament va hukumati bor.

4. Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari. GFR – yuksak darajada rivojlangan industrial mamlakat. Umumiy iqtisodiy qudratiga ko'ra dunyoda AQSH va Yaponiyadan keyin uchunchi o'rinda, jahon savdosida ikkinchi o'rinda turadi. Yalpi ichki mahsulot tarkibida sanoat va qurilishning ulushi 33,6% ni, qishloq xo'jaligining ulushi 1,2% ni tashkil etadi. Germaniyaning Yevropa va jahon xo'jaligidagi muhim ahamiyatini uning yuqori sifatli mahsulot chiqarishga qaratilgan sanoati belgilaydi. Fantalab tarmoqlarining hissasi ortib bormoqda. Stanoklar va boshqa ishlab chiqarish jihozlarini, avtomobil, organik kimyo mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha Germaniya dunyoda oldingi o'rinlardan birini egallaydi.

Sanoati. Nemis iqtisodiyotning asosiy tayanchi-sanoatdir. Sanoat mahsuloti qiymati jihatdan qishloq xo'jaligi mahsulotidan 6 barobar ortiq. Germaniya eng murakkab mahsulotlar-mashinasozlik va sertarmoq kimyo sanoati mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar import qiladigan mashinlarning 33% ga yaqin qismini Germaniyadan oladi. Mashinasozlikning eng yirik markazlariga: Myunxen, Leyxig, Nyurnberg, Berlin, Gamburg shaharlari hisoblanadi. Germaniyada undan tashqari energetika, qora va rangli metallurgiya, kemasozlik, kimyo va neft kimyosi, yog'ochsozlik, oziq-ovqat sanoati, chinnisozlik g'oyat rivojlangan. GFRning rangli metallurgiyasi, asosan, chetdan keltirilgan va ikkilamchi xomashyoda ishlaydi. Korxonalarining joylanishining bosh omili-yenergiya resurslari bilan ta'minlanganlik va xomashyoni olib kelishdagi qo'laylikga qaratilgan.

Alyuminiyni eritish bo'yicha G'arbiy Yevropada faqat Norvegiyadan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi.

Avtomobil ishlab chiqarish bo'yicha Germaniya dunyoda Yaponiya va AQSHdan keyingi uchinchi o'rinni egallaydi. Uning yirik markazlari – Volsburg, Shtushtgart, Kyoln, Myunxen shaharlaridir.

Dengiz kemasozligining asosiy markazlariga – Kil, Gamburg, Berlin, Rostok shaharlari kiradi. Samolyosozlik markazlari – Myunxen, Gamburg, Bremen shaharlari hisoblanadi.

Germaniya kimyo sanoatining asosiy rayoni bu Shimoliy Reyn – Vestfaliya yeridir. Eng yirik markazlari: Leverkuzen («Bayer» konserni), Kyoln, Frankfurt – Mayn («Hochyot» konserni), Lyudvichsxofen («BASF» konserni).

Germaniya sanoati asosan o'rta korxonalardan iborat. Sanoatda band bo'lgan barcha xodimlarning 32% dan ko'prog'i yirik firmalarda ishlaydi. Germaniya iqtisodiyoti yuksak texnologiyalardan foydalanish tufayli farmatsevtika mahsulotlari, eng yangi organik kimyoviy moddalar va sun'iy materiallar, tibbiyot elektronikasi, optika va o'lchov asboblari, telekommunikatsiya, atrof muhitni muhofaza qilish texnologiyalari sohasida dunyoda yetakchi o'rinda.

Qishloq xo'jaligi. Germaniya qishloq xo'jaligi yuqori darajada intensivligi bilan ajralib turadi. Qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalashtirish, elektrlashtirish jihatdan, u eng yuqori darajadadir. Germaniyada qishloq xo'jaligiga yaroqli 36 mln.ga yer bor. Qishloq xo'jaligi strukturasi chorvachilik yetakchi o'rin tutadi. GFR da cho'chqalar va qoramollar soni anchagina. Daromatning eng ko'pini sut va go'sht yetishtiruvchi xo'jaliklar beradi. Barcha tumanlarda chorvachilik bilan dehqonchilik birga qo'shib olib boriladi. Haydalgan yerlar mamlakatdagi barcha ishga yaroqli yerlarning 1/3 qismidan ko'prog'ini tashkil etadi. Biroq ekinlarning hosildorligi yuqori bo'lganidan yalpi hosil ko'p olinadi. Donli ekinlar orasida bug'doy va javdar, shuningdek arpa va suli asosiy rol uynaydi. Arpadan pivo qilinadi, pivo pishirish ayniqsa Bavarilda rivojlangan. Kartoshka deyarli hamma yerda ekiladi, ko'p rayonlarda qand lavlagi yetishtiriladi. Germaniya hududining qariyb uchdan bir qismi (10,7 mln.ga) o'rmon bilan qoplangan. Mamlakatda har yili salkam 30-40 mln. kub metr yog'och tayyorlanadi. Shimoliy va Boltiq dengizlarida, Grenlandiya oroli atroflarida baliq ovlanadi.

Transporti. Transport yo'llarining zichligi bo'yicha Germaniya jahonda oldingi o'rinlarda turadi. Transport tarmoqlarining barchasi rivojlangan.

GFRda temir yo'llarining uzunligi 91,4 ming km bo'lib, unda yuk tashish hajmi jihatdan Fransiya dan keyingi o'rinda turadi. Avtomobil transporti yo'llari 496,6 ming km. bo'lib, hozir yuk va yo'lovchilarni temir yo'lga qaraganda ko'proq tashimoqda. Daryo transportida mamlakat ichkarisidagi yukning 20% tashiladi va bu transportning mamlakatda ahamiyati yuqori. Muhim transport tugunlari Gamburg, Myunxen, Leypsig shaharlardir. Eng yirik aeroport – Frankfurt Mayn shahrida joylashgan. Jami Germaniyada 16 ta xalqaro aeroportlar mavjud. Asosiy dengiz portlari: Gamburg, Bremen-xafen, Vilgelmsxafen, Rostok hisoblanadi.

5. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari. Germaniyada ichki iqtisodiy – geografik tafovutlar ham mavjud. G'arbiy qismi mamlakatning yirik industrial rayoni sifatida tanilgan. Uning negizini Rur havzasi tashkil qiladi. Bu yer mamlakat hududini oz qismini tashkil qilsada, sanoat tarmoqlarining ko'p qismi shu yerda joylashgan. Shu jumladan og'ir sanoatning katta qismi to'plangan. Rurdagi shaharlarning sanoat tarmoqlari majmuasi bir-biriga o'xshab ketadi, faqat ayrim xususiyatlari bilangina farq qiladi. Masalan, Essenda mashinasozlik va harbiy korxonalar ko'proq, Desburg xorijiy Yevropada eng katta metallurgiya markazi va daryo portidir. Rur havzasidan tashqarida Reyning yuqori oqimi bo'ylab joylashgan shaharlar o'z funksiyalariga ko'ra ancha xilma-xildir. Masalan, Dyusselbдорfdagi ko'p tarmoqli sanoat mavjud u madaniy markazi hisoblanadi.

Germaniyaning janubiy qismida ko'mir (Sarda) va uran rudasi konlari mavjud. Aholining ko'pligi, Reyn va uning tarmoqlari vodiysidagi karvon yo'llari ustida joylashganligi, nihoyat qishloq xo'jaligi xom-ashyolarining mavjudligi bu yerda ishlov beruvchi turli xil sanoatning ko'plab markazlari vujudga kelishiiga sabab bo'lgan. Bu yerda metall sarflanadigan mashinasozlik-yelektrotexnika, aniq mexanika va optika, elektron asbobsozlik, shuningdek kimyo, to'qimachilik va oziq-ovqat sanoati ajralib turadi.

Germaniya dunyodagi tashqi savdo hajmi bo'yicha AQSHdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Tashqi savdoning tovar va geografik tuzilishi mamlakatning xalqaro mehnat taqsimotidagi ishtirokini aks ettiradi. GFR avvalo sanoati rivojlangan davlatlarga, birinchi o'rinda Yevropa Kengashi bo'yicha sheriklariga qarab ish tutadi. Tashqi savdo aylanmasining asosiy qismi shu davlatlarga to'g'ri keladi. Germaniya chetga asosan avtomobillar, stanoklar, mashinalar, kimyo mahsulotlari

va elektr texnika buyumlari chiqaradi. Chetdan xom ashyo, elektr texnika va to'qimachilik mahsulotlari oladi.

Germaniya – jahondagi eng yirik investorlardan biri. U o'z sarmoyalarini ko'pgina davlatlarning sanoati va xizmat sohasiga sarflamoqda. Germaniya bilan O'zbekiston Respublikasi o'rtasida rasmiy munosabat 1992 yildan boshlangan. O'zbekiston respublikasining jami tovar aylanmasining deyarli 1/8 qismi hamda importning 1/7 qismi GFR ga to'g'ri keladi. 1997 yil mamlakatimizning dunyo mamlakatlari bilan tashqi savdo hajmlari bo'yicha Germaniya 4-o'rinni (Rossiya, Koreya, Shveysariyadan keyin) egalladi. 2000 yilda o'zaro savdo hajmi 291,9 mln. AQSH dollarini tashkil etdi. O'zbekistondan Germaniyaga paxta tolasi, mis va undan yasalgan buyumlar, boshqa rangli metallar yetkazib beriladi va turli xizmatlar ko'rsatiladi. Germaniyadan O'zbekiston Respublikasiga asbob-uskuna, baliq mahsulotlari, qand-shakar va qandolat mahsulotlari, bug'doy uni, kimyoviy mahsulotlar, qora metall va undan tayyorlangan buyumlar, transport vositalari, saryog' va o'simlik yog'i, optik asbob va apparatlar, sut mahsulotlari, qog'oz va karton, plastmassa va undan yasalgan buyumlar, uchish apparatlari va boshqalar yetkazib beriladi va turli xizmatlar ko'rsatiladi. Yengil sanoat, paxta va uning chiqitlarini qayta ishlash, tibbiyot va farmatsevtika priaparatlari ishlab chiqarish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlash, yuk va yo'lovchi tashish, avtoservis, ilmiy ishlanmalar, savdo-sotiq va boshqa sohalarda bir nechta qo'shma korxona faoliyat yuritayotir. O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi huzurida Germaniyaning 40 ta firma va kompaniyasi vakolatxonalari rasmiylashtirilgan.

Testlar

1. Germaniya ma'muriy jihatdan qanday qismlarga bo'linadi?

- A. Shtatlarga
- B. Yerlarga
- C. Respublikalarga
- D. Viloyatlarga
- E. O'lkalarga

2. Germaniya aholisi soni bo'yicha Yevropada nechanchi o'rinda turadi?

- A. Birinchi

- B. Ikkinchi
- C. Uchinchi
- D. To'rtinchi
- E. To'g'ri javob yo'q

3. Germaniyaning aholisi soni bo'yicha ikkinchi yirik shahri qaysi?

- A. Berlin
- B. Myunxen
- C. Drezden
- D. Kyoln
- E. Gamburg

4. Germaniya tashqi savdo ko'lamiga ko'ra dunyoda nechanchi o'rinda turadi?

- A. AQSH va Yaponiyadan keyin 3 o'rinda
- B. AQSHdan keyin 2 o'rinda
- C. Birinchi o'rinda
- D. AQSH, Yaponiya va Buyuk Britaniyadan keyin 4-o'rinda
- E. AQSH, Yaponiya, Buyuk Britaniya va Fransiyadan keyin 5-o'rinda.

5. Quyidagi sohalardan qaysi biri Germaniyada yuqori darajada rivojlangan?

- A. Kimyo sanoati
- B. O'rmon sanoati
- C. Samolyotsozlik sanoati
- D. Temir rudasini qazib chiqarish
- E. Tabiiy gaz qazib chiqarish

6. Germaniya qo'yidagi davlatlardan qaysi biri bilan chegaradosh emas?

- A. Niderlandiya
- B. Belgiya
- C. Fransiya
- D. Slovakiya
- E. Avstraliya

7. Germaniyada qo'yidagi foydali qazilma turlaridan qaysi biri ko'p qazib chiqariladi?

- A. Neft
- B. Gaz
- C. Qo'ng'ir ko'mir
- D. Temir rudasi
- E. Mis rudasi

8. Mamlakatning eng yirik daryosi

- A. Reyn
- B. Elba
- C. Vezzer
- D. Sena
- E. Temza

9. Germaniya yengil avtomobillar ishlab chiqarishda dunyoda nechanchi o'rinni egallaydi?

- A. Birinchi
- B. Ikkinchi
- C. Uchinchi
- D. To'rtinchi
- E. Beshinchi

10. Germaniyaning eng yirik aeroporti qaysi shaharda joylashgan.

- A. Berlinda
- B. Gamburgda
- C. Myunxen
- D. Shtutgart
- E. Frankfurt-Mayn

Nazorat uchun savollar:

1. Germaniyaning iqtisodiy geografik o'rining qulayligi nimadan iborat.
2. Germaniyaning tabiiy sharoitini va boyliklariga ta'rif bering.
3. Germaniya aholisi va joylanish xususiyatlari nimalardan iborat.
4. Germaniya davlat tuzumiga ta'rif bering.
5. Germaniya yetakchi sanoati tarmoqlari nimalardan iborat.

6. Germaniyaning asosiy qishloq xo‘jalik tarmoqlarini ta’riflang.
7. Germaniya transport tarmoqlarini tushuntiring.
8. Germaniyaning ichki iqtisodiy – geografik tafovutlari nimalardan iborat.
9. Germaniyaning tashqi iqtisodiy aloqalarini tushuntirib bering.

Adabiyotlar

1. Маскаковский В.П. Географическая картина мира.
2. Экономическая география зарубежных стран / Под-ред. Маскаковский В.П. – М, 1998.
3. Социально – экономическая география зарубежного мира. / Под. ред. В.В. Волского М. 1998.
4. Мироненко И.С. Введение в географию мирового хозяйства – М. 1995.
5. Липес Ю.Г., и другие. География мировая хозяйства – М, 1999.
6. Страни мира. М. 1996.
7. Спириданова И.А. Мировая экономика М. 2001.
8. Алиев М. Г. и другие экономика и финансы регионов мира в цифрах сравнения – Т., 1998.
9. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 3 –том. Т.: 2002 йил.

9-mavzu: ROSSIYANING IQTISODIY-GEOGRAFIK TAVSIFI

Reja:

1. Rossiyaning iqtisodiy – geografik o‘rni.
2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari, ularni iqtisodiga ta’siri.
3. Aholisi va davlat tuzimi.
4. Xo‘jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari:
 - 4.1. Sanoati
 - 4.2. Qishloq xo‘jaligi
 - 4.3. Transporti
5. Ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

1. Rossiyaning iqtisodiy – geografik o‘rni. Rossiya Federatsiyasi – Yevropaning sharqida, Osiyoning shimolida joylashgan davlat. Maydoni 17.075 000 km² bo‘lib, dunyoda eng katta mamlakat. Quruqlikdagi chegarasi 22125,3 km, dengiz chegarasi 38807,5 km. Rossiya hududi 3 okean havzasiga qarashli 12 dengiz jumladan, Boltiq, Qora va Azov (Atlantika okeani), Boltiq, Oq, Qora, Laptevlar, Sharqiy Sibir va Chukotka (Shim. Muz okeani), Bering, Oxota Yapon dengizlari (Tinch okean) va 16 davlat bilan chegaradosh.

Ma’muriy jihatdan 89 sub’ekt: 21 respublika, 6 o‘lka, 49 viloyat, 2 federal shahar (Moskva, Sank-Peterburg), 1 muxtor viloyat (Yahudiylar), 10 muxtor okruga bo‘linadi.

Rossiyada 2000 y. Markaziy, Shimoliy-G‘arbiy, Janubiy, Volga bo‘yi, Ural, Sibir, Uzoq Sharq federal okruglari tashkil etildi.

Rossiya xududi meridian bo‘ylab 2,5 - 4 ming kmga, g‘arbdan sharqqa 9 ming km ga cho‘zilgan. Rossiya hududining 45% o‘rmon, 4 % suv, 13% qishloq xo‘jaligiga yaroqli yerlar, 19 % bug‘u yaylovlari, 19% boshqa yerlardir.

2. Qisqacha tabiiy sharoiti, tabiiy resurslari, ularni iqtisodiga ta’siri. Rossiya maydonining qarayib 70% tekislik. G‘arbda Sharqiy Yevropa (yoki Rossiya) tekisligi joylashgan. Iqlimi deyarli hamma joyda kontinental (cheka shim.-g‘arbida dengiz iqlimi), Sibir va Uzoq Sharq shimolda keskin kontinental, janubda musson iqlim. Yanvarning o‘rtacha temperaturasi Yevropa qismining g‘arbida va Kavkaz shimolida 0 – 5°, Saxa sharqida – 40° – 50°, iyulning o‘rtacha temperaturasi 1°dan, 24-25° gacha yetadi. Eng ko‘p yog‘ingarchilik Kavkaz tog‘larida (yiliga 3200 mm gacha), Uzoq Sharq janubida (1000 mm gacha), Sharqiy Yevropa tekisligi o‘rmon zonasida (850 mm gacha) yog‘in tushadi.

Rossiyada uzunligi 10 km.dan oshadigan 120 ming ga yaqin daryo bor. 2 mln.dan ortiq chuchuk va sho‘r suvli ko‘li bor.

Rossiya juda boy mineral – xom ashyo zahiralariga ega. Dunyodagi 7 ta eng yirik ko‘mir havzasidan 5 tasi Rossiyada joylashgan. Dunyodagi temir rudasi, berilliy zahirasi 30 %, neftning 17-18 %, gaz, olmos, niobiy, tantalning 70-75%, palladiyning 50%, nikelning 40%, uranning 10 % i Rossiyada joylashgan. Jumladan, Uralda boksit, Shimoliy Kavkaz, O‘rta va janubiy Ural, Sharqiy Sibirda mis, Saxosda olmos konlari mavjud.

3. Aholisi va davlat tuzimi. Rossiyaning barcha hududlarida, ayrim Arktika va subarktika rayonlaridan tashqari, doimiy aholi mavjud. Biroq u juda notekis joylashgan. Aholining o‘rtacha zichligi 1 km²ga

8,5 kishi (Rossiyaning Yevropa qismida 1 km² 27 kishi, Osiyo qismida esa taxminan 2 kishi to'g'ri keladi) tashkil etadi. Axoli zich joylashgan yerlar Markaziy Rossiyadir. Axolisining soni 2001- yilning boshida 144,7 mln. kishini tashkil etdi. Rossiyaning demografik rivojlanishining hozirgi bosqichida tugilish va aholi tabiiy kupayishining qisqarishi xosdir. Aholi sonining tabiiy kamayishi ma'lum darajada migratsiya saldosi hisobiga qoplanmoqda. Rossiyada 100 dan ortiq millat va elat yashaydi. Asosiy aholisi ruslar jami aholining 81,5%ni tashkil etadi. Ko'p sonli xalqlar qatoriga tatarlar (5 mln. dan ortiq), ukrainlar (4 mln. dan ortiq) kiradi. Undan tashqari beloruslar, armanlar, yahudiylar, latishlar, shuningdek, gruzinlar, ozarbayjonlar, qozoqlar, o'zbeklar ham istiqomat qiladi. Davlat tili- rus tili. Respublika tarkibidagi milliy respublikalarda tub joy aholisining tili ham shu respublikaning davlat tili hisoblanadi. Rossiya aholisining 73% shaharlarda yashaydi. Mamlakatda 1091 ta shahar, 1922 ta shaharcha bor. Dindorlarning aksiriyati xristianlar (asosan, provaslavlilar), qolganlar- musulmonlar, yahudiylar, buddaviylar va boshqalar.

Rossiya – boshqarishning respublika shakliga ega bo'lgan demokratik federativ respublika. Amaldagi konstitutsiyasi 1993 yil 12 dekabrda qabul qilingan. Davlat boshlig'i prezident. Qonun chiqaruvchi organi – 2 palata (Federal Kengashi va Dumasi) dan iborat Federal majlis (parlament) ijrochi xokimiyatni Rais boshchiligidagi hukumat amalga oshiradi.

4. Xo'jalik tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari. Rossiya – industrial – agrar mamlakat. Uning xududi 12 iqtisodiy rayon (Shimoliy, Shimoliy-g'arbiy, Markaziy, Volga-Vyatka, Markaziy Qora tuproq, Volgabo'yi, Shimoliy Kavkaz, Ural, G'arbiy Sibir, Sharqiy Sibir, Uzoq sharq va Koliningrad viloyati)ga bo'lingan. Milliy daromadda sanoatning ulushi 44,5% , qishloq xo'jaligi ulushi 10% , qurilish 11,5%, transport, aloqa, moddiy – texnika ta'minoti, tayyorlov va boshqa tarmoqlarning ulushi 34%. Iqtisodiyotda davlatga qarashli korxonalar bilan bir qatorda xususiy, aralash korxonalar ham bor.

Sanoati. Rossiya ko'mir, neft, tabiiy gaz qazib olishda, elektr energiya, menereal o'g'it, gazlama, po'lat, prokat, sement ishlab chiqarishda dunyoda oldingi o'rinlarda turadi. 2000 yilda 400 mln. tonna neft va sal kam 600 mlrd. kub. metr tabiiy gaz hamda 280 mln. tonna ko'mir qazib chiqarildi.

Neftning ko'p qismi Volga bo'yi – Ural regionida, G'arbiy Sibir, Saxalin va boshqa joylardan qazib olinadi. Neftni aksariyat qismini

«LUKOYL», «Slavneft», «Rosneft», «Bashneftexim» kompaniyalarining korxonalarida qayta ishlanadi. Qazib olingan neftning 99,5% i «Transneft» birlashmasining magistral quvurlari (jami uzunligi 48,5ming km) orqali tashib beriladi. Aniqlangan gaz zaxiralari bo'yicha Rossiya dunyoda birinchi o'rinda (32% dan ko'proq) turadi va dunyoda qazib olinayotgan gazning 30% ni ta'minlaydi. Tabiiy gazning asosiy qismi Yamal - Nenes muxtor okrugidagi Urengoy, Yamburg, Zapolyari, konlaridan olinadi. Jami gazning 94% ni «Gazprom» birlashmasi qazib chiqaradi. Magistral quvurlarining asosiy tizimlari – G'arbiy Sibirdagi gazga boy yerlardan, Volgabo'yidan, Uraldan, Shimoliy Kavkazdan gazni Markaziy Rossiyaga hamda xorijga yuboradi.

Ko'mir zaxiralari 22 yirik ko'mir havzasida va 115 ta alohida konda joylashgan. Ko'zbass va Pichora, Kansk – Achinsk, Janubiy Yakutya havzalari Rossiyaning eng yirik konlari hisoblanadi. 2000 yilda 290 mln tonna ko'mir qazib olindi.

Elektr energiya ishlab chiqarish bo'yicha Rossiya dunyoda AQSH dan keyingi o'rinda turadi (2000 yilda 910 mlrd kvT/s, 2001 yilda 888 mlrd kVt/s). Elektr quvvatining eng katta qismi issiqlik stansiyalarida ishlab chiqaradi (70% dan ortiq). GES larning hissassi 18%, AESlarning hissassi esa 12%ga teng.

Metallurgiya mamlakat sanoatining eng rivojlangan tarmoqlaridan biri 2000 yilda 80 mln.t. temir rudasi qazib olindi va 42 mln t. cho'yan, 51,6 mln.t. po'lat eritildi. Bu ko'rsatkich bo'yicha Yaponiya, Xitoy va AQSH dan keyin to'rtinchi o'rinni egalladi. Qora metallurgiya markazlari – Ural, Markaziy Qorato'proq va G'arbiy Sibir iqtisodiy rayonlarida jamlangan. Yirik markazlari Nijniy Tagil, Magnitogarsk, Chelyabinsk, Novotroitsk, Novokuznesk va boshqalar.

Qalay, mis, qo'rg'oshin, rux, alyuminiy, volfram, nikel, molibden rangli metallurgiyani eng muhim mahsulotlaridir. Uning asosiy markazlari: Norilsk, Krasnoyarsk, Irkutsk, Sayanogorsk va boshqalar.

Mashinasozlik Rossiyaning hamma iqtisodiy rayonlarida mavjud. Energetika, transport, kimyo, neft mashinasozligi, aviasiya va raketa – kosmos sanoati, radio-elektronika, elektrotexnika sanoati mashinasozligi, priborsozlik va kemasozlik kabi tarmoqlar tez rivojlandi. Stanoksozlik mahsulotlari Markaziy, Shimoliy-G'arbiy iqtisodiy rayonlarda va Uralda ishlab chiqariladi. Rossiyaning avtomobil sanoati yengil avtomashinalar, yuk mashinalari, avtobuslar, trolleybuslar, ishlab chiqaradi. Bu tarmoqning eng yirik korxonalari

Moskva, Yaroslav va Nijniy Novgorodda qurilgan edi. Hozirda Ijevsk, Mias, Ulyanovsk, Moskva, Tolyatti shaharlardagi korxonalarda yengil avtomobillar ishlab chiqariladi. Engels shahrida (Saratov oblasti) trolleybuslar ishlab chiqariladi.

Samolyosozlik Moskva, Qozon, Samara, Voronej, Saratov, Rostov-Don, Taganrog kabi yirik sanoat markazlarida rivojlangan. Rossiyaning 72 sub'ektida mudofaa sanoati tarmoqlarining 1700 korxona va tashkiloti bor.

Kimyo sanoati. Superfosfat sanoatining eng yirik korxonalari Voskresensk, Sanob-Peterburgda, azot o'g'itlari ishlab chiqarish bo'yicha Djerjinsk, Berezniki kombinatlarida rivojlangan. Hozirgi vaqtda sun'iy va sintetik tola ishlab chiqarish rivojlanmoqda.

O'rmon sanoati. Umumiy o'rmon maydonlari 766 mln.ga ni tashkil etgan holda, dunyodagi yog'och zahiralarining 22 % Rossiyaga to'g'ri keladi. Rossiya o'rmon sanoati yog'och tayyorlash, yog'ochsozlik, sellyuloza – qog'oz, gidroliz va yog'och kimyosi tarmoqlarini o'z ichiga oladi. Arxangelsk, Siktivkar, Yenisiy, Bradsi, Ashur o'rmon sanoati majmualari barpo etilgan.

Yengil sanoatda to'qimachilik yetakchi o'rinda. Uning yirik markazlari bo'lgan Ivanova, Moskva, Yaroslavl, Orexova – Zuyevo, Tver shaharlarida ip, zig'ir, shoyi, jun gazlamaning aksariyat qismi ishlab chiqariladi. Oziq-ovqat sanoati barcha iqtisodiy rayonlarda rivojlangan. Shimoliy va Uzoq sharqda, Qora, Azov va Kaspiy dengizlari atrofida yirik baliq sanoati korxonalari mavjud.

Qishloq xo'jaligi . Qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlar 197,6 mln. gektar, shundan 85,4 mln. gektari haydaladigan yer, qolgan qismi pichanzor va yaylov. Haydaladigan yerlarning 4/5 qismi Markaziy, Volgabo'yi, Shimoliy, Kavkaz, Ural va G'arbiy Sibir iqtisodiy rayonlariga to'g'ri keladi. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotning 47,2 % ni dehqonchilik va 52,8 %ni chorvachilik beradi. Asosiy ekinlari: g'alla, qand lavlagi, kungaboqar, kartoshka, sabzavot, zig'ir va boshqalar.

Volgabo'yi , Shimoliy Kavkaz, G'arbiy Sibir, Ural va Markaziy rayonlarda bug'doy, Shimoliy, Shimoli-g'arbiy va Markaziy rayonlarda zig'ir, markaziy va Shimoliy Kavkazda qand lavlagi yetishtiriladi. Rossiyaning tabiiy sharoiti chorvachilikning barcha turlarini rivojlantirish uchun qulay. Volgabo'yi, G'arbiy Sibir, Shimoliy Kavkaz, Ural, Markaziy iqtisodiy rayonlarda qoramol ko'proq boqiladi. Cheka Shimolda bo'g'ichilik va hayvonotchilik rivojlangan.

Transporti. Rossiyada zamonaviy transportning hamma turlari rivojlangan. Temir yoʻlining 139 ming km (86 ming km magistral temir yoʻl) boʻlib, dunyoda uzunligi boʻyicha AQSHdan keyin ikkinchi oʻrinda. Uning 1/3 qismi elektrlashtirilgan. Qattiq qoplamli avtomobil yoʻllari uzunligi 754 ming km, kema qatnaydigan ichki suv yoʻllari uzunligi 84,6 ming km, magistral neft va gaz quvurlari uzunligi – 213 ming km umumiy yuk tashish aylanmasida dengiz 13%, quvur transporti 29%, temir yoʻl 52,7% va daryo 3,7% ni tashkil etadi. Tashqi savdo yuklarining aksariyati dengiz transportida tashiladi. Dengiz savdo flotining hajmi – 8,3 mln. tonna dedveyt.

5. Ichki tafoutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari. XX – XXI asr boʻsagʻasida jahon xoʻjaligi strukturasi va subʻektlari tahlili asosida Rossiya Federatsiyasining jahon xoʻjaligida tutgan oʻrni va rivojlanish istiqbolini bilish maqsadga muvofiqdir.

Maʼlumki, 1995 yil boshlarida Rossiya Federatsiyasi xavfsizlik kometiti tomonidan qabul qilingan «Rossiya Federatsiyasining xavfsizlik strategiyasining asosiy nizomi toʻgʻrisida»gi qonunda uning tashqi iqtisodiy strategiyasi asosiy yoʻnalishlari mamlakat iqtisodiy xavfsizligini taʼminlash va tashqi bozorlarida iqtisodiy potensialni saqlash, ijtimoiy – iqtisodiy hayotining eng muhim masalalari boʻyicha chet mamlakatlarga yoki ularning uyushmalariga qaram boʻlib qolmaslik, texnik iqtisodiy mustaqillikni taʼminlashdir, deb koʻrsatib oʻtilgan edi.

Hozirgi kun nuqtai nazaridan qaraydigan boʻlsak, Rossiyaning jahon iqtisodiyotidagi ahvoli mutlaqo qarama-qarshiliklardan iborat. Ichki tavofutlarga keladigan boʻlsak, mamlakatda iqtisodiyotning xomashyoga yoʻnaltirilganligi, Moskvadagi moliyaviy markazlar va yoqilgʻi-yenergetika majmuasi hamda oligarx-axborot tizimlari rahbarlarining mamlakat iqtisodiyotiga taʼsiri; moliya resurslarining 95 foizdan ortiq qismi Moskva, Sankt Peterburg va Yekaterinburg kabi shaharlarda toʻplanishidir. Shuning eng yirik dengiz portlari: Sankt – Peterburg, Vaniko, Kaliningrad, Murmansk, Novorossiysk, Arxangelsk, Vladivostok, havo transportining ahamiyati ham yuqori.

Rossiya – dunyoda qudratli eksport va import imkoniyatlarga ega boʻlgan davlatlardan biri, u chetga mashina va uskunalar, transport vositalari, metall, neft, tabiiy gaz, kimyoviy moddalar yogʻoch, toʻqimachilik mahsulotlari eksport qiladi. 2000 yilda tashqi savdo oboroti 140 mlrd dollardan ortiq boʻlgan. Shu yili Rossiya tashqi obzorga 110 mln. t neft, 100 mlrd, m³ tabiiy gaz, 18 mln.t koʻmir, 13

mln.t temir rudasi va boshqalarni yetkazib berdi. Yoqilg'i – energetika resurslarining ulushi 44% ni tashkil qildi. Rossiyaning savdodagi yetakchi hamkorlari Germaniya, Xitoy, Italiya, Yaponiya, AQSH, Buyuk Britaniyadir. O'zbekiston bilan Rossiya o'rtasida tovar ayirboshlash hajmi 2003 yil 1 mlrd, 199,1 mln AQSH dollariga yetdi. Ikki mamlakat ishbilormanlarining hamkorligi tufayli O'zbekistonda 520 ta qo'shma korxona barpo etilgan. Ular orasida Rossiya sarmoyasi 100% bo'lgan o'nlab korxona bor. Ko'plab kompaniyalarni O'zbekistonda o'z vakolatxonalariga ega.

Testlar

1. Rossiyaning umumiy maydoni qancha?

- A. 15,5 mln. km²
- B. 1,5 mln. km²
- C. 15,5 mln. km²
- D. 15,5 mln. km²
- E. 15,5 mln. km²

2. Rossiya jami nechta mamlakat bilan chegaradosh?

- A. 16 ta
- B. 14 ta
- C. 13 ta
- D. 11 ta
- E. 10 ta

3. Rossiya ma'muriy jihatdan nechta sub'ektdan iborat?

- A. 89 ta
- B. 85 ta
- C. 79 ta
- D. 74 ta
- E. 68 ta

4. Rossiya tabiiy gaz qazib chiqarish bo'yicha nechanchi o'rinda turadi?

- A. beshinchi
- B. to'rtinchi
- C. uchinchi
- D. ikkinchi
- E. birinchi

5. Rossiya elektr energiya ishlab chiqarishda dunyoda nechanchi o'rinda turadi?

- A. AQSH va Yaponiyadan keyin 3-o'rinda
- B. AQSHdan keyin 2-o'rinda
- C. AQSH, Fransiya va Kanadadan keyin 4-o'rinda
- D. AQSH, Yaponiya, Kanada va Germaniyadan 5-o'rinda
- E. To'g'ri javob yo'q

6. Quyidagi shaharlardan qaysi birida avtobuslar ishlab chiqariladi?

- A. Ulyanovsk
- B. Ufa
- C. Pavlovo
- D. Saratov
- E. Tomsk

7. Quyidagi shaharlardan qaysi birida trolleybuslar ishlab chiqariladi?

- A. Nijniy Novgorod
- B. Moskva
- C. Tolyatti
- D. Volgograd
- E. Engles

8. Rossiya temir yo'llari uzunligi bo'yicha dunyoda nechanchi o'rinda turadi?

- A. birinchi
- B. ikkinchi
- C. uchinchi
- D. to'rtinchi
- E. beshinchi

9. Rossiyaning quruqlikdagi chegarasi necha km tashkil etadi?

- A. 20.000 km
- B. 22125,3 km
- C. 23100,2 km
- D. 25000 km
- E. 26100 km

10. Quyidagi tabiiy resurs turlarining qaysi birining zahirasi bo'yicha Rossiya dunyoda yetakchi?

- A. Neft
- B. Oltin
- C. Yog'och
- D. Mis
- E. hammasi to'g'ri

Nazorat uchun savollar:

1. Rossiyaning iqtisodiy geografiyasi o'rniga ta'rif bering.
2. Rossiyaning tabiiy resurslariga baho bering.
3. Rossiyaning asosiy neft va gaz qazib oluvchi tashkilotlarini aniqlang.
4. Aholisiga ta'rif bering.
5. Davlat tuzumi qanday.
6. Rossiyaning sanoatiga ta'rif bering.
7. Rossiyaning asosiy avtomobil ishlab chiqaruvchi shaharlarini toping.
8. Qishloq xo'jaligida asosiy ekinlari qaysilar.
9. Rossiyada rivojlangan transport tarmoqlariga ta'rif bering.
10. Suv transporti imkoniyatlarini ta'riflang.
11. Asosiy eksport mahsulotlarini aytib bering.
12. Tashqi savdoda asosan qaysi davlatlar bilan iqtisodiy aloqa qiladi.
13. Rossiya - O'zbekiston o'zaro munosabatlarini izohlang.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. 1998
2. Абиркулов Қ. Иқтисодий география. Т. 2004.
3. Алиев М.Г и другие. Экономика и финанси регионов мира в цифрах сравнения. –Т, 1998.
4. Авилова Е.В. Экономическая география и регионалистика – М. 2000.
5. Липес Ю.Г и другие. География мирового хозяйства – М, 1999.
6. Мироненко Н.С. Введение в географию мирового хозяйства – М, 1995.

7. Страни мира – М, 1996.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7 –том. Т.: 2004 йил.

10-mavzu: MARKAZIY OSIYO MAMLAKATLARINING IQTISODIY GEOGRAFIK TA'RIFI

Reja:

1. Markaziy Osiyo (MO) davlatlarining iqtisodiy geografik o'rni.
2. Tabiiy sharoiti va resurslariga baho
3. Aholisi va mehnat resurslari.
4. Xo'jaligini joylanish xususiyatlari:
 - 4.1 Sanoati
 - 4.2 Qishloq xo'jaligi
 - 4.3 Transporti
5. MO davlatlarni ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari.

1. **Markaziy Osiyo (MO) davlatlarining iqtisodiy geografik**

o'rni. Bu respublikalarning umumiy o'xshashligi, avvalambor tabiiy geografik o'rinda, tabiiy sharoit va resurslardan foydalanish va tarixiy kelib chiqishda, turkiy xalqlarning yashashligida, xo'jalik xususiyatlarida va boshqalarda o'z aksini topgan.

Ayni paytda bu davlatlar ham siyosiy mustaqilikka erishib, bozor iqtisodiy munosabatlari sharoitida rivojlanayotgan respublikalar hisoblanadi.

Lekin siyosiy va iqtisodiy sharoitda davlatlar ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi geografik, tabiiy va demografik omillari bilan, xalq xo'jaligi tarmoqlari tarkibi va ichki tafovut haqida quyidagi ma'ruza matnida tanishamiz.

Bu respublikalar yagona tabiiy geografik o'lkani tashkil qiladi. Bu o'lka MO deb aytiladi. MO Yevroosiyo materigining o'rtasida joylashgan. Agar bu respublikalarning yaxlit geografik o'rni bilan tanishadigan bo'lsak, Markaziy Osiyo davlatlarining shimoliy chegarasi Ayirtov yaqinida, janubi Kopintog' tog'larining shimoliy etagidan to Pomir tog'larigacha, g'arbiy nuqtasi Kaspiy dengizining Mang'ishloq yarim oroligacha, sharqiy chegarasi esa Savr tog'larini etagidan Qora Irtish daryosi vodiysigacha bo'lgan hududni o'z ichiga oladi. Bu davlatlarni har birini alohida kuradigan bo'lsak, Qozog'iston respublikasi Markaziy Osiyoning shimolida joylashgan, u shimoldan Rossiya federatsiyasi, janub va janubi-g'arbdan O'zbekiston, Turkmaniston va Qirg'iziston Respublikalari bilan, janubi-sharqda Xitoy Xalq Respublikasi bilan chegaradosh. Uning maydoni kattaligi 2,7 mln. km. kv. bo'lib, u MDH, davlatlari ichida ikkinchi, Markaziy Osiyo davlatlari orasida esa birinchi o'rinda turadi.

Qozog'iston Respublikasining hududi Kaspiy dengizdan - .Oltoygacha, Uraldan Tyanshan tog'larigacha cho'zilgan. Uning sharqiy va g'arbiy nuqtalarigacha bo'lgan masofa 3 ming km, shimoliy va janubiy nuqtalari orasidagi masofa 1700 km tashkil qiladi.

Turkmaniston Respublikasi - Markaziy Osiyoniig janubi - g'arbida joylashgan, bu respublika janubdan Eron va Afg'oniston, shimoldan Qozog'iston, sharq va shimoli-sharqdan O'zbekiston bilan chegaradosh. Turkmanistonning g'arbiy chegarasini esa Kaspiy dengizi bilan tutash. Mamlakat xududining maydoni 488,1 km kv tashkil qiladi. Markaziy Osiyo respublikalari ichida maydoni buyicha II o'rinda turadi.

Qirg'iziston Respublikasi Markaziy Osiyoning shimoliy - sharqida joylashgan bo'lib, u shimol va shimoli - g'arbdan Qozog'iston bilan, janubdan. Tojikiston bilan, g'arbdan O'zbekiston, janubi - sharqdan esa

- Xitoy Xalq Respublikasi bilan chegaradosh. Uning maydoni 198,5 ming km kv.

Tojikiston Respublikasi ham Markaziy Osiyoning janubiy sharqida joylashgan bo'lib, O'zbekiston, Qirg'iziston, Afg'oniston va Xitoy bilan chegaradosh. Uning hududining maydoni 143,1 ming km kv. tashkil etadi.

Bu MO mamlakatlarining umumiy iqtisodiy geografik o'rni, materikning ichkarisida joylashganligi, okean va dengizlardan o'zoqligi nuqtai nazardan noqulay imkoniyatlarni vujudga keltiradi.

Biroq Markaziy Osiyo davlatlari hududidan Buyuk Ipak Yulini tiklanayotganligi, bu davlatlarni Xitoy. bilan bog'lanishiga va ochiq dengiz yo'liga chiqishga imkoniyat yaratadi. Shunigdek, Turkmaniston va Eronni bog'lovchi Tedjen - Mashhad -Seraxs yo'llarining qurilishi Markaziy Osiyo Yaqin Sharq va Turkiya respublikalari bilan bog'lashda katta rol o'ynaydi.

2. Tabiiy sharoiti va resurslariga baho. MO davlatlarining hududi berk suv havzasini tashkil qilib, shimoliy yarim shardagi eng yirik cho'l shu mamlakatlar hududida joylashgan. Bu yerning tabiati bir-biridan, keskin farq qiluvchi bo'lib, yirik Turon tekisligi va baland tog' tizmalari hisoblangan Pomir va Tyan-Shan o'ziga xos landshaftlarini tashkil qilgan. Eng katta tekisliklari cho'llardan iborat bo'lib, ularga Qoraqum va Qizilqum cho'llari kiradi.

MO hududining okeanlarga nisbatan uzoqda joylashganligi, iqlimni keskin kontinentalligi yoki quruq, qishi esa kam yog'ingarchilikli va sovuq bo'lishini vujudga keltiradi. Tog'li o'lkalarda esa iqlim vertikal zonallik qonuniyatlarga bo'ysinib, 3000 m baland qismlarda iqlim shunday sovuqki hududi shimoliy subarktika va Arktika rayonlari singari. Shuning uchun ham bu baland tog'lar-muzlik bilan qoplangan.

MO hududiy berk suv havzasi hisoblanib eng yirik daryolari Sirdaryo va Amudaryodir, ular barcha MO davlatlarini hududidan o'tib o'zining suvini Orol dengiziga qo'yar edi, biroq ayni paytda bu daryo suvlarini unumsiz va samarasiz ravishda o'zlashtirilishi natijasida Orol dengiziga yetkazmasdan, ekologik muammoni vujudga keltirgan.

Xo'jalikda ishlatiladigan suv resurslari asosan yerlarni sug'orish maqsadida foydalaniladi. Shu bilan birga tog' daryolari, - Vaxsh, Norin, Chirchiq, katta gidroenergiya resurslariga boy hisoblanadi. MO respublikalari juda katta tabiiy resurs boyliklariga ega.

MO respublikalari orasida Qozog'iston ancha boy tabiiy resurs zahiralariga ega, ya'ni ko'mir, neft, mis, qurg'oshin, temir ruda va

boshqalar. Ayniqsa rangli metallurgiya resurslari ancha katta ahamiyatga ega. Polimetall rudalariga ega bo'lgan havzalar Rudali Oltoy, Jungoriya Olotau, Markaziy Qozog'iston kiradi. Shunigdek bu mamlakatda katta temir rudali konlarga - Sokolovsk, Sorbeysk, Lisokovsk va Ayatsk havzalari kiradi.

MDH respublikalari ichida ko'mir qazib chiqarish bo'yicha Qozog'iston uchinchi o'rinni egallaydi.

Asosiy konlari - Qaraganda va Ekibastuz havzalaridir. Neft va gaz Mang'ishloq va Uralo - Embensk rayonidan qazib olinadi. Qozog'istondagi eng istiqbolli neft qazib oluvchi havza bu Tengiz havzasidir. Shu bilan qatorda Qozog'iston fosforit zahiralariga ega bo'lib, Kara-tou tog'larida Aktyubinsk viloyatida xom ashyo qazib olinadi. Hidroenergiya resurslari ko'proq mamlakatning sharqiy qismida bo'lib, bularga - Ural, Irtish, Tobol va Ishim daryolarining resurslari kiradi.

Turkmaniston Respublikasining hududida neft, gaz, oltingugurt, kimyoviy xom ashyo resurslari mavjud. Neft qazib oladigan rayonlar - G'arbiy Turkmanistonda neft - gaz konlariga esa Markaziy Qoraqum rayonlari kiradi. MO miqyosida ko'mir, surma va simob qazib olishda Qirg'iziston yetakchi o'rinda turadi, shunigdek bu yerda neft va gaz qazib olinadi.

Gidroresurs imkoniyatlariga Qirg'iziston bilan bir qatorda Tojikiston ham ega. Pyandj va Vaxsh daryolari yirik energetika quvvatiga ega. MO respublikalari ichida umumiy gidroenergetika salohiyatining 55% Tojikistonga to'g'ri keladi.

Shunigdek Tojikistonda ko'mir, neft, gaz, polimetall rudalari, volfram, surma, tosh tuzi va qurilish materiallari xom ashyosi bor.

3. Aholisi va mehnat resurslari. 1913 yilda Qozog'iston respublikasida 5,6 mln. kishi yashagan bo'lsa, 1959 yilda bu ko'rsatkich 9,2 mln. kishini, 1973 yilda 13,7 mln. 1984 yilda 15,6 mln. 1997 yilda esa 16,4 mln. kishiga yetdi.

Bu mamlakatning aholisi faqatgina tabiiy ko'payish hisobiga emas balkim ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi natijasida aholini kuchib kelishi hisobiga ham ko'paydi. Mamlakat aholisi juda notekis joylashgan bo'lib, aholi zichligining 1 km. kv.ga - 5,8 kishini tashkil qiladi. Mamlakat maydonining chegaraga tutash hududlarida ayniqsa janubiy va shimoliy qismlarda aholi zichligi ancha yuqori.

Aholining bunday notekis zichligi avvalambor, aholining tarixan o'rnashganligi, tabiiy sharoit xususiyatlari va ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishdan kelib chiqqan.

Respublikada tabiiy resurslarning o'zlashtirilishi, qazib oluvchi va qayta ishlovchi tarmoqlarining vujudga kelishi o'z navbatida aholining ichki va ayniqsa tashqi migratsiyani kuchaytiradi, shu bilan birga umummilliy tarkibini o'zgartirdi.

Bu respublikaning demografik xususiyatlardan biri, aholining milliy tarkibida mahalliy ya'ni qozoqlarning boshqa millat vakillaridan kamligi. Aholining milliy tarkibida qozoqlar - 32,4%, ruslar - 42,8%, ukrainlar - 7,2% tashkil kiladi. Shuningdek, janubiy qismlarda uyg'urlar, dunganlar, nemislar, tatarlar, o'zbeklar yashaydi. Yuqorida qayd qilganimizdek, bu mamlakatda aholining tabiiy o'sishi yuqori, 1997 yil statistika ma'lumotlariga qaraganda aholi tug'ilishi har 1000 ta kishiga 15 ta ni tashkil qilsa, o'lim ko'rsatgichi esa shu nisbatda 10 ta kishidan iborat, tabiiy o'sish esa 5 ta kishiga teng. Ko'rsatgichida 1 yoshga to'lmagan bolalar o'rtasida ham yuqori har 1000 ta tug'ilgan chaqaloqdan 1 yoshga yetmasdan 25 tasi nobud bo'lmoqda.

Ayni paytda aholining shahar joylarida yashashi yuqori, 52% aholi shaharliklar hisoblanadi, Shaharlar ichida aholisi 100 ming kishidan ko'proq bo'lganlar ahamiyatli salmog'ini tashkil qiladi. Shular jumlasiga - Qaraganda, Temirtau, Jezkazgan, Shevchenko, Koratau, Kentau va Olma-Ota va boshqalar kiradi. Mamlakat siyosiy mustaqillik davrida respublikaning poytaxti Olma-Ota shahridan Ostana shahriga ko'chirilgan.

Hozirgi paytda Turkmaniston respublikasini aholisi 4,6 mln. (1997) kishini tashkil qiladi. Tabiiy o'sish, har 1000 ta kishiga 28 ta to'g'ilganlarni, 7 ta o'lganlarga nisbatan bo'lib, 21 ta kishini tashkil qiladi har 1000 ta kishi ichida.

Turkmaniston respublikasi aholisi ham maydoni bo'yicha notekis taqsimlangan, bunga sabab hududining katta maydoni Qoraqum cho'lidan iborat.

Aholining aksariyat qismi vohalarda yashaydi - bu yerlarda har bir kv km 260 kishilardan yashasa, cho'llarda esa bu ko'rsatgich - 1 kishiga teng. Umuman olganda esa aholining respublika bo'yicha o'rta zichligi 1 kv km ga 6,1 kishini tashkil kiladi.

Aholiing ahamiyatli qismi janubiy viloyatlarda yashaydi, Amudaryo, Murgab, Tedjen daryolari buylarida, shunigdek Kopetdag tog'larining etaklarida.

Qirg'iziston Respublikasining aholisi 1997 yil ma'lumotlariga qaraganda 4 mln. kishini tashkil qiladi.

Aholining o'sishda asosan, yuqori darajadagi to'g'ilish va past darajadagi o'lim harakterlidir. Bu yerda har 1000 ta kishiga 24 tug'ilganlar va 8 o'lganlar soni to'g'ri keladi, tabiiy o'sish esa 16 ta kishini tashkil qiladi.

Aholining milliy tarkibida: 38 % qirg'izlar, 29,2% ruslar, 11,5% o'zbeklar, 4,1 ukrainlar - shunigdek boshqa millat vakillari tashkil qiladi. Shahar aholisi 38 % tashkil qilib, eng katta shaharlari: Bishkek, Jalolobod, O'sh va boshqalar.

Aholi ko'prok vodiylarida, Cho'v vodiysining shimolida va Farg'ona vodiysining janubida joylashgan. Aholining o'rtagi zichligi esa 1 kv km.ga o'rtacha - 20 ta kishini tashkil qiladi.

Tojikiston aholisi 1997 yil ma'lumotlariga qaraganda 6 mln. kishini tashkil qiladi, respublikaning demografik xususiyatlaridan biri shuki, aholining tabiiy o'sishi bu mamlakat MDH davlatlari ichida birinchi o'rinda bo'lgan va bu tendensiya haligacha saqlanib qolmoqda. Mamlakatining reliefi tog'lardan iborat bo'lganligi tufayli, aholi asosan vodiylarda zich joylashgan. Aholini yuqori konsentratsiyasi - Farg'ona, Hisor, Vaxsh, Kafirhon vodiylariga tug'ri keladi.

Xo'jalikning bir tamonlama qishloq xo'jaligiga ixtisoslashganligi, shaharliklar salmog'ining pastligiga olib kelgan. 37% aholi shaharlarda yashaydi.

4. Xo'jaligini joylanish xususiyatlari. Sanoati. Qozog'iston respublikasida yoqilg'i sanoati, energetika, qora metallurgiya, mashinasozlik va metallni qayta ishlash tarmoqlari shakllangan.

Halqaro mehnat taqsimotida Qozog'iston respublikasi rangli metallurgiya sanoati bilan ya'ni mis, ko'rg'oshin - rux, alyuminiy, titan - magniy, shuningdek kambop va nodir metallar ishlab chiqarish bilan ajralib turadi.

Mis sanoati asosan Jezqazg'on viloyatida joylashgan bo'lib, bularga asosan Balxash va Karsakpay mis eritadigan zavodlari, Koungrad, Jezqazg'on, Sayak rudani boyitish korxonalari kiradi. Qozog'istoning ikkinchi mis havzalari Sharqiy qismida bo'lib, bu yerda Irtish mis zavodi ishlab turibdi.

Qo'rg'oshin rux sanoati Rudali Oltoy va Janubiy Qozog'istonda joylashgan bo'lib, Oltoydagi eng yirik qo'rg'oshin - rux kombinati Ust-Kamenogorsk shahrida, Janubiy Qozog'istonda esa Qoratau va Jing'or Olatauda qazib olinadigan rux asosida Shimkent shahrida qo'rg'oshin zavodlari mavjud.

Titan va magniy sanoati korxonalari Ust - Kamenogorsk shahrida, glinozem ishlab chiqariladigan korxona esa Pavlodarda (Ekibastuzda arzon ko'mir energiyasi bazasida) shakllangan.

Qora metallurgiya bu respublikaning eng yangi tarmoqlaridan hisoblanadi.

Ulug' Vatan urushi yillarida Temirtauda tuliqsiz metalurgiya zavodi ochilgan. Keyinchalik Qarag'anda metalurgiya korxonasi tashkil topgan bo'lib, bu korxona rudani Markaziy Qozog'istondan va Kustanay viloyatidan oladi.

Kustanayda juda yirik, respublika -metallurgiya bazasini rivojlantiradigan - temir ruda bazasi vujudga kelgan. Shuningdek, Sokolo va Sarboyda tog'-kon metallurgiya kombinati, Lisakova va Kocharsk kombinatlari ishlab turibdi.

Qozog'iston Respublikasida shuningdek ko'mir sanoati rivojlangan bo'lib, eng yirik havzalari Qaraganda konidir. Bu yerda toshko'mir va kokslanuvchi ko'mir qazib olinadi.

Ekibastuz ko'mir havzasining ahamiyati ham tabora o'sib ketayapti, bu yerda qazib olinadigan ko'mir ochiq usulda qazib olinib, uning tannarxi juda arzon. Ekibastuz ko'miri elektroenergiya olish uchun xomashyo sifatida ishlatiladi.

Qozog'iston respublikasida neft sanoati asosan 1911 yillardan boshlab o'zlashtirilishi boshlangan, Emben havzasida. Ulug Vatan urushi yillarida esa Ural - Emben rayonidan neft transportirovka qilish maqsadida Gurev - Orsk neft quvuri ishga tushirildi.

1975 yildan boshlab esa, Janubiy Mang'ishloq va Shimoliy Ustyurtda yangi neft havzalari ishga tushdi.

Mamlakat elektroenergetikasining aksariyat qismi issiqlik elektrostansiyalarida ishlab chiqariladi. Eng yirik elektrostansiyalar Olma-Ota, Qaraganda,. Petropavlovsk,Jambul, Shimkent, Pavlodar shaharlarida kurilgan. Irtish daryosida Ust-Kamenogorsk va Buxtarma GESlari qurilgan. Issiklik elektrostansiyalarning ichida eng yirik - Yermak GRES hisoblanadi, quvvati - 2,4 mln. kv.t.s

Qozog'istondagi mashinasozlik tarmog'i asosan ehtiyoj omili asosida rivojlanib ko'proq ishlab chiqarish vositalarini ishlab chiqarishga qaratilgan.

Bu yerda tog'-kon mashinasozligi (Qaraganda), neft sanoati uchun asbob uskunlar ishlab chiqarishi (Gurevda), og'ir mashinasozlik (Olma-Otada) va boshqa tarmoqlar tashkil topgan.

Kimyo sanoati esa mamlakat hududidagi kimyo xom ashyolari - fosforit, turli tuzlar, tabiiy gaz negizida rivojlangan. Bu tarmoqning asosiy sohasi - fosfat o'g'itlarini ishlab chiqarish. Shuningdek, soda ishlab chiqarish yaxshi yo'lga quyilgan. Mamlakat yengil sanoati doirasida quychilik, junchilik, tuqimachilik tarmoqlari yaxshi rivojlangan. Ip-gazlama kombinatlari Shimkent va Olma-Ota shaharlarida joylashgan.

Turkmaniston respublikasining asosiy tarmoqlari neftni qazib olish va qayta ishlash bilan bog'liq va bu soha respublika og'ir sanoatini vujudga keltirgan.

Neft qazib olinadigai asosiy rayon Nebitdag bo'lib, bu shahar quvur bilan Turkmanboshi (Krasnovodsk) shahri bilan bog'langan. Chunki, bu yerda neftni qayta ishlash korxonasi mavjud. Neft qayta ishlaydigan ikkinchi shahar bu Chordjuydir. Chordjuyda shuningdek, mineral o'g'itlarini ishlab chiqaruvchi korxona qurilgan.

Shu bilan birga respublikada qishloq mahsulotlarni qayta ishlovchi paxta tozalaydigan va yog' ishlab chiqaridigan tarmoqlar bor. Ular Mari, Bayram - Ali, Chardjou, Tashxovuz, Ashg'abad shaharlarida joylashtirilgan. Jun va ipak sanoati - Ashg'abad va Chordjouda, gilamchilik - Kerki, Kazondshikda juda yaxshi rivojlangan.

Qirg'iziston Respublikasida qishloq xo'jaligi sanoatdan ustun tursada, tabiiy resurs imkoniyatlari bir xil sanoat tarmoqlarini vujudga kelishda katta ahamiyat kasb qiladi. Bu yerda qishloq xo'jaligi mashinasozligi yaxshi shakllangan. Suv resurslari asosida Norin daryosida Tog'tagul GESining bir nechta quvvati ishga tushirilgan. Shuningdek oziq - ovqat sanoatining tarmoqlari -go'sht ishlab chiqarish, shakar, vinochilik, tamakichilik bo'lib, bu korxonalar ishlab chiqargan mahsulotni MO davlatlariga ham eksport qilmoqda. Yengil sanoatda esa paxta tozalash, ipakchilik, qo'ychilik, konop ishlab chiqarish tarmoqlari shakllangan.

Tojikiston sanoati ko'proq qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan bo'lib - to'qimachilik, konserva sanoati yaxshi

rivojlangan. Shuningdek, rangli metallurgiya, mashinasozlik, ximiya sanoatlari ham shakllanmoqda.

Vaxsh daryosida qurilgan Nurek GES negizida Tursunzoda alyuminiy zavodi respublika rangli metallurgiya tarmog'ining eng yetakchisi hisoblanadi. Shuningdek Yavanda qurilgan elektroximkombinati ximiya sanoatiga asos soldi.

Qishloq xo'jaligi. Qozog'iston qishloq xo'jaligi xalq xo'jaligi yalpi sanoat mahsulotlarning 6,5 % ini beradi. Qishloq xo'jaligi uchun yaroqli yerlar 221 mln. ga bo'lib, shundan 188,1 mln. ga yoki 80,6 % o'tloqzorlarga uchun ajratilgan. Qozog'iston respublikasining rayonlarining har xil tabiiy va iqtisodiy sharoitlari tufayli qishloq xo'jaligi tarmoqlariga har xil ixtisoslashgan.

Markaziy va G'arbiy Qozog'iston yer maydonlari yem xashak ekinlarini yetishtirishga ixtisoslashtirilgan bo'lsa, Janubiy Qozog'istonda esa so'g'oriladigan dehqonchilikga asoslangan qishloq xo'jaligi bo'lib, bu yerda texnik ekinlarini yetishtirish, dehqonchilik, uzumchilik, bog'dorchilik mahsulotlarini yetkazishga ixtisoslashgan.

Don ekinlarini yetishtirishda Qozog'iston yetakchi o'rinda. turadi, yer maydonlarining 54% da kuzgi bug'doy ekiladi. Asosiy don yetishtiradigan rayonlar bu yangi o'zlashtirilgan rayonlar bo'lib, quriq yerlar zimmasiga respublikada yetishtiriladigan bo'g'doyning 2/3 qismi to'g'ri keladi. Asosiy bo'g'doy rayonlari Qozog'istonning janubiy, Tyanshan tog'larining etaklari va vodiylarida bug'doy lalmikor va obikor yerlarda ekiladi.

Texnik ekinlardan asosiylari - paxta, qand lavlagi, kungaboqar, tamaki va kanop yetishtiriladi. Paxta-Shimkent viloyatida, kanop - Qozog'istonning shimolida va markaziy qismida, qand lavlagi - Jambul, Olma - Ota va Taldi – Qur- g'on viloyatlarida yetishtiriladi.

Tamaki yetishtiriladigan asosiy rayonlar Olma-Ota, kungaboqar - Sharqiy Qozog'iston, gorchitsa - Ural viloyati, dorivor o'simliklar esa - Shimkent viloyatida ekiladi.

Shu bilan birga, katta shaharlar atrofida kartoshkachilik, sabzavotchilik, bog'dorchilik rivojlangan. Bog'larinig asosiy qismlari Olma-Ota, Shimkent viloyatida joylashgan bo'lib, uzumzorlarinipg 2/3 qismi Shimkent viloyatiga to'g'ri keladi.

Qozog'iston respublikasida yirik chorvachilik tarmog'i shakllangan bo'lib, asosiy chorva mahsulotlari - go'sht, sut va jun hisoblanadi. Chorvachilik asosiy tarmog'i - bu qo'ychilik bo'lib, janubiy va g'arbiy Qozog'istonda qorakulchilik yaxshi rivojlangan.

Turkmaniston Respublikasining qishloq xo'jaligi rivojlanishida irrigatsiyaning ahamiyati juda katta. Qoraqum kanalining qurilishi Amudaryo suvlarini Kaspiy buylariga, Kopetdag tog'larining etaklarigacha yetkazib beradi. Shuningdek Mur- g'ob va Tadjen irrigatsiya sistemalarining qurilishi Qoraqum va Tashhovuz viloyatlarining qishloq xo'jaligi ishlarini olib borishni yaxshilashga olib keldi. Sug'oriladigan yerlarda -paxtachilik, uzumchilik, bog'dorchilik va polizchilik tarmoqlari ixtisoslashgan.

Chorvachilikning asosiy yunalishi qorako'lchilik bo'lib, bu tarmoq MO davlatlarida yetishtiriladigan qorako'lning 1/5 foizini beradi. Shuningdek, Turkmanistonda tuyachilik, ipakchilik va asalarichilik yaxshi rivojlangan.

Qirg'izistonning qishloq xo'jaligi sanoatdan ustun turadi. Qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlariga dehqonchilik va chorvachilik kiradi. Bu respublikada paxtachilik (Farg'ona vodiysida), qand lavlagi (Cho'v vodiysida) yetishtiriladi. Shu bilan birgalikda qishloq xo'jalik yerlarining katta qismi chorva uchun yem xashak yetkazishga ixtisoslashgan.

Tojikiston Respublikasining asosiy qishloq xujaligi tarmoqlari - paxtachilik, ipakchilik, bog'dorchilik, uzumchilik, tog'li rayonlarda - donchilik va chorvachilik rivojlangan. Ichgichka tolali paxta etishtirishda Tojikiston yetakchi urinda turadi, xosildorligi buyicha ham bu davlat dunyoda birinchi urinda turadi, 1 ga yerdan - 30 - 40 s., bir xil xo'jaliklarda esa -55,5 sentner ingichka tolali paxta olinadi.

Bog'lar va uzumzorlar yuqori sifatli quruq mevalar, ayniqsa mayiz va turshak yetishtirib berish uchun mahsulotlar yetkazib beriladi.

Mamlakat yengil va oziq-ovqat sanoatlarini rivojlantirilishi maqsadida qishloq xo'jaligi shuningdek, paxtachilik, ipakchilik, moyli ekinlar yetishtirishga ixtisoslashgan. Tojikiston qishloq xo'jaligida yirik hisor quylarini yetishtirshi va qorakulchilik yaxshi taraqqiy etgan.

Transporti. Maydoni juda katta bo'lgan mamlakat doirasida transportning ahamiyati juda katta. Qozog'iston Respublikasida rivojlangan temir yul transporti shakllangan bulib, uning uzunligi 14 ming km.ni tashkil qiladi. Ilk bor qurilgan temir yullarga Petropavlovsk - Borovoye yuli kiradi. 1930 yilda Turksib temir yuli ishga tushirilib (uning uzunligi 1445 km), bu yul Sibir va O'rta Osiyoni bir-biri bilan bog'langan. Keyinchalik Petropavlovsk - Borovoye temir yuli Qaraganda va Balxashgacha, keyin Mointadan Chuygacha yetkazildi.

Shu bilan birga Jarik -Jezqazgan, Gurev - Kondagach - Orsk, Janubiy Sibir magistrali qirildi.

Oxirgi paytlarda O'rtasibir magistrali (Kustanay -Kokchetav -Irtish - Karasuk); Beyneu - Qo'ng'iro't va Makat -Aleksandr Gay Markaziy Osiyoni va Yevropani bog'lovchi temir yo'l qurildi.

Qozog'istonning yuk tarkibini asosiy qismini toshko'mir (30%) qurilish materialari (23%), rudalar (20%), don mahsulotlari (7%) tashkil qiladi.

Mamlakatda shuningdek avtomobil yo'llarining qurilishi katta ahamiyatga ega (bu yerda 40 ming km dan ortiq yo'l qo'rilgan). Asosiy yo'l magistrallariga Olma-Ota-Beshkek-Shimkent-Toshkent;Olma-Ota-Taldi-Qo'rg'on-Ust-Kamenogorsk; Semipalatinsk - Pavlodar - Omsk.

Suv transporti Qozog'istonning ayrim qismlarida mavjud- Balxash ko'lida, Irtish, Sirdaryo, Ili va Ural daryolarida. Quvur transporti Qozog'istonda ancha rivojlangan bo'lib, G'arbiy Qozog'istondagi Embe neft havzasidan Gurev va Orskgacha Mangishloqda quvurlari yotqizilgan. Uzen - Gurev - Sizrangacha qurilgan quvurda juda quyuq neft yuboralib, mahsulot yuborilguncha 65° isitishni talab qiladi.Respublikada shuningdek havo transporti yaxshi rivojlangan.

Turmaniston Respublikasi xo'jaligining rivojlaiishida transport qurilishining ahamiyati katta. Kavkaz orti respublikalari bilan Markaziy Osiyo davlatlarini bog'lovchi Turkmanboshi porti (Krasnovodsk) dengiz transporti vazifasini bajarib turadi.Janubiy Turkmanistondan o'tuvchi g'arb bilan sharqni bog'lovchi Markaziy Osiyo temir yuli tranzit ahamiyatga ega bo'lib, bu yo'l shuningdek Kavkaz orti va Sibiri bir - biri bilan bog'laydi.

1962 yilda Krasnovodsk - Baku paromi ochildi va bu portdan poyezd orqali har hil yuklar tashiladigan bo'ldi. 1948 yilda qurilgan Chordjou - Qo'ng'iro't temir yo'li Turkmanistoni quyi Volga rayonlari bilan bog'laydi.Janubiy Turkmanistonda ayniqsa avtomobil yullarning zich turi o'tgan.Poytaxtni o'zoq Qoraqum rayonlari va Toshxovuz bilan bog'lashda aviatsiya katta rol o'ynadi.

Qirg'izistonning transport tarmog'ida Lugovaya - Bishkek -Ribache temir yo'lining qurilishi respublika miqyosida ichki aloqalarni yaxshilaydi. Mamlakat ichkarisida, tog'li qismlarda avtomobil yo'llarning ahamiyati katta. Bunday avtomobil yo'llar shimol bilan janub o'rtasida Issiq ko'l halqasida va Bishkek-Osh orasida qurilgan.

Keyingi yillarda Farg‘ona vodiysidan boshlanadigan Andijon - Osh - Urumchi avtomobil yo‘llarining qurilishi MO davlatlari bilan Xitoy o‘rtasidagi transport aloqasini yaxshilashda ahamiyati juda katta.

Tojikiston Respublikasida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlantirilishi o‘z navbatida transport turining rivojlanishga olib keldi.

Respublikada avtomobil transporti ustun turadi. Respublika doirasida Osh - Xorog, (butun Pomir orqali), Dushanbe - Xorog, Dushanbe - Xujakent avtomobil yo‘llari qurilgan.

5. MO davlatlarniig ichki tafovutlari va tashqi iqtisodiy aloqalari. Qozog‘iston respublikasining ichki qismlari bir - biridan keskin farq qiladi. Qozog‘iston respublikasini beshta iqtisodiy rayonga bo‘lib o‘rganiladi : Shimoliy, Markaziy, Janubiy, G‘arbiy va Sharqiy. Shimoliy Qozog‘istonga - Shimoliy Qozog‘iston, Kokchetav, Selenograd, Pavlodar, Kustanay va Turgay viloyatlari kiradi.

Bu iqtisodiy rayon asosan quriq yerlarning ochilishi hisobiga rivojlangan qishloq xo‘jaligi negizida shakllangan rayon bo‘lib, uning ixtisosi qishloq xo‘jalik tarmog‘i hisoblanadi. Shuningdek bu rayonda - temir rudasi, ko‘mir, boksit, asbest rudalari mavjud.

Uning zimmasiga - 1/5 qismi mamlakatning hududi, 1/3 qism aholi, 2/3 qism ekiladigan yer maydonlari va boshqalar to‘g‘ri keladi. Shuni qayd qilish kerakki, poytaxtni Ostana shahriga ko‘chirilishi bu iqtisodiy rayonning yanada ahamiyati o‘shishiga olib keldi.

Markaziy Qozog‘istonga Qaraganda va Jezqazgan viloyatlari kirib, bu rayonning rivojlanishida ko‘mir rudasi, polimetall, temir va marganes rudalarining ahamiyati katta. Bu rayonning asosiy sanoat ishlab chiqarishining ixtisosi tabiiy resurslarni qazib olish va qayta ishlash bilan bog‘liq bo‘lib, qora metallurgiya, rangli metallurgiya va yoqilg‘i sanoati yaxshi shakllangan. Eng katta shaharlari - Qaraganda, Temirtau, Balxash, va Jezqazgandir.

Janubiy Qozog‘iston iqtisodiy rayoniga Olma - Ota, Shimkent, Jambul, Taldi - Qurg‘on va Qizil - O‘rda viloyatlari kiradi. Bu rayon sug‘oriladigan qishloq xo‘jaligi asoslangan bo‘lib, paxtachilik, sholichik, tamakichilik, bog‘dorchilik asosiy tarmoqlari hisoblanadi. Yirik tabiiy resurs zahiralari asosida bu yerda tog‘-kon sanoati shakllandi va rangli metallurgiya, kimyo, mashinasozlik, yengil va oziq - ovqat sanoati rivojlandi. Eng katta shaharlari - Olma-Ota, Shimkent, Jambul va Qizil- O‘rda hisoblanadi.

Sharqiy Qozog‘iston iqtisodiy rayoniga Sharqiy Qozog‘iston viloyati va Semipalatinsk viloyatlari kiradi. Rayon doirasiga Rudali

Oltoy havzasi kiradi. Shuning uchun ham bu yerning sanoatida rangli metallurgiya, qurilish materiallari sanoati, kimyo sanoati yetakchi hisoblanadi. Eng katta shaharlari Ust-Kamenogorsk va Semipalatinsk hisoblanadi.

Gʻarbiy Qozogʻiston tarkibiga Aktyubinsk, Uralsk, Gurevsk va Mangʻishloq viloyatlari kiradi. Sanoatining asosi ixtisosi tabiiy resurslarni qazib olish (neft, gaz, xrom va nikel rudalarni), shuningdek bu tarmoqlarga xizmat qiluvchi mashinasozlik vujudga kelgan. Shuningdek bu rayonda baliqchilik yaxshi rivojlangan. Asosiy shaharlari - Aktyubinsk, Uralsk, Gurev va Shevchenkodir.

Turkmaniston Respublikasi quyidagi rayonlardan iborat: Gʻarbiy Murgʻob, Tedjen va Quyi Amudaryo (Tashxovuz viloyati).

Gʻarbiy rayon (Ashxabad - Turkmanboshi) sanoat ixtisosiga neft va neftni qayta ishlash, kimyo, yengil, oziq-ovqat va baliqchilik tarmoqlari kiradi. Eng katta shaharlari - Ashgabad, Turkmanboshi, Nebit-Dag, Qum-dag va Chelekendir.

Murgʻob - Tedjen rayoni tarkibida Mari viloyati va janubiy - sharqiy Qoraqum sektori kiradi. Bu rayonning asosiy ixtisosi ingichka tolali paxtachilik boʻlib, Turkmanistonning yarmidan koʻp qorakoʻllari shu rayonga toʻgʻri keladi, shuningdek bu rayon ipakchilik rayoni hisoblanadi. Asosiy shaharlari Mari va Bayram-Alidir.

Oʻrta Amudaryo rayoni Chorjoʻy viloyatidan iborat boʻlib, asosiy qishloq xoʻjaligi tarmoqlari paxtachilik, qorakoʻlchilik va ipakchilikdir. Quyi Amudaryo rayoniga mamlakatdagi shimoliy Tashxovuz viloyati kiradi. Bu rayon ham qishloq xoʻjaligiga ixtisoslashgan.

Qirgʻiziston Respublikasini ixtisoslashish buyicha quyidagi rayonlari ajratamiz: Shimoliy, Ichki Tyan-Shan, Janubiy-Gʻarbiy.

Shimoliy Qirgʻiziston rayoni eng iqtisodiy jihatdan rivojlangan rayon boʻlib unda mashinasozlik, tuqimachilik, oziq-ovqat sanoatlari yaxshi taraqqiy etgan. Qishloq xoʻjaligining asosiy ekinlari qand lavlagi, donli ekinlar, bogʻdorchilik, uzumchilik tarmoqlari hisoblanadi.

Ichki Tyan-Shan rayoniga Norin viloyati kirib, uning asosiy ixtisosi tabiiy resurslarni qazib olish, gidroenergiya resurslaridan foydalanish va chorvachilik hisoblanadi. Qishloq xoʻjaligi bu chorvachilik, sanoat esa - tabiiy resurslar bilan bogʻliqdir.

Janubiy - Gʻarbiy Qirgʻizistonga Fargʻona vodiysida Oʻsh viloyati kiradi. Uning asosi ixtisosi koʻmir, surma va simob rudalarini qazib

olish, qishloq xo'jaligi esa - paxtachilik, ipakchilik, bog'dorchilik va uzumchilik yetishtirish bilan bog'liq.

Tojikiston Respublikasining har xil tabiiy resurslari va tabiiy sharoitlari turli iqtisodiy rayonlari vujudga keltirdi.

Shimoliy qismga Xo'jakent viloyati kirib, xo'jaligi bevosita qishloq xo'jaligi bilan ayniqsa paxtachilik, bog'dorchilik.

Testlar

- 1. Aholisiga ko'ra Markaziy Osiyoning eng yirik davlati?**
 - A. O'zbekiston
 - B. Qozog'iston
 - C. Qirg'iziston
 - D. Turkmaniston
 - E. Tojikiston
- 2. Ekibastuz, Turg'ay ko'mir havzalari qaysi mamlakat hududida joylashgan?**
 - A. O'zbekiston
 - B. Qozog'iston
 - C. Qirg'iziston
 - D. Turkmaniston
 - E. Tojikiston
- 3. Mintaqadagi eng urbanizatsiyalashgan davlat (56%) qaysi?**
 - A. O'zbekiston
 - B. Qozog'iston
 - C. Qirg'iziston
 - D. Turkmaniston
 - E. Tojikiston
- 4. Turkmaniston qishloq xo'jaligi qaysi sohalarga ixtisoslashgan?**
 - A. don va chorvachilikka
 - B. paxta va bog'dorchilikka
 - C. mayin jo'nli qo'ychilikka
 - D. paxta va chorvachilikka
 - E. hammasi to'g'ri
- 5. Turkmaniston qaysi foydali qazilmani qazib olishda MDH davlatlari orasidan Rossiyadan keyin ikkinchi o'rinda turadi?**

- A. neft
 - B. ko‘mir
 - C. miss rudasi
 - D. temir rudasi
 - E. tabiiy gaz
- 6. Tojikiston qaysi resurs turi bo‘yicha Markaziy Osiyoda yetakchi?**
- A. Yoqilg‘i resurslari
 - B. qurilish xom ashyosi
 - C. gidroenergetika resurslari
 - D. rangli metallar
 - E. to‘g‘ri javob yo‘q
- 7. Tojikiston Markaziy Osiyoda yetishtiriladigan qimmatbaho ingichka tolali paxtaning necha foizini yetkazib beradi?**
- A. 30 %
 - B. 40 %
 - C. 45 %
 - D. 50 %
 - E. 65 %
- 8. Qirg‘iziston Respublikasi aholisining milliy tarkibi salmog‘iga ko‘ra qirg‘izlardan keyin ikkinchi o‘rinda turuvchi millati?**
- A. ruslar
 - B. o‘zbeklar
 - C. qozoqlar
 - D. ukrainlar
 - E. uyg‘urlar
- 9. Qirg‘iziston Respublikasi qaysi foydali qazilma turini qazib chiqarish bo‘yicha MDHda birinchi o‘rinda turadi?**
- A. ko‘mir
 - B. temir rudasi
 - C. oltin
 - D. surma
 - E. to‘g‘ri javob yo‘q
- 10. Qozog‘iston maydonining kattaligi bo‘yicha dunyoda nechanchi o‘rinda turadi (2,7 mln. km²)?**

- A. to‘qqizinchi
- B. yettinchi
- C. o‘ninchi
- D. o‘n ikkinchi
- E. o‘n beshinchi

11. Qozog‘istonda neft asosan qaysi iqtisodiy rayonda qazib chiqariladi?

- A. Shimoliy Qozog‘iston
- B. Markaziy Qozog‘iston
- C. Sharqiy Qozog‘iston
- D. Janubiy Qozog‘iston
- E. G‘arbiy Qozog‘iston

12. Qozog‘iston temir yo‘llari bo‘yicha MDH davlatlari orasida nechanchi o‘rinda turadi?

- A. Rossiyadan keyingi ikkinchi
- B. Rossiya va Ukrainadan keyin uchinchi
- C. Rossiya, Ukraina va O‘zbekistondan keyin to‘rtinchi
- D. Rossiya, Ukraina, O‘zbekiston va Turkmanistondan keyin beshinchi
- E. Rossiya, Ukraina, O‘zbekiston, Turkmaniston va Ozorbayjondan keyin oltinchi

Nazorat uchun savollar:

1. Markaziy Osiyo davlatlarining iqtisodiy geografik o‘rniga ta’rif bering?
2. Tabiiy resurslari va ularning iqtisodiga ta’sirini izohlang?
3. Qozog‘istonda qanday xo‘jalik tarmoqlari rivojlangan.
4. Turkmanistonning yoqilg‘i sanoatining joylanish xususiyatlarini izohlang.
5. Qirg‘izistonda qishloq xo‘jalining qaysi tarmoqlari rivojlangan.
6. Tojikiston Respublikasi qanday energetik resurslarga boy.
7. Ichki tafovutlari nimalardan iborat.
8. Tashqi iqtisodiy aloqalariga ta’rif bering?

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Рўзиев А.Н. Марказий Осиё давлатлари иқтисодий ва ижтимоий географияси. Т.: 2000.
3. Абирқулов Қ.Н., Жумаев Т., Ражабов Н. Иқтисоди й география. Т.: 2000.
4. Солиев А.С., Аҳмедов Э.А., Муҳаммадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Т.: Университет, 2003.
5. Асанов Г.Р., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Т.: Ўқитувчи, 1994.
6. Рўзиев А.Р., Абирқулов Қ.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. Т.: Шарқ, 2002.

11-mavzu: O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TABIIY RESURLAR SALOHİYATI.

Reja:

1. O‘zbekistonning iqtisodiy-geografik o‘rni.
2. Tabiiy resurslarni respublika xalq xo‘jaligidagi ahamiyati.
3. Tabiiy resurs turlarini geografik joylanish xususiyatlari.
4. Tabiiy resurslarni iqtisodiy-geografik baholash va ulardan foydalanish.
5. Tabiiy resurslarni muhofaza qilish.

1. O‘zbekistonning iqtisodiy-geografik o‘rni. Har qanday hududiy birlikning iqtisodiy-geografik o‘rni xususiyatlari avvalo uning qayerda joylashganligi bilan bog‘liqdir. Ma’lumki, O‘zbekiston materik markazida, dunyo okeanlaridan ancha o‘zoqda joylashgan. Shu sababli dengiz tutash hududlarga xos barcha qulayliklardan respublikamiz mahrumdir. Demak, O‘zbekistonning mavjud iqtisodiy-geografik o‘rnining barcha ijobiy va salbiy xususiyatlari ko‘p jihatdan ana shu holatdan, shuningdek uni qo‘shnichilik xususiyatlaridan (qanday davlatlar, iqtisodiy rayonlar, dunyo mamlakatlari mintaqaviy guruhlariga tutush yaqinligi, ularning bir-birlariga iqtisodiy ta’sir etish imkoniyatlari) kelib chiqadi.

O‘zbekiston Yevrosiyo materigining qoq markazida, Markaziy Osiyoning markazida joylashgan. U shimol va shimoli-g‘arbda Qozog‘iston, sharq va shimoliy-sharqda Qirg‘iziston, sharq va janubiy sharqdan Tojikiston, g‘arb va janubi-g‘arbda Turkmaniston, janubda esa Afg‘oniston bilan chegaralanadi.

O‘zbekistonning kenglik bo‘yicha shimoldagi chekka no‘qtasi Ustyurt platosi ($45^{\circ} 36^1$ shimoliy kenglik)da, eng janubiy no‘qtasi Termiz shahri yonida ($37^{\circ} 11^1$ shimoliy kenglik)da joylashgan. O‘zoqlik bo‘yicha esa chekka nuqtalari $56^{\circ} 00^1$ dan $73^{\circ} 10^1$ sharqiy o‘zoqlikgacha boradi. Respublikamizning $448,9$ ming km^2 ga teng bo‘lgan maydoni g‘arbdan sharqqa 1400 , shimoldan janubga esa 925 km cho‘zilgan. Maydoni jihatidan O‘zbekiston, Avstriya, Buyuk Britaniya, Belgiya, Daniya, Shveysariya mamlakatlari maydonini qushib hisoblaganda ham ulardan kattalik qiladi.

Respublika chegarasining umumiy uzunligi 6221 km. ni tashkil etib, undan 2203 km Qozog‘iston, 1021 km Turkmaniston, 1061 km Tojikiston, 1099 km Qirg‘iziston, 137 km Afg‘onistonga to‘g‘ri keladi. Odatda, alohida olingan hudud yoki mamlakatlar iqtisodiy geografik o‘rnini o‘rganish, tadqiq va tahlil qilish orqali ularning bugungi rivojlanishi holatiga baho berish va kelajagi haqida fikr yuritish mumkin. Shu jihatdan O‘zbekiston hududining kattaligi va yaxlitligi, qardosh (yalpi qadim Turon zaminidagi) davlatlarga nisbatan markazda ekanligi va mintaqaviy cho‘zilganligi, yer usti tuzilishining bir-biriga muvofiq holatda o‘rin almashishi (tekislikning adir yassi tog‘lik va baland tog‘liklar bilan almashinishi) hududda ijtimoiy taraqqiyot uchun kattagina imkoniyatlar yaratib bergan.

O‘zbekiston hududining o‘rnini iqtisodiy geografik jihatdan uch pog‘onaga: mikro, mezo va makro darajaga bo‘lish mumkin.

O'zbekiston hududining mikro darajadagi holati, uning Markaziy Osiyo davlatlariga nisbatan tutgan o'rnidir. O'zbekiston qadim Turon zaminida hamisha salohiyati katta davlat bo'lgan. Bu ko'p jihatdan uning geografik markazligidan kelib chiqqan. Yaqin o'tmish (ya'ni sho'rolar hukmronligi yillari)da ham o'rta Osiyodagi respublikalar birlari bilan ijtimoiy taraqqiyotning ko'p sohalarida bog'langanlar. Markaziy Osiyo davlatlarida bunyod qilingan temir yo'llar, avto magistrallar, quvurlar ham bir-birlariga bog'langan.

Umuman olganda har bir davlatning "markaziyliigi", siyosiy hamda iqtisodiy geografik o'rnining muhim ko'rsatkichi uning qo'shnichilik qiladigan mamlakatlar soni, ularning ijtimoiy-siyosiy hamda iqtisodiy rivojlanganlik darajasi bilan belgilanadi. Albatta, O'zbekiston Respublikasining 5ta mustaqil davlatlar bilan chegaradoshligi uning yirik siyosiy geografik mintaqa markazida o'rnatilganligini ifodalaydi.

Bunday holat esa kelajakda, shubhasiz, o'z ijobiy samarasini beradi. Bir so'z bilan ta'kidlaganda, Markaziy Osiyo davlatlarining asosiy ishlab chiqarish-iqtisodiy va madaniy aloqalari faqat O'zbekiston orqali kechadi.

O'zbekistonning mezogeografik o'rnini uning birmuncha kengroq miqyosda mavqiyega bilan belgilanadi. Bugungi kunda O'zbekiston jahon hamjamiyatiga kirib borishida Markaziy Osiyo davlatlaridan tashqari Kavkaz orti davlatlarining, Turkiyaning, Eronning, Afg'onistonning ulushi bor. Afg'oniston orqali Pokiston (va so'ngra Hind okeani) ga, Eron va Turkiya orqali Yevropaga chiqish ufqlari ochilmoqda.

O'zbekistonning makrogeografik o'rnini jahondagi davlatlar bilan olib borayotgan aloqalarda belgilanadi. O'zbekistonning MDH davlatlari bilan ko'p qirrali aloqalari mamlakatimiz taraqqiyotida salmoqli o'rin egallaydi. O'zbekiston ushbu makrodarajadagi aloqalarini MDH ning aksariyat davlatlari bilan rivojlantirmoqda. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy aloqasida Rossiyaning o'rnini katta. Yevrosiyaning Buyuk davlati Rossiya Federatsiyasi bilan muntazam aloqada bo'lish O'zbekistonning manfaatlariga mos keladi.

2. Tabiiy resurslarni Respublika xalq xo'jaligidagi ahamiyati. Tabiiy resurslar – kishilik jamiyati faoliyati uchun zarur bo'lgan va xo'jalikda bevosita foydalaniladigan tabiat elementlaridir.

O'z navbatida tabiiy resurslar mamlakatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini rivojlantirish va joylashtirishdagi muhim omili bo'lib hisoblanadi.

O‘zbekiston yer osti va yer usti tabiiy manbalari xilma-xil bo‘lib. ularning asosiy turlari mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarini joylashtirish va rivojlantirishda bevosita ishtirok etadi.

Mamlakat xalq xo‘jaligini rivojlantirish nuqtai nazaridan uning tabiiy resurslaridan eng muhimi, foydali qazilmalardir. Foydali qazilmalar esa mamlakatning turli regionlarida keng tarqalgan. “O‘zbekiston; - deydi prezident Islom Karimov, - o‘z yer osti boyliklari bilan haqli suratda fahrlanadi – bu yerda mashhur davriy sistemasining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirga qadar 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma‘dan namoyon bo‘lgan istiqbolli joylar aniqlangan. Ular 100 ga yaqin mineral xomashyo turlarini o‘z ichiga oladi. Ularning tasdiqlangan zaxiralari 970 milliard AQSH dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral-xomashyo potentsiali 3,3 trillion AQSH dollaridan ortiqroq baholanayotganini ham aytib o‘tish kerak”.

Mustaqil taraqqiyotning hozirgi bosqichidayoq “har yili respublika konlaridan taxminan 5,5 millirad dollarlik miqdorda foydali qazilmalar olinmoqda va ular yoniga 6,0 – 7,0 millirad dollarlik yangi zaxiralar qo‘shilmoqda”.

Mamlakatimizning tabiiy resurslarga boyligi, uning xalq xo‘jaligidagi ko‘pgina tarmoqlarini rivojlanishiga olib keladi. Bu o‘z navbatida, respublikamiz eksport salohiyatini ta‘minlaydi. Misol tariqasida tabiiy gaz konlarini oladigan bo‘lsak, zaminimizda aniqlangan tabiiy gaz zahirasi 2 trln. m³ ni tashkil etadi. O‘zbekiston hozirgi vaqtda tabiiy gaz eksport qiluvchi yirik o‘nlik davlatlar qatorida turadi. Undan tashqari tabiiy gaz yoqilg‘i sifatidagina emas, muhim kimyoviy xom ashyo sifatida ham katta ahamiyatga ega. Respublikamiz qishloq xo‘jaligi uchun zarur bo‘lgan azot o‘g‘itlari ham tabiiy gaz xom ashyosidan olinadi. Undan tashqari mamlakat yoqilqi – energetika sanoatida Muborak gazni qayta ishlash zavodi hamda Sho‘rtan gaz majmuida gaz asosida turli xil eksportbop mahsulotlar olinmoqda. Umuman olganda, respublikamiz xalq xo‘jaligida tabiiy resurslarning ahamiyati yuqori bo‘lib, faqtatgina mavjud tabiiy resurslardan tejab-tergab foydalanish, kelajak avlodlar manfaatlarini ko‘zlab ish yuritsak, maqsadga muvofiq bo‘lardi.

3. Tabiiy resurs turlarini geografik joylanish xususiyatlari. Respublikamiz hududining geologik tuzilishi anchagina murakkab bo‘lib unda turli geologik davrlarda paydo bo‘lgan xilma-xil qazilma boyliklarining xo‘jalik ahamiyati kattadir.

O'zbekistondagi qazilma boyliklardan kishilar qadim zamonlardan boshlab foydalanib kelmoqdalar, ba'zi konlardan hatto miloddan oldin ham foydalanilgan.

O'zbekistonda yer osti boyliklarini qidirishda rus olimlari bilan birgalikda akademiklar Habib Abdullayev, Ibrohim Hamrobayev, Obid Akramxo'jayev, G'ani Mavlonov, Habib To'laganov va boshqalar faol qatnashdilar. Endilikda respublikamiz yer qa'ridan yuzdan ortiq xildagi boyliklar topilgan.

Yoqilg'i-energetika resurslari. O'zbekistonda tabiiy gaz va neftning bir qancha konlari bor. Ularning asosiylari uchta mintaqada joylashgan:

1. Farg'ona mintaqasi – Shimoliy So'x, janubiy Olamushuk, Polvontosh, Chimyon, Sho'rsuv, Mingbuloq va boshqa konlardan iborat bo'lib, bu hududda asosan neft va tabiiy gaz qazib olinadi. Bu konlar aktikninal tuzilishida bo'lib, yura-neogen va paleogen qatlamlarda joylashgan. Bu konlarning nefti yengil, unda oltingugurt kam uchraydi.

2. Surxondaryo mintaqasi – Amudaryo, Xavdog', Kokaydi, Uchqizil, Lalmikor va boshqa konlardan iborat. Ular ham antikninal tuzilishda bo'lib, yuqori yura qatlamlarida joylashgan. Bu konlarning nefti og'ir tarkibli, unda oltingugurt ko'p.

3. Qashqadaryo – Buxoro mintaqasi – o'zining yirik gaz konlari bilan mashhur. Sho'rtan, Zevarda, Mubarak, Uchqir, Jarqoq konlari respublikada qazib chiqarilayotgan asosiy gazni bermoqda. Keyingi vaqtda aniqlangan Ko'kdo'maloq konidan neft bilan birgalikda tabiiy gaz ham qazib olinmoqda.

Yuqoridagilardan tashqari, Qoraqalpog'iston Respublikasining Ustkuy mintaqasida ham (Quyanshi, Shoxpaxta) bir qancha tabiiy gaz konlari ochilmoqda.

O'zbekistonning ko'mir konlari mahalliy ahamiyatga ega bo'lib, ularning eng muhimlari Toshkent viloyatidagi Angren, Surxondaryo viloyatidagi Sharg'un va Boysun konlaridir. Ko'mir qatlamlari orasida xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan turli jinslar, gil, kaolin, qum, bentonit, slanes va boshqalar uchraydi. Masalan, Angren koni daryo vodiysida, kaolin qatlamlari ustida yotadi, ko'mir qatlamlari ancha qalin (ba'zan 40-60 m ga yetadi), ko'mir qatlamlari ko'proq yer yuzasiga yaqin joylashganligi uchun uni ochiq usulda qazib olish mumkin. Angren havzasining ko'miri qo'ng'ir bo'lib, kaloriyasi pastroq, lekin zahirasining kattaligi va iste'molchiga yaqinligi iqtisodiy samara beradi.

Sharg'un va Boysun ko'mir konlari esa yuqori sifatli toshko'mir bo'lib, qazib chiqarishni oshirish ishlari amalga oshirilmoqda.

Rudali resurslar. O'zbekiston hududi ayniqsa, rangli metall rudalariga boy. Jumladan, O'zbekiston mis rudasining zahirasi bo'yicha MDH da Rossiya va Qozog'istondan keyingi o'rinda turadi. Mamlakat miss konlari asosan Qurama tog' tizmasida keng tarqalgan. Uning Olmaliq atrofidan Qalmoqqir, Dalniy va Sarichek konlari eng yiriklaridir. Qo'rg'oshin-rux konlari janubi-g'arbiy Husor tog'larida joylashgan. Qurama tog'idagi Lashqaran polimetall konidan qadimda kumush, qo'rg'oshin qazib olingan. Ular endilikda sanoat asosida Qo'rg'oshinkon konidan olinadi. Shimoliy Nurota tizmasi yonbag'irlarida ma'dan konlari, Xondiza (Surxondaryo)da yirik polimetall konlari topilgan.

O'zbekiston oltin zahirasi juda boy. Qimmatbaho oltinning bir necha endogen va ekzogen konlari topilgan. Uning eng yirik konlari Markaziy Qizilqum (Muruntov va Kakpatas) da joylashgan. Mamlakatimiz qidirib topilgan oltin zaxiralariga ko'ra jahonda to'rtinchi, uni qazib chiqarish hajmi bo'yicha oldingi o'nlikda turadi. Oltinning Muruntov va Kakpatas konlari tokembriy va quyi paleozoy jinslarida, Olmaliq guruh konlari ega intruziyalarda joylashgan. Oltin Marjonbuloq, Zarmitan, Chodak, Uchbuloq, Qoraqo'ton, Kaundi konlarida katta zaxiralarga ega. Umuman, mamlakatimiz hududida oltinning 30 dan ortiq konlari topilgan va ularning zaxirasi aniqlangan.

O'zbekistonda kumush konlari ham ko'p. Uning asosiy konlari Qurama tog'larida joylashgan. Navoiy viloyatidagi Visokovoltnoye Ukjetpes konlari va Namangan viloyatidagi Oqtepa zaxiralari aniqlangan kumush konlaridir.

Nodir metallardan volfuram (Langar, Qoratepa, Quytosh, Ingichka, Yakton, Chochtepa konlari), molibden (Hisor, Qurama va Chotqol tizmalarida) ko'p uchraydi. Qalayning mamlakatimizda 100 dan ortiq konlari mavjud. Shulardan Qarnob koni 1950 yillarda ishga tushirilgan. Vismut rudalari chotqol-Qurama tog'larida topilgan. Simob va Surma tarkibiga rudalar respublikamizning Janubiy Farg'ona qismida ko'p uchraydi. U yerda simobning 110 dan, surmanning 10 dan ortiq konlari istiqboli hisoblanadi.

Mamlakatimizda rudali resurlardan temir rudasining konlari ham topildi. Cho'kindi jinsli temir ruda konlari bur va uchlamchi davr yotqiziqlarida joylashgan bo'lib, bunday konlar Orolbo'yi regionida, Qiziqumda va Jizzax viloyati hududida uchraydi. 1999 yilda geologlar

tomonidan zaxirasi qayta aniqlangan. Jizzax viloyati Forish tumanidagi temir ruda konining sanoat ahamiyati katta bo'lib, uning tarkibida 60 foiz atrofida sof temir borligi aniqlangan.

O'zbekistonda marganes konlari ham bor. Uning Zarafshon tog'larida Ziyoviddin, Devtosh, Qizilbayroq, Taxtaqoracha, Teransoy, Cho'panota konlaridan zaxiralarining tarkibi toza rudaga ancha boy (ruda tarkibida toza marganes 8 foizgacha).

Mamlakatimizning ayrim hududlarida sanoatning qimmatbaho xomashyo bo'lgan o'ran ham bor. Mamlakatimiz bu xom ashyo zaxirasi va qazib chiqarish bo'yicha ham yetakchi davlatlardan hisoblanadi.

Tog'-kimyo xomashyo resurslari. Mamlakatimiz hududida kaliy, osh tuzi va fosforitning katta zaxiralari aniqlangan. Magniy va natriyning sulfat tuzlari esa kam uchraydi. Xo'jaikon, Boybachakon, Lalmikon, Oqbin va boshqa, jami 8 ta tuz konlari mavjud, ular Ko'hitang tog'ida joylashgan. Xo'jaikon tuz koni zaxirasi 140 mln. tonna bo'lib, hozirgi davrdagi mamlakat ehtiyoji bo'yicha yana 100 yildan ko'proq vaqtga yetadi. Fosforitning katta konlari Qizilqumda topilgan. Uning Ovminzatog', Bukantog', Toshqazgan, Quljiqtog' va Boysun tog'laridan topilgan konlari ayniqsa, istiqbolidir.

Oltingugurt Sho'rsuv koni (Farg'ona vodiysi)dan qazib olinmoqda. Undan tashqari Tubekentda yirik koni mavjud. U yura davri yotqiziqlarida uchraydi. Hozirgi vaqtda esa, O'zbekistonda ishlab chiqarilayotgan katta qismi Muborak gazni qayta ishlash majmuasida ajratib olinmoqda.

Nometall foydali qazilmalar ham mamlakatning tog'li mintaqalarida keng tarqalgan. Dala shtatining magmatik va cho'kindi konlari (Zirabuloq- Ziyovuddin tog'larida) ma'lum. Grafitning 30 dan ortiq magmatik va cho'kindi konlari bor. Asbestning ko'p xili Sulton Uvays tog'ida uchraydi.

O'zbekiston qurilish materiallari sanoati uchun ishlatiladigan xomashyo, (qum, qumtosh, ohaktosh, granit, marmar, tog' billuri, yoshma, marmarsimon oniks kabilar)ga boy. Ayniqsa, G'ozg'on marmari (Navoiy viloyati) sifati yuqori bo'lib, butun dunyoga mashhur. Mamlakatimizdagi deyarli barcha daryo o'zan yoyilma yotqiziqlarida shag'ol, qum, shag'altosh, ko'p tarqalgan. Kvars oqqumi ham yurtimizda ko'p tarqalgan bo'lib, u oyna va kulolchilik sanoatining qimmatli xomashyosi hisoblanadi. Ozodboshi qishloqlari hududida, Navoiy shahri yaqinda, Farg'ona vodiysida keng tarqalgan.

Mineral suv resurslari. Mamlakat hududining geologik jinslar majmuida muayyan miqdorda yer osti suv zahiralari mavjud. Yer osti suvlarining (shifobaxsh) 100 ga yaqin istiqbolli konlari o'rganilgan. Mutaxassislarning aniqlashicha, mamlakat yer osti suvlarining o'rni qaytadan tiklanib turuvchi zahirasi sekundiga 1000 m³. Yer osti suvlarining kimyoviy tarkibi jihatdan asosan gidrokarbonatli, gidrokorbanat-sulfatli, qisman sulfat-xloridli va xloridlidir. Vodorod-smufatli suv Chimyon, Polvontosh, Xo'jaobod, Sho'rsuv, Uchqizil, Kokayti, Jayronxona, Xo'jaipok, Omonxona va boshqa joylarda tanilgan. Yodli suv Chortoqda, rodanli suv Aroshan bo'loqda, kam minerallashtgan issiq suvlar Toshkent va Farg'ona viloyatlarida, sulfat-xloridli va natriyli suv Sitorayi Moxi Xossa, Qorako'l, Gazlidan chiqadi.

Yer resursi. O'zbekistonda asosiy ishlab chiqarish vositasi hisoblangan yer davlat mulki hisoblanadi. Shuning uchun ham faqat davlat yeridan muddatsiz va vaqtincha foydalanish uchun qishloq xo'jalik tashkilotlariga, turli yo'nalishda faoliyat ko'rsatadigan xo'jaliklarga, shuningdek, fuqarolarga beradi.

Davlat yer fondi umumiy yer fondining, shundan qishloq xo'jaligiga yaroqli yerlarni, shudgor qilinadigan, daraxt yoki mevazor, yaylov, pichanzor, o'rmonzor hamda qo'riq yerlardan tashkil topgan. Mamlakatimizning umumiy yer fondi 440,0 ming kv.km, shundan qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar 26,7 mln. gektarga yaqin, ya'ni mamlakat umumiy yer fondining 63,8 foizi qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga yaroqli bo'lgan yerlardir. Shundan shudgor qilib (haydalma) dehqonchilik qilinadigan yerlar 4,3 mln. ga dan ortiq.

Mamlakatda 22 mln. gektardan ortiq yaylov mavjud. Uning unumdorligini va mahsuldorligini artezan quduqlari quvvatini oshirib borish evaziga yanada ko'paytirish mumkin.

Agroiqlim resurslari. O'zbekistonning agroiqlim resurslari holati uni materikning ancha ichkarisida joylashgan geografik o'rni hamda murakkab yer yuzasi relfining tuzilishiga bog'liq. Shu jihatdan uning iqlim sharoiti qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirishga qodir.

O'zbekistonning agroiqlim ko'rsatkichlari (jumladan, yog'in-sochin va uning miqdori, tushish muddati, havo haroratining yillik ijobiy va foydali ko'rsatkichlari) yer sirtiga quyosh nuri tushish burchagining kattaligi ziroatchilikni rivojlantirish uchun kuchli omil bo'lib maydonga chiqadi.

Mamlakatimiz quyosh radiatsiyasi ancha boy. Negaki, mamlakatimizda quyosh yil davomida ufqdan balanda bo'lib, nur

sochadi. Quyosh iyun oyida ufqdan Toshkentda 72° , Termizda 76° gacha ko'tariladi. Ziroatchilik qilinadigan barcha vodiylar va vohalarda, ko'p yillik meteorologik kuzatishlarga qaraganda, quyosh radiatsiyasi davomiyligi yil davomida o'rtacha 2500-3000 soat gacha boradi.

Yoz oylarida mamlakatimiz hududi quyosh nuridan nihoyat ko'p energiya qabul qiladi. O'rtacha bir yilda har bir sm^2 yer yuzasiga 100-120 ming kaloriya quyosh nuri tushadi. Quyoshdan kelayotgan energiyadan xalq xo'jaligida energiya manbai sifatida foydalanishga doir ilmiy-amaliy izlanishlar O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining "Quyosh" ilmiy – ishlab chiqarish birlashmasida olib borilmoqda.

Iссиqlik resurslari turli xil ziroatchilikni joylashtirish, ulardagi yuqori hosil olish va tabaqalashtirib rivojlantirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Havo haroratining 5° darajasidan yuqori ko'rsatkichi Termizda 5950 darajaga yetadi. Bu ko'rsatkich shundan dalolat beradiki, mamlakatimiz janubiy mamlakatlarga xos bo'lgan qimmatbaho ziroatchilik, bog'dorchilik, subtropik mevalar yetishtirish imkoniyatiga ega.

Umuman olganda, agroiklim resurslarini chuqur tahlil qilgan holda, xalq xo'jaligimizda undan samarali foydalanish, mamlakatimiz iqtisodiyoti rivojlanishini istiqbollarini ochib beradi.

Suv resurslari. Mamlakatimizning asosiy suv boyligi – daryo suvlaridir. Bevosita daryo suvlari respublikamiz xalq xo'jaligini rivojlanishining asosiy omillaridan hisoblanadi.

O'zbekistonning yirik daryolariga Norin, Qoradaryo, So'x, Chirchiq, Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Sheroboddaryo kabi daryolar kiradi. Yirik daryolar hisoblangan Amudaryo hamda ularning yirik irmoqlari O'zbekiston hududidan tashqarida boshlanadi. Mamlakatning aksariyat daryolari bahor faslida to'lib-toshib oqadi. Yozda borgan sari daryolar suvi kamayib boradi. Daryolardagi bu xil rejim ziroatchilik ehtiyojlariga muvofiq emas. Shuning uchun dehqonchilik asosiy so'g'orib ekishga tayangan mamlakatimizning barcha geografik mintaqalarida o'nlab yirik suv omborlari, yuzlab magistral kanallari, minglab nasos stansiyalari barpo qilingan.

Undan tashqari O'zbekiston hududida anchagina yer osti suvlari ularning o'rtacha aniqlangan hajmi $6-7 \text{ km}^3$ ga teng, bu suvlar xo'jalikda keng qo'llanilmoqda.

O'simlik resurslari. O'zbekistonning o'simlik resurslari cho'l, adir va tog' mintaqalarida gidrotermik va to'proq sharoitlariga bog'liq

holda taqsimlangan. Mavjud o'simlik turlarining 90% ga yaqini chorva mollari uchun oziqabopdir. Cho'l yaylovlarida har gektar maydondan yiliga o'rtacha 3-5 sentner, Ustyurtdagi yaylovlarda har gektardan 2-4 sentner xashak yig'ib olish mumkin. Cho'l yaylovlarida deyarli yil bo'yi qo'y boqiladi.

Adir yaylovlarida har gektar maydondan o'rtacha 8-10 sentner xashak yig'iladi. Kunlar isiy boshlaganida bu maydonlarda ko'plab qo'y, qoramol va parrandalar boqiladi.

Baland tog' (yaylov) mintaqasida xashak o'rtacha zahirasi gektar boshiga 15 sentnerga yetadi. Bu mintaqada ham yozda qo'y-echki va yirik mollar boqiladi.

Hayvonot resurslari. O'lkamiz faunasi turlarga boyligi bilan harakterlidir. Sut emizuvchilarning 97 turi uchraydi. Yovvoi hayvon turlaridan xo'jalikning ayrim turlari foydalanilmoqda. Terisi (mo'ynasi) uchun ovlanadigan hayvonlar (tulki, chiyabo'ri, bo'rsiq va boshqalar) ham keng tarqalgan. O'zbekistonda 60 xil ovlanadigan qo'shlar bor, bulardan muhimlari kaklik, qirg'ovul, bedana, o'rdak, g'oz va boshqalar. Lekin keyingi vaqtlarda tartibsiz ovning ko'chayishi, antropogen ta'sirning kuchayishi bu xil qushlarning kamayishiga olib kelgan. undan tibbiyot sohasida kerakli xom ashyo hisoblangan zaharli ilonlarning bir qancha tyurlari respublikamizda mavjud.

4. Tabiiy resurslarni iqtisodiy-geografik baholash va ulardan foydalanish. Tabiiy resurs bu inson hayoti va faoliyati davomida bevosita foydalaniladigan barcha xil tabiat ne'matlari hisoblanadi. Tabiiy resurslar inson hayotida hamisha katta o'rin to'tib kelgan. Eng asosiysi ular avvalo jamiyat hayotining moddiy negizi sifatida xizmat qiladi. Shu sababli mamlakatlar taraqqiyotida tabiiy resurslarning o'rni katta. Albatta har bir mamlakatning tabiiy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi muhim iqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, har bir davlatning bu ko'rsatkichini, tabiiy resurslarni iqtisodiy-geografik baholamay turib anglash qiyin. Tabiiy resurslarni iqtisodiy-geografik baholash nafaqat mamlakatning hozirgi salohiyatini, balkim kelajak istiqbollari bilishda ham ahamiyatga ega.

Mamlakatimiz tabiiy resurslarga boy mamlakatlardan hisoblanadi. Iqtisodiyotimiz rivojlanishida tabiiy resurslarning o'rni katta ekan, ularni iqtisodiy-geografik baholash, resurs turini imkoniyat darajasi aniqlab beradi. Bu o'z navbatida iqtisodiyot tarmoqlari joylashishiga, rivojlanish imkoniyatlarini belgilashda katta ahamiyatga ega.

Tabiiy resurslarni demografik jihatdan bahosi asosiylardan bo‘lib, boyliklarga nisbatan aholi joylanishi, ta‘minlanishini malakalik darajasi va ularni kelajak faoliyatlari ham aniqlanadi.

Tabiiy resurslarni sonli bahosi, u qancha zahiraga, maydonga, hajmga ega, undan foydalanish holati, muhlatlari, unga sarf etiladigan harajat va kelgusida olinadigan foydasi izohlanadi. Shuningdek sonli baho narxli va balli baholarda beriladi.

Agarda mamlakatimiz viloyatlarini yoqilg‘i resurslari bilan ta‘minlanganligini shartli ravishda 10 balli sistemada baholasak, qo‘yidagi holatni ko‘rishimiz mumkin:

№	Viloyatlar	Ball
1	Toshkent	6
2	Farg‘ona	9
3	Namangan	6
4	Andijon	5
5	Sirdaryo	0
6	Jizzax	0
7	Samarqand	0
8	Qashqadaryo	10
9	Surxondaryo	9
10	Buxoro	8
11	Navoiy	2
12	Xorazm	2
13	Qoraqalpog‘iston	3

Ma‘lumki, yirik aholi punktlari bu iste‘molning yuqoriligini bildiradi. Yirik sanoat markazlariga yaqin foydali qazilmalarning foydaliligi ko‘effitsenti yuqori bo‘ladi. Misol taraqasida Toshkent viloyatida joylashgan Angren ko‘mir konini oladigan bo‘lsak, bu zaxira ko‘miri qo‘ng‘ir tusli ko‘mir bo‘lib, kaloriyasi kam hisoblanadi. Lekin bu konning zahirasi ko‘p, sanoati rivojlangan iqtisodiy rayonda joylashganligi, ya‘ni iste‘molchi yaqinida ekanligi o‘tgan asrimzning 40 – yillarida ishga tushishiga sabab bo‘ladi.

Yuqorida keltirilgan jadval orqali tabiiy boyliklarni taqqoslab ham baholash mumkin. Taqqoslab baholash jahon hududlarini, mamlakatlarni, qolaversa davlatlar ichki resurs tafovutlarini aniqlashga keng imkoniyat yaratiladi. Yuqoridagi jadval orqali viloyatlarimizni yoqilg‘i resurslari (neft, gaz, ko‘mir) bilan ta‘minlanganligini taqqoslash mumkin. Bu resurs turi bilan Qashqadaryo, Farg‘ona, Surxondaryo, Buxoro viloyatlari yaxshi ta‘minlangan. Shuning uchun mazkur

viloyatlarda yoqilg'i-yenergetika sanoati tarmoqlari boshqa viloyatlarga nisbatan rivojlangan.

Tabiiy resurs barcha turlarini sifat jihatidan baholash ham katta ahamiyatga ega. Mamlakatimiz ko'pgina tarmoqlari dehqonchilik bilan bog'liqdir. Shu sababdan tuproq resurslariga e'tibor berish zarur hisoblanadi. Tuproqning tabiiy holati, ya'ni donadorini, chirindi miqdori dehqonchilikning hosildorligiga ta'sir ko'rsatadi. Ma'lumki respublikamiz dehqonchilik qiladigan yerlarida asosan bo'z tuproqlar tarqalgan. O'z navbatida chirindi miqdoriga ko'ra bo'z tuproqlar uch turga bo'linadi (os tusli, bo'z, to'q tusli bo'z tuproqlar). Bo'z to'proqlar asosan adir mintaqada joylashgan. Bu tuproqlar Farg'ona vodiysida ko'p maydonni egallaydi. Undan tashqari avtomorf to'proqli maydonlar mavjud bo'lib, ular asosan yirik daryo vodiylari va yoyilmalarida mavjud bo'lib, madaniy to'proqlar hisoblanadi. Bu tuproqlar o'zoq o'tmishidan dehqonchilik qilinadigan Zarafshon vohasi, Farg'ona vodiysi kabi joylarda tarqalgan bo'lib, o'zoq yillik dehqonchilik natijasida ancha chirindi miqdoriga boyigan hisoblanadi. Mamlakatdagi dehqonchilik cho'llarda (Qarshi, Shirobod, Mirzacho'l va b.) sizot suvlari yer satihiga ko'tarilishi natijasida to'proqlarni sho'rlanish darajasi ortgan. Shuning uchun bu tuproqlarni sifat darajasi pasygan.

Hozirgi davrda tabiiy resurslarni texnologik bahosi yuksak ahamiyatga ega. Boyliklarni aniqlashda, foydalanishda, texnologik jarayonlarni jalb etilishi, ishlatilishi bilan birga, yangi texnologiyalarni joriy etilishini ham bu asosida tavsiya etilishi maqsadlidir.

Yana tabiiy resurslarni, ayniqsa ulardan foydalanish jarayonlarini ekologik jihatdan baholash muhimdir. Har bir resurs turlaridan foydalanishida oldindan ekologik bahoga e'tibor yaxshi bo'lmaganligi oqibatida hududlarda qanchadan-qancha mudhish voqealar sodir bo'lmoqda. Bularga Orol va Orolbo'yi, Sariosiyo va uning atrofi, Navoiy shahri va atrofi, Olmaliq-Angren sanoatli rayoni muammolari va boshqalar misol bo'la oladi.

Tabiiy resurslar turlarini yuqorida keltirilgan baholar jamlanishi, yaxlitligini anglatuvchi baho kompleks baho hisoblanadi. Kompleks bahoni har bir resurs turiga qo'llanishi samaralidir. Chunki kompleks baholar asosida resurs turini to'liq baholash mumkin. Shunga ko'ra, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ishlab chiqarishga aniq imkoniyatlar yaratiladi.

5. Tabiiy resurslarni muhofaza qilish. Aholi ko'payib, uning faoliyati ortib borishi, fan-texnika taraqqiyoti tabiatni muhofaza qilish

va uning resurslaridan oqilona foydalanish muammosini keskinlashtirmoqda. Inson tabiat ne'matlaridan tobora ko'proq foydalanilmoqda. Binobarin, atrof-muhitga faol ta'sir etmoqda. Buning natijasida yaylovlar maydoni qisqarmoqda, chuchuk suv zahiralarimiz ifloslanmoqda. Tabiiy resurslarimizdan oqilona foydalana olmayotganligimiz natijasida, tabiat bizga aks ta'sir qilmoqda. Buning natijasi o'laroq, turli ekologik muammolar kelib chiqayapti.

Hozirgi sharoitda tabiatni muhofaza qilish, uning ne'matlaridan rejali foydalanish birinchi darajali ish bo'lib qoldi. Hozirgi vaqtda tabiat boyliklarini qo'riqlaydigan bir qancha tashkilotlar barpo etilgan. Undan tashqari fan-texnika taraqqiyoti tabiatga keltirayotgan zarar ustida ishlayotgan bir qancha ilmiy-tadqiqot muassasalari mavjud.

Respublikamiz Konstitutsiyasida tabiatni muhofaza qilish bo'yicha korxonalar, tashkilotlar, fuqarolar burchi va ma'suliyatini aniq belgilab bergan.

Umuman olganda, mamlakatimizning boy tabiiy resurslaridan oqilona, rejali foydalanish, kelajagimiz istiqbolini belgilaydi. Shuning uchun ham tabiiy resurslardan foydalanishda tabiat muhofazasiga e'tibor berish, yana zamonaviy texnologiyalarga o'tish hozirgi kunimizni asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Tabiat va uning resurslarini muhokama qilishda, qabul qilingan tabiatni muhofaza qilish qonunlaridan keng foydalanish lozim. Unda barcha tabiiy resurslardan muhofazasi ham qonun asosida izohlab berilgan.

Respublikamizda hozirgi vaqtda 13 ta qo'riqxona 10ta zakaznik (buyurtma)lar bor, ularni nazorat qilishni oshirish bilan birga, son jihatdan miqdorini ko'paytirish kerak.

Shuningdek "Qizil kitobga" kirgizilgan o'simlik va hayvonat dunyosi turlarini muntazam muhofaza qilish maqsadlidir.

Testlar

1. Respublikamiz eng katta masofada qaysi davlat bilan chegaradosh?

- A. Turkmaniston
- B. Tojikiston
- C. Qirg'iziston
- D. Qozog'iston
- E. Afg'oniston

2. O'zbekiston Respublikasini birinchi poytaxtini ko'rsating.

- A. Toshkent
- B. Samarqand
- C. Buxoro
- D. Farg'ona
- E. Qo'qon

3. O'zbekiston mis rudasi zahirasi bo'yicha MDH davlatlari orasida nechanchi o'rinda turadi?

- A. birinchi
- B. ikkinchi
- C. uchinchi
- D. to'rtinchi
- E. beshinchi

4. O'zbekiston oltin qazib chiqarish bo'yicha MDH davlatlari ichida nechanchi o'rinda turadi?

- A. yettinchi
- B. uchinchi
- C. beshinchi
- D. to'rtinchi
- E. ikkinchi

5. Respublikamizda tabiiy gaz asosan qaysi viloyatdan qazib chiqarilmoqda?

- A. Buxoro
- B. Qishqadaryo
- C. Farg'ona
- D. Navoiy
- E. Surxondaryo

6. O'zbekistonda dastlab nechanchi yil neft qazib olingan.

- A. 1894 yil
- B. 1900 yil
- C. 1904 yil
- D. 1924 yil
- E. 1950 yil

7. O'zbekistonda nechta toshko'mir koni mavjud?

- A. 1 ta
- B. 2 ta

- C. 3 ta
- D. 4 ta
- E. 5ta

8. Qiyin eruvchi metallar guruhini belgilang?

- A. Alyuminiy, magniy, titan
- B. oltin, kumush
- C. uran, germaniy
- D. mis, qalayi
- E. Fonfram, molibden

9. Respublikamizning qaysi hududida fosforitning yirik konlari joylashgan?

- A. Qizilqumda
- B. Ustyurtda
- C. Fargʻona vodiysida
- D. Surxondaryo viloyatida
- E. Qurama togʻlarida

10. Gʻozgʻon marmar koni qaysi viloyat hududida joylashgan?

- A. Jizzax
- B. Samarqand
- C. Toshkent
- D. Navoiy
- E. Surxondaryo

11. Mamlakatimiz qishloq xoʻjaligida foydalaniladigan yer resursi qancha?

- A. 22 mln. gektar
- B. 25 mln. gektarga yaqin
- C. 26 mln. gektardan ortiq
- D. 30 mln. gektar
- E. 15 mln. gektar

12. Meteorologik kuzatishlar boʻyicha mamlakatimiz janubida joylashgan Termiz shahrida yil davomida quyosh necha soat nur sohib turadi.

- A. 2600 soat
- B. 2800 soat

- C. 2950 soat
- D. 3000 soat
- E. 3100 soat

13. Mamlakatning asosiy boyligi nima?

- A. Yer osti suvlari
- B. Ko'l suvlari
- C. Daryo suvlari
- D. Buloq suvlari
- E. To'g'ri javob yo'q.

14. Cho'l yaylovlarida 1 gektaridan yiliga o'rtacha qancha sentner pichan olish mumkin?

- A. 3-5 s
- B. 4-6 s
- S. 6-7 s
- D. 8-10 s
- E. 10-12 s

15. Xo'jaikon konidan qanday xom ashyo qazib olinadi?

- A. Marganes
- B. Neft
- S. Mis
- D. Fosforit
- E. Osh tuzi

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston iqtisodiy geografik o'rni ta'riflab bering.
2. O'zbekiston xalq xo'jaligida tabiiy resurslarni ahamiyati qanday.
3. Yer resurslarini ahamiyatini keltiring.
4. Respublika suv manbalari va sug'orish inshootlari qaysilar.
5. Respublikada biologik boyliklar qanday.
6. Rekreatsion resurslarga tushuncha bering.

7. O‘zbekiston hududlarida kosmik va iqlim boyliklarini ta’siri qanday.

Adabiyotlar:

1. Каримов И.А. XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёти кафолатлари – Т.: 1997 й.
2. Ўзбекистон республикаси табиатини муҳофаза қилиш қонуни. Т.: 1992.
3. Акрамов З.М Ўзбекистон республикаси иқтисодий ва ижтимоий географияси Т.: 1992.
4. Асанов Г.Р. ва бошқалар Ўзбекистоннинг иқтисодий ва ижтимоий географияси Т.: 1994.
5. Тўхлиев Н. Ўзбекистон республикаси иқтисодиёти – Т.: 1998.
6. Абирқулов Қ. Иқтисодий география. Т.: 2004.
7. А.С. Солиев ва бошқалар. Минтақавий иқтисодиёт. Тошкент – 2003.
8. Ҳайитбоев Р ва бошқалар Табиатдан фойдаланиш иқтисоди. Т.: 2003.
9. Алибеков Л.А., Нишонов С. Табиий ресурсларни мўҳофаза қилиш ва улардан рационал фойдаланиш.Т. 1983.
10. Баратов П. Табаитни муҳофаза қилиш.
11. Рафиқов А.А., Абирқулов Қ. Н., Ҳожиматов А.Н. Экология. Т., 2004.

12-mavzu: O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI AHOLISI VA MEHNAT RESURSLARI

Reja:

1. Aholi soni, zichligi va joylanish xususiyatlari.
2. Aholining tabiiy o‘sishi va migratsiyasi.
3. Aholini tarkibiy tuzilishi.
4. Shahar va qishloq aholisi.

5. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish.

1. Aholi soni, zichligi va joylanish xususiyatlari. O‘zbekiston Respublikasi aholi soniga ko‘ra dunyodagi o‘rta darajadagi mamlakat hisoblanadi. Uning aholisi, 1 yanvar 2002 yil ma’lumotlari bo‘yicha 25,1 mln. kishini tashkil etadi.

Respublika, aholisi turli davrlarda har xil suratlar bilan o‘sib borgan. Masalan, 1897 yil, ya’ni o‘sha yilda o‘tkazilgan birinchi Umumrossiya aholi ruyxatga ko‘ra, hozirgi O‘zbekiston hududida 3948 ming kishi yashagan. 1913 yilda u 4331 ming kishini tashkil qilgan. Birinchi Butun ittifoq, aholi ruyxati (1926) esa bu yerda 4620 ming kishini qayd etgan.

Ikkinchi jahon urushi arafasida, ya’ni 1939 yilda O‘zbekiston aholisi 6347 ming kishidan iborat bo‘lgan va u keyingi 1959 yil aholi ruyxatiga ko‘ra 8119 ming kishiga yetgan. Sobiq Ittifoqda o‘tkazilgan so‘nggi aholi ro‘yxati O‘zbekistonda 19780 ming kishini qayd qilgan. Mamlakat aholi sonining keyingi yillardagi o‘zgarib borishi jadvalda keltirilgan.

Aholi salmog‘iga ko‘ra Samarqand viloyati birinchi, Farg‘ona-ikkinchi va Toshkent viloyati uchinchi o‘rinda turadi. Demografik salohiyatning eng past miqdori Navoiy va Sirdaryo viloyatlarida.

Respublika hududining tabiiy sharoiti, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish imkoniyatlarining turli-tumanligi aholi joylashuviga ham ta’sir qiladi. Mamlakat bo‘yicha aholi joylashuvining o‘rtacha zichligi 1km² ga 55,4 kishidan iborat bo‘lgan holda u Navoiy viloyatidagi 7,1 kishidan, Andijon viloyatidagi 515,6 kishigacha farq qiladi (bu boradagi ichki tafovut 70 martadan ziyod).

Tarixan aholi mamlakatimizning sug‘oriladigan voha va vodiylarida zich joylashgan. Chunonchi, bu ko‘rsatkich Farg‘ona, Namangan, Xorazm viloyatlarida ham ancha yuqori, Qoraqalpog‘iston Respublikasi hamda Navoiy viloyati mamlakat hududining 61,9 foizini tashkil qilsada, bu yerda mamlakat aholisining atiga 9,3 foizi yashaydi, shu bois, aynan shu ikki ma’muriy birlik respublika aholisi joylashuvining o‘rtacha ko‘rsatkichiga jiddiy ta’sir etadi.

Mirzacho‘l va Qarshi cho‘li, Jizzax va Sherobod cho‘llarining o‘zlashtirilishi, ma’dan konlarini ishga tushirish evaziga yangi sanoat markazlarining barpo qilinishi oqibatida o‘nlab yangi shahar va shaharchalar bunyod qilindi. Natijada aholining mamlakat regionlarida joylashuvida katta o‘zgarishlar yuz berdi, shahar va qishloq aholisining

nisbati hamda aholining hududiy joylashuvida muhim siljishlar sodir bo'ldi.

Umuman olganda Respublika aholi joylashuvi ko'p jihatdan gidrografik shaxobchalar-sug'oriladigan daryo va irrigatsiya inshootlari bilan belgilanadi. Respublikada aholi sonining ko'payishi natijasida yangidan yangi manzilgohlari vujudga kelmoqda, buning natijasida aholi zichligidagi katta tafovutlar qisqarib bormoqda.

O'zbekiston aholisining viloyatlar bo'yicha taqsimlanishi va zichligi (2002 yil 1 yanvar)

Viloyatlar	Jami aholi						
	soni (mln. kishi)	Foiz his	shahar aholisi		qishloq aholisi		Aholi zichligi 1 kv.km.
			mln. kishi	foiz his.	mln. kishi	foiz his.	
Qoraqalpogʻiston respublikasi	1,5	6,1	0,7	48,2	0,7	51,8	8,9
Andijon	2,3	8,9	0,6	29,9	1,4	70,1	510,3
Buxoro	1,5	5,8	0,4	31,8	0,9	68,2	34,9
Jizzax	1,1	3,9	0,2	31,2	0,6	68,8	46
Qashqadaryo	2,3	8,7	0,5	25,8	1,5	74,2	73,5
Navoiy	0,8	3,2	0,3	40,5	0,4	59,5	7,1
Namangan	2,0	7,8	0,7	37,7	1,1	62,3	254,8
Samarqand	2,8	10,9	0,7	27,7	1,8	72,3	156,1
Surxandaryo	1,8	7,01	0,3	20,9	1,3	79,9	84,2
Sirdaryo	0,7	2,7	0,2	30,9	0,4	69,1	131,8
Toshkent	2,4	9,7	0,9	40,8	1,3	59,2	153,3
Fargʻona	2,7	10,9	0,7	29,2	1,8	70,8	385,8
Xorazm	1,4	5,4	0,3	24,2	0,9	75,8	218,3
Toshkent shahri	2,1	8,9	2,1	100	-	-	-
Respublika boʻyicha	25,4	100	91,1	37,8	16,3	62,2	53,9

Hududiy joylashuv va zichligi respublika iqtisodiy rayonlari bo'yicha ham keskin farqlanadi. Eng yuqori zichlik Farg'ona iqtisodiy rayoni hissasiga to'g'ri keladi. Unda har 1 km²ga o'rtacha 416 kishi joylashgan. Aholining o'rtach zichligi ko'rsakichiga ko'ra, Farg'ona vodiysi MO davlatlari orasida eng yuqori o'rinda turadi. 1920 yillardan boshlab Mirzacho'l, keyinchalik Jizzax cho'llarning o'zlashtirilishi tufayli Mirzacho'l iqtisodiy rayoni aholi zichligi tobora ortib bormoqda. Bu yerda o'rtacha zichlik 93 kishini tashkil etadi.

2. Aholining tabiiy o'sishi va migratsiyasi. O'zbekiston aholisi asosan tabiiy ko'payish natijasida oshib boradi. Bu omilning roli hamma

vaqt ham yuqori bo'lgan. Eng so'nggi yillarda esa u aholi soni o'sishining birdan bir manbai bo'lib kelmoqda.

Mamlakat aholisini urushdan keyingi yillaridagi o'sishini ko'rib chiqadigan bo'lsak, 1945-1950 yillarda bir million kishiga, 1960-1970 yillarda 3,4 mln. kishiga, 1980-1990 yillarda 4,6 mln. kishiga, 1990-1999 yillarda 3,7 mln. kishiga ko'paydi. Aholining yillik o'rtacha o'sishi 1865-1917 yillar o'rtasida 0,65 foizni, urush yillari 3,8 foizni, 1960-1990 yillar 3,8 foizni, tashkil qilgan. Raqamlardan bilinib turibdiki yillar o'tgan sayin aholining o'rtacha o'sishi oshib borgan. Albatta bu bir qancha omillarga bog'liq. Biroq, ta'kidlash joizki, 90-yillarda aholining takror barpo bo'lish jarayonida jiddiy o'zgarishlar yuz berdi, endi Respublikamizni an'anaviy holatda to'g'ilish yoki tabiiy ko'payish yuqori mamlakat sifatida ta'riflash uncha to'g'ri emas. To'g'ilish ko'effitsiyentining keskin qisqarishi eng so'nggi yillarga to'g'ri keladi. Masalan, to'g'ilish 1990 yilda 33,7 promiliga teng bo'lgan holda, 1999 yilda birdaniga 22,3 promeliga tushib qolgan, ya'ni bu qisqa davrda mazkur ko'rsatkich 11,4 punktga, yoki 1,5 martaga kamaygan. 2001 yilda Respublikada to'g'ilish 20,5 promilega teng bo'lgan.

O'zbekiston sharoitida kichik shaharchalarning ko'pchiligida real demografik vaziyat oddiy qishloqlardagi holatga o'xshab ketadi. Ammo, shu bilan birga ta'kidlash lozimki, ba'zi bir yuqori darajada sanoatlashgan shaharlarda to'g'ilish darajasi ancha past. Masalan, 2000 yil ma'lumotlariga ko'ra, to'g'ilish har 1000 aholiga Chirchiqda 12,5, Kogonda 13,9 kishi. Hatto tipik sharqona shaharlarimizda ham (Samarqand, Buxoro, Qo'qon va b.) mazkur ko'rsatkich 14-15 promellega teng.

Viloyatlar bo'yicha to'g'ilish va tabiiy ko'payishning nisbatan yuqori ko'rsatkichlari Qashqadaryo va Surxondaryo, ularning past darajasi esa Toshkent va Navoiy viloyatlarida kuzatiladi. Bu ikki viloyatda tabiiy ko'payish 14,0-14,5 promelleni tashkil etadi. O'lim ko'rsatkichlarida uncha katta tafovut yo'q, uning eng kam miqdori to'g'ilish ancha yuqori bo'lgan Qashqadaryo viloyatida bo'lib, bunday nisbat mazkur hududda aholi sonining tezroq ortib borishiga olib keladi.

O'zbekiston Respublikasining aholi tug'ilishi, o'limi va tabiiy ko'payishi.

Yillar	Tug'ilganlar soni, ming kishi	O'lganlar soni, ming kishi	Tabiiy ko'payish, ming kishi	Har 1000 kishi hisobiga		
				Tug'ilganlar	O'lganlar	Tabiiy

				soni, kishi	soni, kishi	ko'payish, kishi
Jami aholi						
1960	340,6	51,7	288,9	39,8	6,0	33,8
1965	355,1	60,1	295,1	34,7	6,0	28,8
1970	401,6	66,2	335,4	33,6	5,5	28,1
1975	478,6	100,2	378,4	34,2	7,2	27,0
1980	540,0	118,9	421,1	33,8	7,4	26,4
1985	679,6	131,7	547,4	37,2	7,2	30,0
1990	691,6	124,5	567,1	33,7	6,1	27,6
1995	677,3	143,5	533,8	29,8	6,3	23,5
2000	527,6	135,6	392	21,3	5,5	15,8
2001	512,9	132,5	380,4	20,4	5,3	15,1

Respublika aholisining ko'payishida tashqi migratsiyaning ham roli bor. Ammo bu omilning ijobiy ta'siri ko'proq avvaligi yillarga to'g'ri kelgan. 70- va xususan 80- yillar oxiridan boshlab ushbu jarayon O'zbekiston uchun manfiy natijaga ega bo'lgan, keyingi yillarda Respublikaning tashqi migratsiyasi aloqalari doimo manfiy oqibatlarga ega, ya'ni emigratsiya immigratsiyadan ancha ko'p bo'lgan. Bu asosan bir vaqtlar O'zbekistonga ko'chib kelganlarning yana o'z vataniga qaytib ketishlari natijasida yuz bergan. Masalan, Respublikamizdan tashqariga ketganlar soni 1994 yili 179 ming kishini, kelganlar soni esa 38 mingni tashkil qilgan, oqibatda migratsiya qoldig'i -141 ming kishi bo'lgan.

A.P. Maksakova va O.B. Otamirzoyev ma'lumotlariga qaraganda, 1991-1997 yillarda Respublika shahar joylari bo'yicha netto-migratsiya, ya'ni sof salbiy migratsiya qoldig'i rus millatiga mansub bo'lganlarda 302 ming, tatarlarda 95, yahudiylarda 50, ukrainlarda 28, nemislarda 20 ming kishini tashkil etadi.

Qayd etish lozimki, tashqi migratsiyada ko'proq shahar aholisi qatnashadi. Shu sababli ham bu vaziyat joylardagi mehnat resurslarining miqdor va sifat jihatlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Mamlakatimizdagi ichki migratsiyaga keladigan bo'lsak, ma'lumki urush yillaridan keyin ko'pgina cho'l hududlari o'zlashtirila boshlandi, shu munosabat bilan aholisi zich bo'lgan hududlardan, xususan Ffarg'ona vodiysidan aholi ko'chirib olib kelishdi. Hozirgi vaqtda respublika ichki ko'chirishning asosiy yo'nalishlaridan biri aholining qishloq joylardan shaharlarga o'tib joylashishidir. Keyingi yillarda jonlangan bu jarayon rivojlanib borayotgan bozor iqtisodiyoti munosabati bilan yanada tezlanishi kutiladi. **3. Aholining tarkibiy tuzilishi.** Aholining tabiiy va mexanik harakatlardagi o'zgarishlar uning milliy, jinsi va yosh tarkibiga ta'sir ko'rsatadi. O'zbekiston aholisi ko'p millatlilik bilan ajralib turadi. Uning tarkibini 120 dan ortiq millat va elatlar vakillari tashkil qiladi. O'zbekistonning tub aholisi o'zbeklardir 1989 yil aholi ro'yxatiga muvofiq, o'zbeklar jami aholining 71,4 foizini tashkil etadi. 90 – yillarda bir vaqtlar ko'chib kelgan boshqa millat vakillarining reemigratsiya qilishi tufayli o'zbeklarning ulushi 1995 yillar mobaynida respublikadagi slavyan xalqlarining, tatarlar va qrim tatarlarining, misketi turklarining, yahudiylarning nemislarning, greklarning va yevropalik boshqa xalqlarning mutloq soni tashqi migratsiya natijasida deyarli 0,6 mln. kishiga qisqaradi.

O'zbekistonning barcha hududlari ko'p millatli bo'lgan holda, ularning nisbati turlicha nisbatan sanoatlashgan viloyat va shaharlarda mahalliy xalqlardan tashqari boshqa millat vakillari ham ko'p (Toshkent, Navoiy viloyatlari, Toshkent, Chirchiq, Angren, Olmaliq, Zarafshon, Farg'ona va boshqa shaharlar). Umuman olganda 2002 yilga kelib o'zbeklarning salmog'i 78,8 foizga yetdi

**O‘zbekiston Respublikasi hududlari bo‘yicha aholi tug‘ilishi,
o‘lim va tabiiy ko‘payishi (har ming kishi hisobiga)**

	1990			1995			2001		
	to‘g‘ilganlar soni	o‘lganlar soni	tabiiy ko‘payish	to‘g‘ilganlar soni	o‘lganlar soni	tabiiy ko‘payish	to‘g‘ilganlar soni	o‘lganlar soni	tabiiy ko‘payish
O‘zbekiston Respublikasi	33,7	6,1	27,6	29,8	6,3	23,5	20,4	5,3	15,1
Qorqalpog‘iston Respublikasi	36,0	6,5	29,5	25,6	6,4	19,2	21,7	5,9	15,8
Andijon	34,0	5,9	28,1	31,3	6,1	25,2	19,6	5,0	14,6
Buxoro	32,3	5,5	26,7	27,3	5,3	22,0	4,5	15,7	
Jizzax	39,5	5,0	34,5	34,3	5,7	28,6	23,5	4,3	19,2
Navoiy	32,8	5,7	27,1	26,7	6,2	20,5	19,1	5,1	14,0
Namangan	37,5	5,7	31,8	33,8	5,8	27,2	20,6	4,7	15,9
Samarqand	36,7	5,9	30,8	33,4	6,2	27,2	22,5	5,0	17,5
Sirdaryo	34,6	6,1	28,5	27,3	5,8	21,5	21,4	5,3	16,1
Surxondaryo	41,9	5,4	36,5	37,2	5,6	31,6	22,8	4,3	18,5
Toshkent	29,6	6,6	23,0	25,7	7,1	18,6	18,0	6,3	11,7
Farg‘ona	32,5	6,3	26,2	31,0	6,1	24,9	18,8	5,0	13,8
Xorazm	35,4	5,9	29,5	29,3	6,0	23,3	22,3	4,9	17,4
Qashqadaryo	39,5	5,0	34,5	36,2	5,0	31,2	24,2	4,4	19,8
Toshkent shahri	20,1	7,9	12,2	17,8	9,2	8,6	14,0	8,2	5,8

O'zbekistonning barcha hududlari ko'p millatli bo'lgan holda, ularning nisbati turlicha nisbatan sanoatlashgan viloyat va shaharlarda mahalliy xalqlardan tashqari boshqa millat vakillari ham ko'p (Toshkent, Navoiy viloyatlari, Toshkent, Chirchiq, Angren, Olmaliq, Zarafshon, Farg'ona va boshqa shaharlar).

Shu bilan birga Xorazm viloyati aholisi asosan bir millatli-deyarli 95 foiz aholi o'zbeklardan iborat. O'zbeklarning hissasi Toshkent shahri va viloyati hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida kamroq.

O'zbekistonda Qoraqalpoqlar ikkinchi tur aholi hisoblanadi. O'zbekistonda taxminan 450 ming qoraqalpoq millati mavjud. Ularning aksariyati (95 foiz) Qoraqalpog'iston Respublikasida joylashgan.

O'zbekistonda qadim Turon zaminining tub xalqlaridan tojiklar (1 mln. ga yaqin) umumiy aholining 4,7 foizini tashkil qilib, ular asosan Samarqand, Namangan, Suxondaryo va Farg'ona viloyatlarida joylashgan. Undagi tashqari, qozoqlar (4,1 foiz), qirg'izlar (0,9 foiz), turkmanlar (0,6 foiz) mavjud bo'lib, O'zbekistonda jami aholi sonidan tub xalqlarning ulushi 83,8 foizni tashkil qiladi.

Mustamlakachilik yillarida mamlakatimizga ko'pgina slavyan xalqlarining vakillari kirib keldi. Shulardan eng ko'pi ruslardir. Ruslar bilan birga yurtimizga ukrainalar, beloruslar, polyaklar, cheklar, slovyanlar, bolgarlar ham kirib keldi. Shu tariqa, mamlakatimiz aholisi tobora ko'p millatli bo'lib bordi.

Aholining jinsiy va yosh tarkibi muhim demografik ko'rsatkich hisoblanadi. Bunda mehnat resursining, maktabgacha va maktab yoshidagi bolalarning, nafaqaxo'rlarning hozirgi va kelajakdagi soni ayniqsa, ahamiyatlidir. Aholining jinsiy va yosh tarkibi istiqbolni barpo qilish uchun ham zarur ko'rsatkich. Mamlakatda aholining jinsiy va yosh tarkibi ham ijtimoiy taraqqiyotning turli bosqichlarida ob'ektiv sabablarga ko'ra o'zgarib turadi. 1939 yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlari bo'yicha O'zbekistonda aholining 52 foizini erkaklar va 48 foizni ayollar tashkil qilgan edi. 1959 yilda esa, II-jahon urushi tufayli, erkaklar salmog'i 48 foizga tushib qoldi. Umuman keyingi yillarda aholining jinsiy tarkibi tenglashib bormoqda. Masalan, 2000 yil ma'lumotlariga ko'ra, jami aholi tarkibida erkaklar 12,2 mln., ayollar 12,3 mln, shaharliklar orasida ayollar ko'proq (50,7 foiz), qishloqlarda esa jinslar o'rtasidagi farq deyarli sezilmaydi; erkaklar 49,9 va ayollar - 50,1 foiz. Mamlakatimizda tabiiy o'sishning yuqoriligi aholining yosh tarkibiga katta ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Shuning uchun ham aholi nisbatida yosh bolalar va o'smirlarning salmog'i katta. 1989 yilda

o'tkazilgan aholi qo'yxati ma'lumotlari bo'yicha mamlakatimiz aholisining 40,8 foizini 0-14 yoshdan bolalar va o'simliklar, 28,3 foizni 15-29 yosh yoshdagilar, ya'ni umumiy aholining 69,1 foizni bolalar, o'smirlar va mehnat qobiliyatiga ega bo'lgan yoshlar tashkil etgan. Aholi yosh tarkibidagi yuqori ko'rsatkichlar mamlakat ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishning istiqbollarini belgilab beradi.

4. Shahar va qishloq aholisi. Tabiiyki, shahar aholisining ko'payish darajasi hududning industrilashtirish holati bilan bog'liq holda kechadi. O'zbekistonda XX asrda shahar aholisining salmog'i qator rivojlangan mamlakatlarnikidan orqada qolib ketdi. Faqat mamlakatimizning ayrim yerlarida yirik-yirik sanoat korxonalarining barpo qilinishi, bir qator geografik rayonlarda esa qazib olish va qayta ishlash sanoatning rivojlanishi shahar aholisining birmuncha ko'payishiga olib keldi. 1865 yilda shahar aholisi umumiy aholining 14 foizini tashkil qilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1927 yilda 21 foizi yetdi. 1940 yilda 24,5 foizni, 1959 yilda 33 foizni, 1989 yilda 40,7 foizi va 2003 yilda esa 38,8 foizni tashkil qildi. 1989-2002 yillarda shaharliklar sonining o'sishi ancha susaygan. Viloyatlar darajasida mazkur jarayon ayniqsa Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Xorazmda sezilarli bo'lgan va u faqat Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax va Namangan viloyatlarida birmuncha ko'tarilgan. Hozirgi kunda shahar joylarda yashovchilarning nisbiy miqdori bo'yicha Qoraqalpog'iston hamda Toshkent va Navoiy viloyatlari oldinda turadi, uning eng past darajasi esa Surxondaryo viloyatida kuzatiladi.

O'zbekiston Respublikasi shahar va shaharchalarining tarkibi (2001 yil)

Shahar joylarining kategoriyasi				
	Soni	Foiz hisobida	Aholi soni, (ming kishi)	Foiz hisobida
Jami shahar va shaharchalar	233	100,0	9225,3	100,0
Shundan aholi soni bo'yicha				
10 mingtagacha	74	31,6	429,2	4,6
10-20 ming	71	30,5	970,8	10,5
20-50 ming	55	23,6	1522,0	16,5
50-100 ming	16	6,9	977,9	10,6
100-250 ming	13	5,6	2103,9	22,8
250-500 ming	3	1,3	1090,4	11,9
500 mingdan ortiq	1	0,5	2131	23,1

2002 yil ma'lumotlariga ko'ra Respublikada 120 ta shahar va 113 ta shaharcha mavjud bo'lib, ularning barchasida 9300 ming kishi atrofida aholi yashaydi. Shaharlar soni bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi (12), Qashqadaryo (12) va Toshkent (16) viloyatlari ajralib turadi. O'zbekistonda hammasi bo'lib, 17 ta katta shahar mavjud bo'lib, ular jami shahar aholisining 57,8 foizi to'g'ri keladi. Aholi soniga ko'ra Toshkentdan keyingi o'rinlarda Namangan, Samarqand, Andijon, Buxoro, Nukus, Qarshi shaharlari turadi. Joriy ma'lumotlarga qaraganda, O'zbekistonda 11811 ta qishloq aholi manzilgohlari bor. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Qashqadaryo, Samarqand va Farg'ona viloyatlarining har birida mingdan ortiq qishloqlar mavjud bo'lib ularning eng kam miqdori esa, Sirdaryo viloyati 284, Respublikamizda o'rtacha har bir qishloqqa 1297 kishi to'g'ri keladi. Bu jihatdan Namangan (2348) va Andijon viloyatlari (2853) oldinda turadi. Hududda qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun uncha qulay bo'lmagan Qoraqalpog'iston Respublikasi hamda Buxoro va Navoiy viloyatlarida esa qishloqlar ancha kichik (o'rtacha 640-700 kishi).

5. Mehnat resurslari va ulardan foydalanish. Odatda mehnat resursi mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lgan kishilardan iboratdir. Mehnat resursining shakllanishiga aholining yoshi va jinsiy tarkibi, tabiiy o'sish darajasi va boshqa ijtimoiy holatlar ta'sir ko'rsatib turadi. Tabiiy o'sish yuqori bo'lgan mamlakatimiz aholisi tarkibida yosh avlod salmog'ining ko'p bo'lishi mehnat resursi zahiralarining istiqbolli ekanligini bildiradi. Tadqiqotlarimizni ko'rsatadiki, mehnat yoshidagi aholining barchasi ham ishlab chiqarishda qatnashaolmaydi. Ishlab chiqarishdan ajralgan holda o'qish, harbiy xizmatni o'tash, sog'lig'i yo'l bermasligi va boshqa sabablarga ko'ra ham ba'zilar ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashmasligi mumkin. Ko'p bolali onalarning oilada bola tarbiyasi bilan shug'ullanishi, shuningdek, shaxsiy xo'jalik yumushlari bilan ham mehnat resurslari balanslarini tuzishda inobatga olinishi kerak.

Respublikada mehnat resurslarining soni ko'p, biroq ularning jami aholi tarkibidagi ulushi oz. Buning sababi to'g'ilishi va tabiiy ko'payishning yuqoriligidadir. Natijada "demografik yuk" yoki mehnatga layoqatli aholi bilan mehnatga layoqatsizlar nisbati o'ziga xos. Masalan, agar Yevropa davlatlarida oilada 3 kishidan 2 kishi ishlasa, bizda, aksincha 6 kishidan 2 yoki 3 kishi ishlashi mumkin. 2002 yilga kelib mehnat resurslarining umumiy miqdori 13181,0 ming kishidan ortdi. Ularning yillik o'rtacha o'sish sur'ati 210-220 ming

kishidan iborat. O'zbekistonda mehnat resurslarining kasbiy ma'lumoti ancha yuqori, har 1000 kishi hisobiga oliy va to'liqsiz oliy ma'lumotga ega bo'lganlar soni 193 kishini tashkil etadi. Moddiy ishlab chiqarish sohasida band bo'lganlarning har to'rttasidan biri oliy va yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, 1.07. 2001 yilda 9,1 mln. kishi (72,4 foiz) ish bilan band, rasman "ishsiz" sifatida mehnat birjalarida qayd etilganlar esa 37,5 ming yoki atiga 0,4 foizga teng. Albatta, bu raqam uncha aniq emas, chunki, birinchidan, hozircha barcha ish qidiruvchilar ham, ayniqsa qishloq joylarda mehnat birjasiga murojaat qilmaydilar, ikkinchidan mehnat statistikasi va mehnat bozori uncha takomillashmagan. 2002 yilda mamlakat iqtisodiyotida band bo'lgan aholining yillik o'rtacha soni 1,4 foizga o'sdi va 9,3 mln. kishini tashkil etdi. Iqtisodiyotning davlat sektorida 24,3 foiz, nodavlat sektorida 34,2 foizni tashkil etdi. Iqtisodiyotda band aholining asosiy qismi qishloq xo'jaligida band bo'lib, tarmoqlar bo'yicha taqsimlanishini jadval orqali bilib olishimiz mumkin. Quyidagi jadvaldan anglash mumkinki, sanogatda band bo'lgan aholining umumiy soni Toshkent shahri va Toshkent viloyati hamda Farg'ona va Namanganda yuqoriroq, Surxondaryo, Buxoro va Jizzaxda esa u ancha past. Biroq, xuddi shu viloyatlarda qishloq xo'jaligining mavqiye kuchliroq.

Ma'lumki, jahon mamlakatlarida nomoddiy sohalaridagi aholining bandligi oshib bormoqda. Bizda esa u hozircha kamroq. Masalan, sog'liqni saqlash, jismoniy tarbiya, sport, ta'lim, madaniyat, san'at va fan kabi ijtimoiy sohalarida band bo'lgan mehnat resurslarining ulushi ko'pgina viloyatlarda oz.

Shunday qilib, mehnat resurslaridan to'laroq va samarali foydalanish mamlakatimizning asosiy vazifasidir. Ayniqsa, qishloq joylariga ishlab chiqarish sohalarini joylashtirishni ko'paytirish hozirgi kunning dolzarb masalasidir. Chunki, jahon mamlakatlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi ham ko'proq aynan shu bandlik mezonlari bilan o'lchanadi.

**O‘zbekiston Respublikasi viloyatlarida ish bilan band bo‘lgan aholining iqtisodiyot tarmoqlari
bo‘yicha taqsimlanishi (2000 y).**

Viloyatlar	Jamiga nisbatan foiz hisobida								
	sanoat	qishloq xo‘jaligi	qurilish	transport va aloqa	savdo, umum ovqatlanish	uy-joy xo‘jaligi, aholiga maishiy xizmat ko‘rsatish	sog‘liqni saqlash, sport	ta’lim, madaniyat, fan va ilmiy tadqiqot xizmati	boshqa tarmoqlar
O‘zbekiston Respublikasi	12,6	36,2	7,2	4,2	8,3	2,7	6,1	12,3	10,4
Qoraqolpog‘iston Respublikasi	9,1	34,7	8,7	5,0	8,3	2,3	7,3	25,5	9,1
Andijon viloyati	12,0	43,5	5,4	3,1	8,5	2,5	5,0	11,2	8,8
Buxoro viloyati	8,9	44,7	7,1	5,4	7,0	1,8	5,5	10,9	8,7
Jizzax viloyati	8,6	44,5	7,1	3,4	6,8	2,8	5,8	13,8	7,2
Navoiy viloyati	19,4	23,0	11,1	3,3	8,5	3,1	7,2	12,5	11,9
Namangan viloyati	13,0	35,8	6,5	3,2	9,7	3,1	7,4	11,9	9,4
Samarqand viloyati	10,3	41,6	5,5	3,5	8,7	2,2	6,0	12,7	9,5
Sirdaryo viloyati	9,0	36,9	7,1	5,7	10,7	2,2	6,0	13,1	9,3
Surxondaryo viloyati	5,7	51,8	6,0	2,7	5,8	2,2	5,7	10,5	9,6
Toshkent viloyati	16,9	37,1	6,1	3,9	7,8	2,3	5,8	11,3	8,8
Farg‘ona viloyati	13,7	41,9	5,3	3,2	6,3	2,7	5,6	11,0	10,3
Xorazm viloyati	8,8	40,6	8,4	3,2	7,2	3,1	5,8	13,5	9,4
Qashqadaryo viloyati	7,3	43,3	8,2	4,1	7,0	2,0	6,4	11,6	10,1
Toshkent shahri	23,7	0,5	11,2	7,8	12,6	4,7	6,5	15,0	18,0

Testlar

- 1. Mamlakatimiz aholisi eng zich joylashgan viloyatni toping.**
 - A. Fargʻona
 - B. Samarqand
 - C. Navoiy
 - D. Andijon
 - E. Toshkent

- 2. Aholining tabiiy oʻsish darajasi eng yuqori boʻlgan viloyatlarni aniqlang?**
 - A. Toshkent, Sirdaryo
 - B. Fargʻona, Navoiy
 - C. Qashqadaryo, Surxandaryo
 - D. Samarqand, Xorazm
 - E. Namangan, Qoraqalpogʻiston Respublikasi

- 3. Oʻzbekiston Respublikasi aholisi soniga koʻra eng yirik viloyati qaysi?**
 - A. Fargʻona
 - B. Samarqand
 - C. Andijon
 - D. Toshkent
 - E. Surxandaryo

- 4. Aholisining soniga koʻra qaysi shahar Toshkentdan keyin ikkinchi oʻrinda turadi?**
 - A. Samarqand
 - B. Buxoro
 - C. Fargʻona
 - D. Nukus
 - E. Namangan

- 5. 2003 yilda shahar aholisi umumiy aholining necha foizini tashkil etadi?**
 - A. 60 %
 - B. 52 %
 - C. 40,7 %
 - D. 38,8 %
 - E. 30 %

- 6. Shaharlarning vazifaviy tarkibiga ko'ra muhim sanoat markazlarini ko'rsating?**
- A. Angren, Olmaliq
 - B. Samarqand, Kagon
 - C. Andijon, Kattaqurg'on
 - D. Toshkent, G'azalkent
 - E. Nukus, Qumqo'rg'on
- 7. O'zbekistonda asosiy mehnat resursi necha yoshdagilar?**
- A. 16-60 yoshdagi erkaklar, 16-55 yoshdagi ayollar
 - B. 14-60 yoshdagi erkaklar, 14-55 yoshdagi ayollar
 - C. 16-55 yoshdagi erkaklar, 16-50 yoshdagi ayollar
 - D. 19-55 yoshdagi erkaklar, 14-50 yoshdagi ayollar
 - E. 25-49 yoshdagi erkaklar, 25-49 yoshdagi ayollar
- 8. Samarqand viloyatining aholisi soniga ko'ra ikkinchi yirik shahri qaysi?**
- A. Urgut
 - B. Oqtosh
 - C. Kattaqo'rg'on
 - D. Ishtixon
 - E. Jomboy
- 9. O'zbekiston Respublikasi aholisining asosiy qismi qaysi tarmoqda band?**
- A. Sanoat
 - B. Qishloq xo'jaligi
 - C. Quilish
 - D. Transport va aloqa
 - E. Savdo, umumiy ovqatlanish.
- 10. Aholisi asosan bir millat o'zbeklardan (95 %) tashkil etgan viloyatni aniqlang.**
- A. Buxoro
 - B. Namangan
 - C. Toshkent
 - D. Sirdaryo
 - E. Xorazm

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekiston aholisi soni va zichligi haqida ma'lumot bering.
2. Aholining geografik joylanish xususiyatlari qanday.
3. Aholi milliy tarkibini izohlang.
4. Aholini jinsiy va yosh tarkibi qanday.
5. Aholini ijtimoiy tarkibiga ta'rif bering.
6. Shahar va qishloq aholisini ta'riflang.
7. Mehnat resurslari haqida tushuncha bering.
8. Aholi bandlik muammolarini yechimi uchun qanday choratadbirlar kutilmoqda.
9. Aholining tabiiy o'sishi va migratsiyasiga izoh bering.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Абиркулов Қ.Н. Иқтисодий география. Т.: 2004.
3. Абиркулов Қ.Н., Жумаев Т., Ражабов Н. Иқтисодий география. Т.: 2000.
4. Солиев А.С., Аҳмедов Э.А., Муҳаммадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Т.: Университет, 2003.
5. Асанов Г.Р., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Т.: Ўқитувчи, 1994.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов Қ.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. Т.: Шарқ, 2002.
7. Узбекистан в цифрах, - Т.: 2003.

13. mavzu: O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING SANOAT GEOGRAFIYASI.

Reja:

1. Sanoat tarmoqlarini respublika xalq xo‘jaligida ahamiyati.
2. Sanoat tarmoqlariga ta’sir etuvchi omillar.
3. Sanoat tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari.
 - 3-1. Og‘ir sanoat tarmoqlari.
 - 3-2. Yengil sanoat tarmoqlari.
4. O‘zbekistonda sanoat tarmoqlarini rivojlanish istiqbollari.

1. Sanoat tarmoqlarini respublika xalq xo‘jaligida ahamiyati. O‘zbekistonda iqtisodiyotida sanoat ishlab chiqarish yetakchilik qiladi. U mamlakat iqtisodiy taraqqiyotida muhim o‘rin tutib, xalq xo‘jaligining barcha tarmoqlari uchun moddiy – texnika vositalarini to‘xtovsiz takror ishlab chiqarish manbai sifatida faoliyat ko‘rsatadi, iqtisodiy rayonlarning ijtimoiy ishlab chiqarish texnikaviy darajasini belgilab beradi hamda moddiy va mehnat resurslaridan foydalanishning holatiga ta’sir ko‘rsatadi.

Mamlakat asosiy fondlarning 40 foizi sanoatga to‘g‘ri keladi, yalpi ichki mahsulotning 15 foizi sanoatda yaratiladi. Iqtisodiyotda band bo‘lgan mehnat resurslarining 13 foizi (yoki 1,1 mln. dan ortiq kishi) sanoat tarmoqlarida ishlaydi O‘zbekiston sanoatida elektr energiyasi, gaz, neft, ko‘mir, benzin, po‘lat, avtomobillar, traktorlar, paxta terish mashinalari, elektrodvigatellar, transformatorlar, akkumulyatorlar, kabellar, ekskavator, ko‘priqli ko‘targichlar, yigiruv mashinalari, samolyotlar, oltingugurt kislotasi, mineral o‘g‘itlar, sun‘iy tolalari, gazlamalar, paxta moyi, un, guruch, kiyim-kechak, oziq-ovqat mahsulotlari va boshqalar ishlab chiqariladi.

Sanoat tarmoqlari orasida qishloq jo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi va agrosanaot majmuiga xizmat ko‘rsatuvchi tarmoqlar tarixan yetakchi mavqiyega ega. Hozirgi vaqtda ayniqsa, gaz, neft, kimyo mashinasozligi, rangli metallurgiya, yoqilg‘i sanoati tarmoqlari jadal sur‘atlar bilan o‘smoqda.

Hozirgi vaqtda respublika sanoat tarkibida 100 dan ortiq tarmoq va tarmoqlar mavjud bo‘lib, ular bir necha majmualarni tashkil etadi. Bundan tashqari sanoat mahsulotlarining xususiyati ularning iste’mol qilinishi boshqa xususiyatlariga qarab, og‘ir, yengil, oziq-ovqat

xomashyo, qayta ishlovchi tarmoqlarga bo‘linadi. Mamlakatimiz viloyatlari sanoat mahsuloti tarkibida ushbu guruhlarining nisbati juda katta farq qiladi. Navoiy, Qashqadaryo, Farg‘ona viloyatlarida xomashyo tarmoqlari, Samarqand, Sirdaryo, Andijon, Namangan, Xorazm, Buxoro viloyatlarida qayta ishlovchi tarmoqlar rivojlangan. Navoiy, Toshkent, Farg‘ona, Qashqadaryo viloyatlarida og‘ir sanoat tarmoqlari, Buxoro, Andijon, Namangan viloyatlarida yengil sanoat tarmoqlari, Samarqand, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida oziq-ovqat sanoat tarmoqlari ulushning kattaligi bilan ajralib turadi. Masalan, qayta ishlovchi sanoat Navoiyda (20,3 foizini), og‘ir sanoat Buxoro, Andijon, Surxondaryoda (11,8-15,4 foizni), yengil sanoat Navoiyda (1,8 foizni) tashkil etadi. Umuman, respublika sanoat tarmoqlarining hozirgi tarkibida eng katta ulushni yoqilg‘i sanoati (24,1 foizi) egallaydi. Undan keyin yengil sanoat 19,8 foizni, oziq-ovqat – 14,2 foizni, metallurgiya – 10,3 foizni, metallurgiya – 10,3 foizini egallaydi.

O‘zbekiston O‘rta osiyoda samolyotlar, avtomobillar motori, paxta terish, tozalash, ip yigiruv, to‘g‘uv mashinalari, traktorlar, ekskavatorlar, yuk ko‘taruvchi kranlar kabi mahsulotlar va boshqa ko‘pgina tayyor mahsulotlar ishlab chiqaruvchi yagona mamlakatdir. Mamlakatda sanoat tarmoqlarini yanada rivojlantirish uchun ulkan tabiiy resurs va yetarli darajada mehnat resurs salohiyati mavjud.

2. Sanoat tarmoqlariga ta’sir etuvchi omillar. Sanoatni rivojlantirish va uni hududiy tashkil qilishda xilma-xil sharoitlar, omillar qatnashadi. Ularni asosan ikki guruhga bo‘lish mumkin: iqtisodiy-geografik omillar va tabiiy – geografik omillar. Iqtisodiy-geografik omillarga mehnat resurslari bilan ta’minlanganlik holati va ularning xususiyatlari, ishlab chiqarishni ijtimoiy tashkil qilish shakllari, energetika, transport sharoitlari, infratuzumiga chiqarishning moddiy – texnika bazasi, fan-texnika taraqqiyoti darajasi, tabiiy – geografik omillarga esa tabiiy sharoit (relf, iqlim kabilar) xususiyatlari, tabiiy resurslar bilan ta’minlanganlik darajasi kiradi.

Mehnat resurslari sanoatni rivojlantirish va ayniqsa uni hududiy tashkil qilishda muhim omillardan hisoblanadi. Mehnat resurslarining hududiy joylashuvi ishlab chiqarishning tarixiy taraqqiyoti jarayonida vujudga keladi va o‘z navbatida, ishlab chiqaruvchi kuchlarning keyingi rivojlanishi va hududiy joylashishiga ta’sir etadi. Ma’lumki, mamlakatimiz mehnat resurslari bilan yaxshi ta’minlangan respublikalardan biridir. Undagi aholi tabiiy o‘rishiga nisbatan yuqoroligi mehnat resurslarining ortiqcha to‘planishiga olib keladi. Bu

narsa O'zbekistonda sanoat ishlab chiqarishini sira kechiktirmay, yanada tezroq rivojlantirishga undaydi. Tez o'sib borayotgan mehnat resusrlaridan to'la va samarali foydalanish maqsadida sanoatning ayniqsa sermehnat tarmoqlarini (yelektrotexnika, radiotexnika, asbobsozlik, elektronika, yengil sanoat kabilar) jadal taraqqiy ettirish zarur.

Sanoatni hududiy joylashtirishda alohida hisobga olinishi lozim bo'lgan masalalaridan biri har bir iqtisodiy rayonda, sanoat tugunlarida va hatto alohida ishlab chiqarish markazlarida sanoat korxonalarini tashkil qilishda mehnat resusrlarining jinsiy tarkibini e'tibordan qochirmaslik kerak. Shundagina erkak va ayollarning mehnat qilish imkoniyatlaridan ancha samarali foydalanishi mumkin bo'ladi.

Fan-texnika taraqqiyotining sanoatni hududiy joylashtirishdagi roli katta. Bu omil foydalanish mahsadga muvofiq bo'lmagan yoki sanoatda umuman ishlatilmagan turli tabiiy resusrlarni ishga solishda ham katta o'rin tutadi. Tog'-kon, elektr energetika, mashinasozlik, kimyo, qishloq xo'jaligi kabi tarmoqlar taraqqiyotida bu omilning roli ayniqsa kattadir.

Sanoatning hududiy joylanishishi energetika bazalariga ham bog'liqdir. Sanoatning elektr energiyasi ko'p talab qiladigan tarmoqlari (rangdor metallurgiya, kimyo sanoatning ayrim tarmoqlari) bu omil bilan mahkam bog'langan. Elektr quvvatiga katta ehtiyoj sezadigan sanoat tarmoqlarini asosan quvvat manbalari yaqinda joylashtirish maqsadga muvofiqdir. Azotli mineral o'g'itlar ishlab chiqaruvchi Chirchiq va Navoiy kombinatlarining, shuningdek Chirchiqdagi qiyin eriydigan issiqqa chidamli metall qotishmalari kombinatning Chirchiq Bo'zsuv GESlari kasakadi hamda Navoiy GRESi yaqinda joylashtirilganligi bejis emas.

Sanoatni hududiy tashkil etish va joylashtirishda transport ham muhim ahamiyatga ega. Chunki sanoatni xom ashyo va boshqa vositalar bilan ta'minlashda, korxonalar o'rtasida ishlab chiqarish aloqalarini yo'lga qo'yishda, mehnat resusrlarining erkin harakatida va nihoyat, ishlab chiqarilgan mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazishda transport vositalaridan keng foydalaniladi.

Sanoatni rivojlanishi va joylashishiga sezilarli ta'sir etuvchi omil bu infratuzilma majmua ham kiradi.

Asosan ishlab chiqarish infratuzilmasi (transport-alloqa vositalari, elektr uzatish liniyalari, suv bilan ta'minlash tizimlari, kanallar imkoniyatlari va boshqalar) va ijtimoiy infratuzilmalar (uy-joy, maorif, tibbiyot, sport, savdo kabi muassalar) ga bo'linadigan bu majmuasiz

joylarda ishlab chiqaruvchi kuchlarni, jumladan, sanoatini rivojlantirib bo'lmaydi.

Sanoatni rivojlantirish va hududiy joylashtirishda tabiiy resurslar bilan ta'minlanganlik darajasi alohida o'rin tutadi. Chunki yoqilg'i, energetika, mineral xom ashyolar, suv va qator boshqa resurslarsiz sanoatni, ayniqsa uning undiruvchi tarmoqlarini rivojlantirib bo'lmaydi.

Sanoat tarmoqlariga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri bu tabiiy resurslar hisoblanadi. Tabiiyki, mahsulot xom ashyosiz yaratilmaydi. Sanoatning barcha tarmoqlari, masalan, tog'-kon, o'rmon, baliqchilik o'z-o'zidan ma'lumki, xom ashyo bo'lmagan rayonlarda rivojlanmaydi. Bunday sanoat tarmoqlarning joylashuvi bevosita foydali qazilmalar yoki tabiiy boyliklar geografiyasi bilan bog'liq.

Tabiiy resurslarga ko'proq asoslangan sanoat tarmoqlarining joylashuvini o'rganish eng avvalo mamlakat tabiiy sharoiti va boyliklarini bilishni talab etadi. Turli xil qazilma boyliklarning ma'lum hududdagi birligi bu yerda ishlab chiqarishni kompleks tashkil qilishga, hududiy majmualarni shakllantirishda, ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish samaradorligini oshirishga sabab bo'ladi.

Sanoat tarmoqlariga ta'sir etuvchi omillardan biri bo'lgan ekologik omilning keyingi yillarda ahamiyati oshib bormoqda. Ekologik jihatdan va eng avvalo kimyo, sellyuloza-qog'oz, go'sht, vino, konserva, charm zavodlari, issiqlik elektrostansiyalari «nomaqbul» hisoblanadi. Binobarin, ular aholi joylashgan maokazlardan uzoqroq bo'lgani yaxshiroq ekologik omilning ishlab chiqarishning hududiy tashkil etishiga ta'sirini kimyo sanoati misolida ko'rish ayniqsa namunaviydir, chunki bu sanoat korxonalarini joylashtirilishi juda erkin xususiyatga ega. Sababi-ular o'simlik, hayvonat, mineral xom ashyosi, suv, havo asosida, boshqa sanoat chiqindilari negizida ham rivojlanishi mumkin.

Yuqoridagilardan tashqari bozor iqtisoditi omili ham sanoat tarmoqlarini joylashtirishda katta ta'sir ko'rsatmoqda. Bozor iqtisodiyoti-bu ishlab chiqarish erkinligi, raqobat va ochiq iqtisodiyot yurgizishdir. Shu bois bozor iqtisodiyoti omilini ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy tashkil etishga nisbatan tahlil etar ekanmiz, bu sharoitda aksariyat narsani, shu jumladan nimaga ixtisoslashuvi va qayerda joylashtirishni, natijada bozor, raqobat, talab belgilaydi, davlat esa o'zining mintaqaviy siyosati orqali bu jarayoni boshqarib tartibga solib turadi.

3. Sanoat tarmoqlarini geografik joylanish xususiyatlari. Mamlakatimiz sanoati ilk bor milliy iqtisodiyotning yetakchi

tarmoqlaridan bo'lgan paxtachilik, ipakchilik kabilarning talab-ehtiyojlarini qondirish mahsadlarida tashkil topdi va rivojlandi. Iqtisodiy islohotlar amalga oshirilayotgan va bozor munosabatlariga o'ta borish tufayli o'zaro bog'langan majmua shaklini olmoqda. O'zbekiston sanoati respublikada mavjud bo'lgan tabiiy va iqtisodiy boyliklardan, tez o'sib borayotgan mehnat resurslaridan oqilona foydalanish asosida rivojlanmoqda.

Respublikada sanoat tarmoqlarida asosiy mahsulot ishlab chiqarish nisbatining o'zgarishi (foiz hisobida)

Tarmoqlar	1994	1995	2001	2002
Butun sanoat	100,0	100,0	100,0	100,0
Yoqilg'i-energetika majmuasi	18,3	18,3	21,3	21,4
Metallurgiya	14,1	13,9	12,3	15,1
Kimyo va neft sanoati	4,6	5,2	6,0	5,7
Mashinasozlik va metalni qayta ishlash	7,3	8,8	11,2	9,9
Yog'ochsozlik	0,9	1,0	1,3	1,2
Qurilish materiallari sanoati	5,0	4,5	5,2	4,8
Yengil sanoat	19,0	18,6	20,0	19,8
Oziq-ovqat sanoati	9,7	9,8	12,6	14,2
Boshqa sanoat tarmoqlari	11,2	10,9	10,1	7,9

Asosiy sanoat mahsulotlarining umumiy hajmida kon sanoatining ulushi kamaya boradi, qayta ishlovchi sanoat hissi ortib bormoqda. Masalan, 1996 yili umum sanoat mahsulotlarida tog'-kon sanoatining ulushi 18 foiz bo'lgan bo'lsa, 1999 yilga kelib u 13,7 foizga tushib qoldi va aksincha, qayta ishlash sanoati o'sib davr ichida 82 foizdan 86,3 foizga ko'tarildi.

O'zbekiston sanoatida og'ir sanoat hamda yengil sanoat tarmoqlarining joylanishi xususiyatlari o'ziga xos bo'lib, qo'yida biz ularni alohida ko'rib chiqamiz.

Og'ir sanoat. O'zbekiston sanoatida yetakchi o'rinni og'ir sanoat egallab kelmoqda. Ma'lumki, bu sanoat tarkibiga yoqilg'i-energetika majmui, rangli va qora metallurgiya, mashinasozlik majmuasi, qurilish materiallari sanoati kabilar kiradi.

Og'ir sanoat milliy iqtisodiyotning qator tarmoqlarini yangi texnika va texnologiya bilan ta'minlaydi, transport vositalari va qishloq xo'jaligini tarmoqlarini qayta qurish negizi bo'lib hisoblanadi.

Yoqilg'i – energetika sanoati. Mamlakat yoqilg'i – energetika sanoatining tarkibiga gaz, neft, ko'mir sanoatlari va energetika kiradi.

Bu sanoat majmuining mamlakat sanoat ishlab chiqarishdagi hissasi salkam 35,0 foiziga teng O'zbekistonning g'arbiy va janubiy hududlarida topilgan neft, gaz va ko'mir konlarining katta zaxirlariga tayanib yildan-yilga mazkur sanoat tarmoqlari tez rivojlantirilmoqda.

Yoqilg'i sanoati O'zbekiston og'ir sanoatining muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, u tabiiy gaz, neft, ko'mir qazib chiqarishni va ularni qayta ishlashni hamda tayyor mahsulotlarni iste'molchilarga yetkazib berishni o'z ichiga oladi. Respublikada zaxirasi sanoatda ishlatilishi mumkin bo'lgan darajada hisoblangan 160 dan ortiq neft va gaz konlari ochilgan. Ulardan 115 tasi Buxoro – Xiva havzasida, 27 tasi Farg'ona vodiysi, 10 tasi Surxondaryo, Ustyurtda joylashgan. Mazkur konlarning gaz, gaz-kondensati, gaz-neft, gaz – neft kondensatli va neft-gaz kondensatli turlari mavjud. Neft va gaz mavjud bo'lgan beshta asosiy mintaqani ajratib ko'rsatish mumkin: Bular: Ustyurt, Buxora – Xiva, Janubiy – g'arbiy Hisor, Surxondaryo, Farg'ona mintaqalaridir. Neft va gaz resurslarining zahiralarini bir trillion AQSH dollaridan ziyod baholanmoqda.

Neft sanoati mamlakat xalq xo'jaligining turli tarmoqlari uchun bir necha o'nlab muhim mahsulotlar ishlab chiqaradi. Mamlakatimizda birinchi neft koni 1904 yilda Farg'ona vodiysi (Chimyon) da ochilgan. Ikkinchi jahon urushi davrida va undan keyingi yillarda Farg'ona vodiysida va Janubiy O'zbekistonda yangi neft konlari ishga tushirildi. Keyingi yillarda neft sanoatida keskin o'zgarishlar yuz berdi. Buxora va Qashqadaryo viloyatlarida ko'plab yirik (jumladan, Ko'kdumaloq) konlarining ishga tushirilishi natijasida neft qazib olish ancha ko'paydi. 1960 yilda 1,6 mln. tonna neft, gaz kondensati bilan birga), 1980 yilda 1,3 mln. tonna, 1990 yilda 2,8 mln. t., 1997 yilda 7,9 mln. t., 2002 yilda 7,2 mln. tonna neft qazib olindi.

Neftni qayta ishlash sanoati, neft zahiralarini tayanilgan holda Oltiariq hamda Farg'ona neftni qayta ishlash zavodlari qurilgan edi. Biroq har ikkala zavodning ishlab chiqarish quvvati kam bo'lib, neft mahsulotlariga bo'lgan ehtiyoj chetdan keltirish hisobga qogndirilar edi. Shuning uchun Ko'kdumaloq neft-gaz koni ochilganidan keyin yangi Buxoro viloyatida joylashgan Qoravulbozorda neftni qayta ishlash zavodi loyihalashtirilishi boshlandi. Zavodni loyihalashtirish va barpo qilishda 1993 yildan boshlab Fransiyaning «Tekep» firmasi, Yaponiyaning «Marubeni» va «Jey-Ji-Si, Turkiyaning «Gama» kompaniyalari sarmoya va mutaxassislar bilan qatnashdi. Zavodning birinchi navbati 1997 yilning 22 avgustida ishga tushdi. Endilikda

mamlakatimizda neftni qayta ishlash sanoati korxonalarida jahon andozalariga mos keladigan 30 dan ortiq xilma-xil mahsulot ishlab chiqarilmoqda.

Gaz sanoati yoqilg'i-energetika majmuasining eng rivojlangan tarmog'i. Neft bilan yo'ldosh tarzda uchraydigan tabiiy gazni qazib olish urushdan oldingi yillardan boshlangan. Gazni alohida sanoat usulida chiqarib olish 50-60 yillarda boshlandi. Gazning zahiralari dastlab Farg'ona vodiysida, 1960 yillarda Buxoro va Navoiy viloyatlarida, 1970 yillardan boshlab Qashqadaryo viloyatida gazning g'oyat katta zahiralari topildi. Undan tashqari keyinchalik, Surxondaryo va Qoraqalpog'istonning hududlaridan ham gaz konlari aniqlandi va ishga tushirildi.

Shu asnoda yildan –yilga gaz qazib chiqarish oshib bordi. Masalan, 1990 yilda mamlakatda 40,7 mlrd.m³, 1995 yilda 48,6 mlrd.m³, gaz qazib olingan bo'lsa, 2002 yilga kelib uning hajmi 58,4 mlrd.m³ dan oshib ketdi. Endilikda O'zbekiston gaz zaxiralari va qazib chiqarishda dunyoning birinchi 10 mamlakati safiga kiradi. MDH mamlakatlarida esa Rossiya va Qozog'istondan keyin 3 o'rinda turadi.

O'zbekistonning gaz qazib olishdagi shuhratining oshishida 1955 yilda Jarqoq hamda 1996 yilda Gazli konlarini ochilishi katta ahamiyat kasb etdi. Shu munosabat bilan 1958 – 1960 yillarda Jarqoq-Buxoro – Samarqand-Toshkent gaz quvuri qurildi. 1970 yildan boshlab respublikadagi (Andijon, Farg'ona, Angren IES dan tashqari) barcha yirik issiqlik elektr stansiyalari gaz yoqilg'isiga o'tkazildi. 1972 yilda Qashqadaryo viloyatida joylashgan Muborak gazni qayta ishlash zavodining birinchi navbati ishga tushirilib, gazni magistral gaz quvurlariga uzatishdan oldin aralashmalardan tozalash imkoniyatlari yaratildi. Hozirgi vaqtda Qashqadaryo viloyatining janubi-G'arbiy qismida joylashgan va zahirasining kattaligi jihatidan mamlakatimizda tengi yo'q Sho'rtanda gaz majmui qurildi hamda oltingugurt kamroq bo'lgan tabiiy gazni energetika ehtiyojlari uchun regionlarga uzatish mahsadida Sho'rtosh – Sirdaryo – Toshkent gaz quvuri ishga tushirildi. Mamlakatimizning ko'pgina gaz konlari (98%) oltingugurtli gazdir. Shuning uchun gazni qayta ishlash majmualarida oltingugurt ajratib olinmoqda. 2002 yilda 321 ming.t. oltingugurt ishlab chiqarishdi. Hozirgi vaqtda bir qator viloyatlarimizda gaz konlari bo'lishiga qaramasdan tabiiy gazni qazib chiqarishda asosiy o'rinni Qashqadaryo (88 foiz) viloyati egallaydi.

Ko'mir sanoati. Mamlakatimiz hududidan dastlabki ko'mir qazib olish 1950 yillarning oxirida boshlangan. Toshkent viloyatining Ohangaron vodiysida Angren, Surxondaryo viloyatida ikkita Sharg'un va Boysun ko'mir konlari mavjud. Angren qo'ng'ir ko'mir konida 1940-1948 yillardan buyon ochiq va yopiq usullarda ko'mir qazib olinadi. Hozirgi vaqtda Angren qo'ng'ir ko'miri mamlakatimizda qazib olinayotgan ko'mirning 97%ni beradi. Sharg'un va Boysun ko'mir konlari yuqori sifatli toshko'mir konlari hisoblanib, konlardan qazib chiqarishni kengaytirish katta ahamiyatga ega.

Elektr energetika sanoati. Elektrlashtirish sanoat tarmoqlarini joylashtirishga g'oyat katta ta'sir ko'rsatuvchi omil hisoblanadi. Bu ta'sir ikki xil yo'nalishda masofaga uzatiladi bu esa mamlakatning uzoq regionlarida ham ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirishga bir xil yordam beradi. Bundan tashqari muayyan joyda arzon energiyaning mavjud bo'lishi energiyani ko'p iste'mol qiladigan ishlab chiqarishni rivojlantirishni taqazo qiladi.

O'zbekistonda GESlar qurish ishlari ilk bor 1926 yilda Toshkentda Bo'ssuv GESini qurish bilan boshlanib ketdi. O'sha davrda Bo'ssuv GESi O'rta Osiyoda birinchi va yirik energetika inshoati edi. Ikkinchi jahon urushigacha va undan keyin bir qancha GESlarni qo'rilishi natijasida 1955 yilga kelib respublika elektr energiya ehtiyojini 65% ini GESlar hisobiga qondirildi. Keyinchalik O'zbekiston Respublikasida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanib borishi, shaharlar sonining ko'payishi bir qator viloyatlarda GES va IESlar qo'rishni taqazo qildi. Mamlakat elektrenergetika sanoati 1960-1970 yillarda birinchi marta, 1970-1980 yillarda ikkinchi marta 1980-1990 yillarda esa uchinchi marta o'z taraqqiyot bosqichining yuksak ko'rsatkichlariga erishdi. Shu davrlarda mamlakatda eng qudratli Toshkent (quvvati 1860 ming kVt.), Navoiy (1250 ming kvt) Taxiotosh (730 ming kVt) Sirdaryo (3,0 mln.kvt), Angren (484 ming. kvt), Yangi Angren (1,8mln. kvt) GRES gigantlari qo'rildi.

Undan tashqari qator daryo va kanallarda hamda suv omborlarining to'g'onlarida bir qancha GESlar qo'rildi. Jumladan, Chorvoq GESi (620,5 ming kvt), Chirchiq daryosida Xo'jakent GESi (165 ming kvt), Qoradaryoda Andijon GESi (110 ming kvt), Amudaryoda Tuyamo'yin GESi (70 ming kvt), To'polon suv omborida To'polon GESi (50 ming kvt) qo'rildi.

Hozirgi vaqtda respublikamizda mavjud bo'lgan elektrostansiyalarda o'rnatilgan umumiy quvvat 11640 MVTni tashkil

etadi, shundan 85,3 foizi issiqlik, 14,7 foizi gidroelektr stansiyalarga to'g'ri keladi. Respublikada elektr energiya ishlab chiqarish 2002 yilda 49,3 mlrd. kvt soatga yetdi.

Mamlakatda ishlab chiqarilgan elektr energiyaning deyarli 37 foizi sanoatda, 30 foizi qishloq xo'jaligida, 2,5 foizi transportda, 0,5 foizi qurilishda ishlatiladi. 15 foiz elektr energiya iste'molchiga yetib borgunga qadar isrof bo'ladi.

Elektr energiyasi ishlab chiqarishda Toshkent (45 foiz) va Sirdaryo (28,5 foiz) viloyatlari katta o'rinni egallaydi. Shuningdek, Navoiy (15 foiz) viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi (6 foiz), Farg'ona (2,2 foiz) viloyatining ham ma'lum hissasi bor.

Metallurgiya sanoati mamlakat metallurgiya majmui uning og'ir sanoatining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u butun sanoat ishlab chiqarishning 13,9 foiz mahsulotini beradi. Ushbu sanoat majmui respublikada tarkib topgan rangli metallurgiya va qora metallurgiya sanoat tarmoqlarini o'z ichiga oladi.

Rangli metallurgiya sanoati. Respublikamiz hududi rangli metall xomashyolariga juda boy, bir qancha rangli metall zixiralari bo'yicha O'zbekiston MDH dagina emas, balki jahonda oldingi o'rinlarda turadi. Jumladan, oltin zahiralari bo'yicha dunyoda 4 – o'rinda, molebden va uran zahiralari bo'yicha 8-o'rinda, mis zahirasi bo'yicha esa 11 o'rinda turadi. Rangli va nodir metallurgiya yirik zihiralari Markaziy Qizilqum, Janubiy Tyanshan, Chotqol-Qurama, Nurota, Molg'uzor, Janubiy Farg'ona mintaqalarida joylashgan.

Mamlakatimizda oltin qazib olish rivojlangan bo'lib, hozir jahonda 7 – o'rinda turibdi. Ayni vaqtda respublikamizda 30 dan ortiq oltin konlari mavjud. Mamlakatimizda oltin sanoatini rivojlantirishga kata etibor berilmoqda. Shu maqsadda 1992 yili «O'zbekoltin» birlashmasi negizida endilikda O'zbekiston Respublikasining qimmatbaho metallar davlat qo'mitasi tashkil etildi va u 1994 yilda O'zbekiston oltin qazib olish va olmosga ishlab berish korxonalari uyushmasi («o'zolmosoltin»)ga aylantirildi. «O'zolmosoltin» uyushmasi (Toshkent shahri) va uning boshqaruvi Navoiy shahrida bo'lgan «Qizilqumkamyobmetalloltin» konserni (1994 yildan) faoliyat ko'rsatmoqda. Mamlakat oltin qazib olish sanoatining yirik markazi «Qizilqumkamyobmetalloltin» konsernining bosh korxonasi – Navoiy konmetallurgiya kombinatidir. U dastlab 1958 yilda Muruntov va Qizilqumning boshqa sochma oltin konlarini ishga tushirish maqsadida

qurilgan. Uning asosiy ishlab chiqarish quvvatlari Zafarobod, Nurobod, Zarafshon, Uchqudud shaharlarida joylashgan.

O'zbekiston oltin sanoatini rivojlantirish jarayonida xorij texnologiyasidan keng foydalanilmoqda, jumladan, AQSH bilan hamkorlikda 1993 yilda Zarafshonda Muruntov ruda chiqindilardan oltin ajratib olish yuzasidan «Zarafshon – Nyumont» qo'shma korxonasi (yillik quvvati 12-13 tonna) qo'rilishi boshlangan edi. U 1995 yilning may oyida mahsulot Bera boshladi.

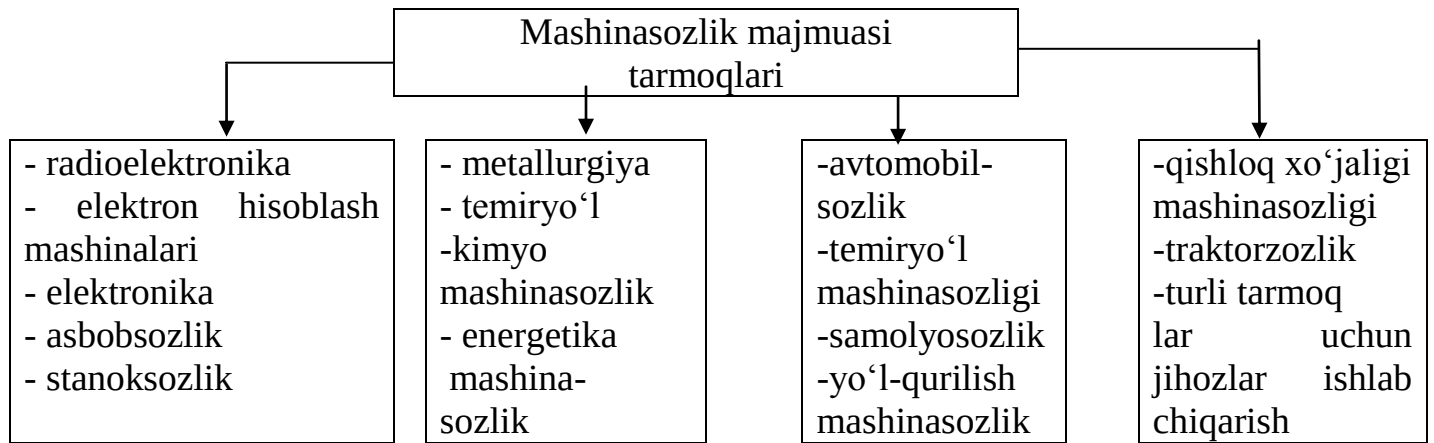
Mamlakat rangli metallurgiyasida oltindan keyin misning salohiyati katta. Olmaliq tog'-metallurgiya kombinatining asosiy mahsulotlaridan biri ham misdir. Mazkur kombinatda uni qazib olish, boyitish, pishirish, eritish, xomaki va so'ngra toza mis tayyorlash jahon andozalariga javob beradi. Respublikamizda yiliga 83-85 ming tonnadan ortiq mis ishlab chiqarilmoqda. O'zbekiston mis rudalarida mis bilan birga rangli metallarning 15 dan ortiq turi, chunonchi, oltin, kumush, molibden, kadmiy, indiy, tellur, vismut, selen, reniy, kobalt, nikel, osmiy va boshqalar ham qazib olinadi. Respublikamizda hozirda 40 ga yaqin rangli metallurgiya korxonalari bo'lib, ularda 65,4 mingdan ortiq ishchilar ishlaydi.

Qora metallurgiya sanoati. O'zbekistonda dastlabki qora metall ishlab chiqarishga 1940 yillarda asos solingan. Jumladan, 1942 yilda mamlakatda birinchi (Bekobod shahrida) zamonaviy metallurgiya zavodi qurishga kirishilgan. 1944 yilda esa Bekobod metallurgiya zavodida dastlabki mahsulot-metall eritmasi olingan. Davr o'tishi va yangi sexlarning qurilishi bilan Bekobod metallurgiya zavodining ishlab chiqarish quvvati ortib borgan va korxonaning o'zi yirik metallurgiya kombinatiga aylangan.

Hozirgi vaqtda mamlakat qora metallurgiya sanoatini rivojlantirish O'zbekiston uchun dolzarb masaladir. Shu boisdan keyingi yillarda O'zbekistonda ham qora metallurgiya xom ashyolari-temir, titan, marganes, xrom va boshqalarning anchagina zahiralarini aniqlanadi.

Hozirgi vaqtda Bekobod metallurgiya zavodida 3 ta marten pechi, prokat sexi, metall quyadigan termin sex va bir qancha yordamchi korxonalar bor. 2001 yilda eritilgan po'lat 452 ming tonna va tayyor prokat 402 ming tonnadan ortib ketdi.

Mashinasozlik sanoati. Mashinasozlik mamlakat iqtisodiyotining ustivor majmuasi hisoblanadi. Chunki iqtisodiyotning hech bir tarmog'i mashinalar bilan ta'minlanmay turib rivojlana olmaydi.

O'zbekiston mashinasozlik majmuasi o'zoq yillar mobaynida sekinlik bilan tarkib topdi. Dastlabki mashinasozlik sanoati korxonalari XX asrning 20-yillarida vujudga keldi. O'sha yillari O'zbekistonda metallga ishlov berish sanoati 14 ta kichik ta'mirlash ustaxonasidan tashkil topgan edi.

Respublika xalq xo'jaligining rivojlanib borishi mashinasozlik turli tarmoqlariga talabni oshirdi. Quyida biz yirik mashinasozlik tarmoqlarini ayrimlarini ko'rib chiqasiz.

Traktorsozlik va qishloq xo'jalik mashinasozligi. Mashinasozlikning mazkur turi mamlakatimiz hududida 1930 yillardayoq shakllana boshlagan edi. O'sha yillari «Boshpaxta-sanoati» mexanika zavodida paxtachilikda ishlaniladigan, tuproqqa ishlov beradigan mashinalar, paxta tozalash zavodlari uchun texnologik jihozlar, asbob-uskunalar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan edi. Respublikamizda 1990 yillarning boshida traktorsozlikka asos solindi. Toshkent traktor zavodida, 30 ot kuchiga ega bo'lgan, ya'ni «TTZ – 30» rusumli traktor, unga moslangan qishloq xo'jalik mashinalari va qurilmalarini ishlab chiqarish o'zlashtirildi. Mamlakat qishloq xo'jalik mashinasozligi tarmog'idagi gigant mashinasozlik sanoati korxonalari «O'zbekqishloqmash» va «Chirchiqmash» birlashmasi g'o'za seyalkalari, ko'sak chuvish mashinalari, «TTZ – 30» traktoriga tirkab va osib ishlatiladigan mashinalar, purkagichlar hamda parrandachilik uchun jihozlar ishlab chiqaradi. «Chirchiqqishloqmash» birlashmasi esa mamlakat paxtachiligini yoppasiga mexanizatsiyalash uchun mashina va mexanizmlar, g'o'za qator oralarida ishlatiladigan kultivatorlar, o'g'it solgichlar, paxta tozalash sanoati uchun turli xil mashinalar ishlab chiqaradi.

Avtomobilsozlik. O'zbekiston jahonda avtomobil ishlab chiqaruvchi 28-davlatga aylanishi respublika iqtisodiyotida katta

ahamiyatga ega. Bu tarmoq tarkib topgunga qadar, avtomobillarga texnik xizmat ko'rsatuvchi, avtomobillarni tuzatadigan bir necha zavod bor edi. 1992 yili O'zbekiston Respublikasi Janubiy Koreyaning «DEWOO» kompaniyasi bilan hamkorlikda Andijon viloyatining Asaka shahrida paxta tashiydigan tirkamalar zavodi negizida yengil avtomobillar ishlab chiqaridigan «UZDEU» avtomobil zavodi qurila boshlandi. 1996 yildan dastlabki avtomobillar chiqarila boshlandi. 7 mingdan ortiq kishi ishlydigan mazkur korxonlarga bugungi kunda 40 mingdan ortiq avtomobil ishlab chiqarilmoqda. Zavod to'liq quvvat bilan ishga tushgach yiliga 200 ming avtomobil chiqarish quvvatiga ega bo'ladi.

1999 yili Samarqand shahrida O'zavtosanoat uyushmasi bilan «Koch Xolding» Turkiya kompaniyasi hamkorligida «Samkochavto» avtomobil zavodi ishga tushdi. Zavod yuk mashinalari va maxsus avtotransport vositalarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Mamlakatda radioelektronika va elektrotexnika sanoati mashinasozligi ham tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Toshkent kabel zavodi, «Faton» aksionerlik jamiyati aloqa dala simlari, generatorlar, qabul qiluvchi va kuchaytiruvchi radiokompaniyalar, Chirchiq transformator, Toshkent elektrotexnika va «Mikond» zavodlari radiodetallar va boshqa uskunalar ishlab chiqarmoqda «Zenit» zavodi 1991 yildan boshlab Janubiy Koreyaning «Goldstor» firmasi bilan hamkorlikda videomagnitofon va videopleyrlar hamda XXRning Sanszyan 1- radio zavodi bilan hamkorlikda rangli televizorlar ishlab chiqarishga ixtisoslashtirildi.

Mamlakatimizda mashinasozlik majmuasining hududiy joylashuvida juda keskin tafovutlar mavjud bo'lib, bunda Toshkent shahri nihoyat katta salmoqqa (54,0 foiz) ega, shuningdek, Toshkent (12,1 foiz), Andijon (6,4 foiz), Samarqand, Farg'ona (5,5 foiz) viloyatlarining ham salmog'i anchagina. Mashinasozlik tarmoqlarini boshqa viloyatlarda ham rivojlantirish hozirgi davrni dolzarb masalasidir.

Kimyo sanoati. Respublikada neft, gaz, ko'mir sanoatining muntazam o'sib borishi, ikkinchi tomondan, xalq xo'jaligining mineral o'g'itlar, har xil ximikatlar, plastik massalar, sun'iy tola, sintetik kauchik, lok-bo'yoq, kislota va ishqorlarga ehtiyojni ortib borishi mazkur sanoat tarmog'ini rivojlantirishga ob'ektivlarga sharoit yaratgan.

Mamlakat kimyo sanoatida 750 dan ortiq hamda mahsulot ishlab chiqariladi, tabiiy gaz, neft, ko'mir, oltingugurt, turli minerallar,

shuningdek rangli metallurgiya va paxta-kanopni qayta ishlash chiqitlaridan xomashyo tarzida foydalaniladi. Respublika kimyo sanoatining asosiy mahsuloti mineral o'g'itlardir.

Qishloq xo'jaligi uchun o'ta zarur bo'lgan ammosfos, ammiak selitrasi, ammoniy sulfat superfosfat, karbanid, suyultirilgan ammiak, shuningdek, murakkab azotli va fosforli o'g'itlar Chirchiq elektr-kimyo kombinatida, Farg'ona azotli o'g'itlar va Samarqand Kimyo zavodlarida, Navoiy Kimyo hamda Olmaliq «Ammofos» birlashmalarida Respublika kimyo sanoati korxonalari bir yilda 2,8 mln.t azotli, 1,2-1,3 mln. t fosforli o'g'itlar ishlab chiqarish quvvatiga ega. Kimyo sanoatining gidrosiz korxonalari etil spirti, furfurol, ozuqa achitqilari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan Andijon gidroliz zavodi, Farg'ona furan birlashmasi, Yangiyo'l biokimyo zavodlari shunday korxonalardan. Undan tashqari respublika kimyo sanoatida rezina mahsulotlari, organik sintez kimyosi mahsulotlari, lak-buyoq va maishiy kimyo mahsulotlari ishlab chiqarish tarkib topgan.

Qurilish materiallari sanoati. Bu sanoatning xomashyo resurslari respublikamizning barcha mintaqalarida juda ko'p miqdorda uchraydi. Jumladan, vola stanitning 50 ga yaqin, grafitning 15 dan ortiq, marmarning 30 dan ortiq konlari mavjud.

Yog'ochsozlik. Qurilish sanoatining asosiy mahsuloti sement bo'lib, mamlakatning Bekobod (1927), Quvasoy (1932), Ohangaron (1947), Navoiy (1977) kabi yirik sanoat korxonalarida sement, tekis va to'lqinsimon shiferlar, sement quvurlar va boshqa mahsulotlar ishlab chiqaradi.

1998 yilda tarmoq korxonalarida 3286 ming.t sement, 718 mln. dona shartli g'isht, 325,7 mln. shartli taxta asbotsement sheferlari, 7623 ming m² deraza oynalari, 854,6 ming m² lenolium ishlab chiqarildi.

Yengil sanoati. O'zbekiston iqtisodiyotida yengil sanoatning ulushi alohida va ko'p qirralidir. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlaydigan yengil va oziq-ovqat sanoati korxonalari respublika agrasanoat majmui (-ASM) ning tarikibiy qismidir.

Yengil sanoatni rivojlantirish va joylashtirishda xom ashyo bazasi, yoqilg'i-energetika va mehnat resurslari hamda iste'molchilarning mavjudligi asosiy ta'sir ko'rsatadigan omillar hisoblanadi. O'zbekistonda ana shu omillarning barchasi mavjud.

O'zbekiston yengil sanoatini ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga qishloq xo'jalik mahsulotlarini dastlabki qayta ishlaydigan paxta tozalash, pillakashlik, qorako'l terisiga, kanop tolasiga

ishlov berish, jun yuvish kabi tarmoqlar kiradi. Ikkinchi guruhga aholi va xalq xo'jaligi ehtiyojlari uchun keng iste'mol mollari-to'qimachilik, ip-gazlama, trikotaj, shoyi gazlama, tikuvchilik, poyabzal, muyna, gilam, shuningdek attorlik mollari, chinni idishlar kabi mahsulotlar ishlab chiqaradigan tarmoqlar kiradi.

Respublika yengil sanoati tarmoqlari yiliga 456 mln. m² li gazlama, 474 ming m² jun gazlama, 47 mln. m² shoyi gazlama, 32,1 mln. dona trikotaj mahsulotlari, 64,5 mln. juft paypoq, 5,5 mln. juft poyabzal, 2 mln. m² gilam va gilam mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda.

Paxta tozalash sanoati. U yengil sanoat tarmoqlari orasida yetakchi o'rinda turadi. Respublikaning yirik shaharlarida, barcha viloyatlarida va aksariyat tumanlarida zamonaviy texnologiyaga ega bo'lgan paxta tozalash sanoati mavjud Respublika paxta tozalash sanoati yagona boshqaruvda ishlaydigan paxta tayyorlash punktlari, quritish-tozalash sexlari, transport xo'jaliklari, paxta tozalash zavodlarini o'z ichiga oladi. Tarkibida 119 ta paxta tozalash zavodi, 56ta paxta punkti faoliyat ko'rsatmoqda (1997). Paxtadan tola chiqishi o'rtacha 31-32 foizni tashkil qiladi. Tolasi ajratib olingan texnik chigit yog' –moy kombinatlarida qayta ishlanadi. Mamlakatda yiliga 1,2 mln. tonnadan ko'p tola va 200 ming tonnadan ortiq urug'lik chigit tayyorlanadi.

Hozirgi vaqtda O'zbekiston paxta tolasi 40 ga yaqin xorijiy mamlakatlarga, jumladan, Buyuk Britaniya, Belgiya, Janubiy Koreya, Shveysariya, AQSH, Turkiya va boshqa mamlakatlarga eksport qilinmoqda.

To'qimachilik sanoati. U ip va ip gazlama, ipak (shoyi) gazlama, jun gazlama ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. O'zbekistonda to'qimachilikning tarkib topishi va rivojlantirishi uzoq tarixga borib taqaladi.

Respublika to'qimachilik sanoatini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biri raqobatbardosh gazlama ishlab chiqarishni ko'paytirishdan iborat. Shu maqsadda deyarli barcha viloyatlarda zamonaviy texnika va texnologiya bilan jihozlangan o'nlarcha yirik to'qimachilik korxonalari qurildi, ayniqsa, AQSH, Italiya, Turkiya, Pokiston, Hindiston, Koreya firmalari bilan yangi qo'shma korxonalar qurildi. Jumladan, «Supertekstil» paxta ip-yigiruv O'zbekiston-AQSH qushma korxonasi (Toshkent, 1993), ipak gilamlar ishlab chiqaradigan «Afg'on-Buxoro-Samarqand» qo'shma korxonalari (Samarqand, Buxoro, 1993) va Turkiyaning «Yazeks» korporatsiyasi bilan hamkorlikda Qoraqalpog'istonning Ellikqal'a tumanida «Panfen»

qo'shma korxonasining ip yigirish fabrikalarini misol keltirishimiz mumkin.

Respublika ipakchilik sanoatida tabiiy ipak, kimyoviy va aralash iplardan mahsulot ishlab chiqarildi. Respublikamizda hozirgi vaqtda ushbu sohada Marg'ilon (1926), Farg'ona (1926), Samarqand (1927), Buxoro (1927), Toshkent (1959), Namangan (1966), Urganch (1975), Shahrisabz (1976) va Buloqboshi (1989) pillakashlik fabrikalari va ularning 12 ta filiali ishlab turibdi. Respublikada shoyi to'qish sohasida Marg'ilon shoyi to'qish kombinati (1928), Marg'ilon «Atlas» (1925), Namangan (1966) shoyi ishlab chiqarish birlashmalari, Samarqand shoyi ishlab chiqarish birlashmasi (1934) va boshqa korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda.

Mamlakat to'qimachilik sanoati majmui trikotaj buyumlari ishlab chiqarish hamda tikuvchilik ham taraqqiy etmoqda. Sanoatini mazkur tarmoqlariga ixtisoslashgan yirik korxonalar Toshkent, Samarqand, Andijon va boshqa shaharlarda faoliyat ko'rsatmoqda.

O'zbekiston yengil sanoatida chinni idishlar tayyorlash ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bu soha Toshkent, Samarqand, Quvasoy shaharlarida rivojlangan.

Yuqoridagi yengil sanoat tarmoqlaridan tashqari kun-poyabzal, mebel ishlab chiqarish, kanop tolasidan turli xil mahsulotlar olish, mahalliy sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish ham rivojlanib bormoqda.

Oziq-ovqat sanoati. Bugun O'zbekiston xalq xo'jaligida oziq-ovqat sanoatining ulushi katta. Sanoatning mazkur turi asosan mahalliy xomashyoga tayanadi. Respublika yalpi sanoat mahsulotining salkam 13 foizi oziq-ovqat sanoati hissasiga to'g'ri keladi. Tarmoq ko'p xil. Unda un va un mahsulotlari, sut, go'sht, yog'-moy va baliq mahsulotlari, meva-sabzavot va konservalar, uzum va meva mahsulotlari, spirtli ichimliklar, tamaki, chanqoqbosar ichimliklar va boshqa mahsulotlarni ishlab chiqarish yo'nalishlari yo'lga qo'yilgan.

Hozirgi vaqtda barcha viloyat markazlari va yirik shaharlarida go'sht kombinatlari ishlab turibdi. «O'z go'sht» kombinatlari ishlab turibdi. «O'z go'sht sut sanoati» uyushmasi tarkibida 23 ta yirik go'sht kombinati, go'sht yetishtirishga ixtisoslashgan 45 ta xo'jalik, viloyat tumanlarida esa bo'rdoqichilik yo'nalishidagi 100 dan ortiq o'rta va kichik korxonalar bor. Ayniqsa hozirgi vaqtda tadbirkorlar tomonidan zamonaviy texnologiya bilan jihozlangan go'sht mahsulotlari ishlab chiqaradigan ko'pgina korxonalar qo'rilmogda.

O'zbekiston sut va sut mahsulotlari ishlab chiqaradigan sanoat korxonalari juda ko'p. Ularda sut-qatiq, sariyog', quruq sut, pishloq, brinza, qaymoq, muzqaymoq kabi mahsulotlar ishlab chiqariladi. 1995 yilda tashkil qilingan birgina «O'zgo'shtsutsanoat» uyushmasi tarkibida 37 ta sut korxonasi, 118 ta sut qabul qilish punkti faoliyat ko'rsatmoqda. Bu sohada xususiy tadbirkorlik rivojlanib bormoqda.

Oziq-ovqat sanoati yalpi mahsulotining 40 foizini beradi. Bu tarmoqda paxta, shoyi ishlab chiqarish yetakchilik qiladi. Eng yirik yog' ekstraksiya zavodlari Guliston, Kosonsoy, Farg'ona, Qo'qon, Kattaqo'rg'on, Denov, Urganchdir.

Respublikada un ishlab chiqarish rivojlangan bo'lib, sutkasiga 120 t. dan 500 tonnagacha don tortadigan 20 dan ortiq korxona qurilgan. Shu asosda non ishlab chiqarish asosan «O'zdonmahsulot» tarkibidadir. Unga 4 ta non ishlab chiqarish birlashmasi va 21 ta non zavodi qaraydi.

Mamlakatda vino va aroq ishlab chiqarishga ixtisoslashgan sanoat korxonalarining yillik ishlab chiqarish quvvati 25 mln. d/l ga teng. Tarmoqda 16 ta yirik korxona bor. Sohaga ixtisoslashgan «Toshkentvino» kombinati, Toshkent shampän vinolari zavodi, Samarqand vino va Samarqand- «Zarafshon» vino kombinatlari, Yangiyo'l, Qo'qon, Buxoro, Shahrisabz, Denov va boshqa shaharlarda yirik korxonalar bor. Respublikada pivo va alkogolsiz ichimliklar ishlab chiqarish ham keng rivojlantirilgan. Bu sohaga ham zamonaviy texnologiyalar kirib kelmoqda. Misol qilib, Samarqand shahridagi Chexiya bilan hamkorlikda ishlab chiqarilayotgan «Pulsar» pivo mahsulotini aytish mumkin.

Mamlakatda qand-shakar ishlab chiqarish ham mavjud. Bu sohani xom ashyosi sifatida qand lavlagi yetishtirish ko'paytirilmoqda. 1995-1997 yillarda Turkiya firmalari bilan hamkorlikda Xorazm viloyatining Xazorasp tumanida shakar zavodi qurildi. Zavod sutkasiga 3 ming tonna qand lavlagini qayta ishlash quvvatiga ega.

Mamlakat oziq-ovqat sanoat korxonalarida 142,6 ming t. go'sht va go'sht mahsulotlari, 213,4 ming t. sut va sut mahsulotlari, 276 ming t. o'simlik yog'i, 54,2 ming t. makaron mahsulotlari, 542,2 ming t. non va non mahsulotlari ishlab chiqarilmoqda.

Oziq-ovqat sanoatining mamlakatda hududiy joylanishida tafovutlar mavjud. Respublikamiz sanoatida Farg'ona (13,0 foiz), Toshkent (11,8 foiz), Andijon (9,8 foiz) viloyatlarining salmog'i yuqori.

4. O'zbekistonda sanoat tarmoqlarini rivojlanish istiqbollari. Keyingi yillarda sanoatning yangi, yuqori texnologiyaga ega bo'lgan

tarmoqlari (avtomobilsozlik, radiotexnika, murakkab malakali kadrtalab, mashinasozlik va h.k.) vujudga keldi. Hozirgi vaqtda respublika sanoat tarkibida 100 dan ortiq tarmoq va tarmoqchalar mavjud bo'lib, ular bir necha majmualarni tashkil etadi. Albatta, har bir davlat rivojlanish darajasi sanoat tarmoqlari, ayniqsa mashinasozlikni taraqqiy etishi bilan belgilanadi. Shunga bog'liq holda yuqorida qayd etilganlardan kelib chiqib, respublikada sanoat tarmoqlarini kelajakda yanada rivojlantirish uchun katta imkoniyatlar bor. Bular uchun zaruriy xom ashyolar, mehnat resurslari yetarli hisoblanadi. Tog'-kon sanoatini oshira borib, yoqilg'i sanoatida ko'mir- kimyo, neft-kimyoni joriy etish bilan birga gaz – kimyo mahsulot turlarini oshirish. Urandan tinchlik maqsadida foydalanish uchun atom elektro stansiyalar vujudga keltirilishi lozim. Mavjud temir, marganes, xrom ruda konlarini sinchiklab o'rganish va ular asosida qora metallurgiya mahsuloti chiqarishni ko'paytirish. Haydaladigan yerlarni ko'pligini hisobga olib, unga kerakli har xil cho'qurlikda haydaydigan traktorlarni ishlab chiqish maqsadli hisoblanadi.

Hozirgi vaqtda bevosita ishlab chiqarish bilan band bo'lgan mashinasozlik sanoati, ko'proq transport mashinasozligi, jumladan samalyotsozlik, yengil avtomobillar, mikroavtobuslar uchun o'zida ehtiyoj qismlarni ishlab chiqishni joriy etish yaxshi natijalar keltiradi.

O'zbekiston hududlari qurilish materiallariga juda boy, ulardan kelgusida tejamkorlik bilan atroflicha, oqilona foydalansa ijobiy natijalarni yuzaga keltiradi. Qurilish materiallari orasida marmar eng ahamiyatlilardan biri hisoblanadi. Hozirgi vaqtda undan asosan plita shaklda foydalanish yuqori o'rinda. Lekin marmardan juda ko'plab mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin. Bularga stol, stullar, lali va tarelkalar, tugmalar, har xil taqinchoqlar va boshqalarni kiritish mumkin. Albatta ularga sharqona bezaklar berilsa uning eksport salohiyati ortadi.

Respublikaning janubiy tog'li rayonlarida kaliy tuzining katta zahiralari bor. Lekin ularni qayta ishlab chiqarish amaliyotida qo'llanilgan emas. Vaholanki undan selitra tuzlari, kaliy o'g'itlari olish imkoniyatlari bor.

Ma'lumotlarga ko'ra, paxta tolasini 30 foizdan ortig'i (2005 y.) respublikada qayta ishlab chiqariladi. Qolgan qismidan kamida 30-40 foizini yaqin kelajakda qayta ishlanishi uchun korxonalar tashkil etilsa, qanchadan-qancha ishsiz xotin-qizlar ish bilan ta'minlanadi. Shoyi xom ashyosi pilla uchun ham shu fikrni keltirish mumkin. Birgina atlas to'qishni oladigan bo'lsak, bu noyob mahsulot xotin-qizlarimizni asosiy

milliy kiyimi hisoblanib kelingan. Keyingi vaqtda uning iste'moli juda kamaygan, bu yaxshi natija emas. Shuning uchun milliy kiyimlarga e'tibor qaratila borib, ular reklamasini oshirish lozim.

Mahalliy sanoat mahsulotlari sifati rang-barangligini kengaytirish kerak. Chunki chetdan keladigan sayyohlar ham ko'proq ularni harid qiladilar.

Oziq-ovqat sanoatini mahsulotlarini toza, mazali holatiga e'tiborni qaratish kerak.

Testlar

- 1. Ko'p mehnat talab qiluvchi sanoat tarmoqlarini joylashtirishda qaysi omil yetakchi o'rinni egallaydi?**
 - A. Energetika
 - B. Transport
 - C. Mehnat resurslari
 - D. Fan-texnika taraqqiyoti
 - E. Infratuzilma holati

- 2. Azotli mineral o'g'itlar ishlab chiqaruvchi korxonalarni joylashtirishda qaysi omil yetakchi hisoblanadi.?**
 - A. Energetika
 - B. Transport
 - C. Mehnat resurslari
 - D. Moddiy-texnika bazasi
 - E. Tabiiy resurslar

- 3. 1 kg yoqilg'i yonganda kkal energiya beradigan, issiqlik koeffitsiyenti bir deb qabul qilingan yoqilg'iga shartli yoqilg'i deb ataladi?**
 - A. 7 ming
 - B. 8 ming
 - C. 9 ming
 - D. 10 ming
 - E. 11 ming

- 4. Respublikamizda tabiiy, gaz asosan qaysi viloyatdan qazib chiqarilmoqda?**
A. Buxoro
B. Qashqadaryo
C. Farg‘ona
D. Navoiy
E. Surxondaryo
- 5. Mamlakatimizda ishlab chiqariladigan elektr energiyaning deyarli yarmi qaysi viloyatga to‘g‘ri keladi?**
A. Navoiy
B. Sirdaryo
C. Samarqand
D. Toshkent
E. Farg‘ona
- 6. Samarqand shahridagi “SamKochavto” avtomobil zavodi nechanchi yil ishga tushdi?**
A. 1996 yil
B. 1997 yil
C. 1998 yil
D. 1999 yil
E. 2000 yil
- 7. O‘zbekiston paxta tolasi yetishtirish bo‘yicha jahonda nechanchi o‘rinda turadi?**
A. 1 B. 2
C. 3 D. 4 E. 5
- 8. O‘zbekistonda birinchi qurilgan GES ni belgilang?**
A. Farhod GES i
B. Tovoqsoy GES i
C. Bo‘zsuv GES i
D. Shirin GES i
E. Hishrau GES i
- 9. O‘zbekistonning superfosfat zavodalari qaysi shaharlarda joylashgan?**
A. Navoiy, Farg‘ona

- B. Navoiy, Samarqand
- C. Farg‘ona, Samarqand
- D. Samarqand, Qo‘qon
- E. Toshkent, Navoiy

10. O‘zbekiston qora metallurgiya markazini toping?

- A. Olmaliq
- B. Angren
- C. Zarafshon
- D. Farg‘ona
- E. Bekobod

11. O‘zbekistonda neftni qayta ishlash zavodlari qayerda joylashgan?

- A. Farg‘ona, Muborak, Sho‘rtan
- B. Qo‘qon, Oltiariq, Buxoro
- C. Farg‘ona, Oltiariq, Qoravulbozor
- D. Oltiariq, Jarqo‘rg‘on, Buxoro
- E. Muborak, Sho‘rtan, Qoravulbozor

12. Elektrotexnika mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan korxonani aniqlang?

- A. Sino
- B. Zenit
- C. Irmash
- D. Kompessor
- E. Toshteks

13. Qo‘yidagi shaharlarning qaysi birida sement zavodi mavjud?

- A. Samarqand
- B. Qarshi
- C. Namangan
- D. Quvasoy
- E. Olmaliq

14. “Atlas” shoyi ishlab chiqarish birlashmasi qaysi shaharda joylashgan?

- A. Buxoro
- B. Shahrisabz

- C. Marg‘ilon
- D. Termiz
- E. Qo‘qon

15. Mamlakatimizda shakar zavodi qaysi viloyatda mavjud?

- A. Xorazm
- B. Navoiy
- C. Qashqadaryo
- D. Andijon
- E. Jizzax

Nazorat savollari:

1. Sanoat tarmoqlarini joylanishiga ta’sir etuvchi omillarni sanab bering?
2. Og‘ir sanoat tarmoqlariga qaysi tarmoqlar kiradi?
3. Metallurgiya sanoatiga izoh bering?
4. Respublikamizda mashinasozlik sanoatining qaysi tarmoqlari rivojlangan?
5. Mamlakatimizda avtomobilsozlik sanoatiga nechanchi yil asos solindi?
6. Yengil sanoat tarmoqlariga qaysi tarmoqlar kiradi?
7. “Atlas” korxonasi qaysi shaharda joylashgan.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Абиркулов Қ.Н. Иқтисодий география. Т.: 2004.
3. Абиркулов Қ.Н., Жумаев Т., Ражабов Н. Иқтисоди й география. Т.: 2000.
4. Солиев А.С., Аҳмедов Э.А., Муҳаммадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув кўлланма. Т.: Университет, 2003.
5. Асанов Г.Р., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Т.: Ўқитувчи, 1994.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов Қ.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. Т.: Шарқ, 2002.
7. Узбекистан в цифрах, - Т.: 2003.

14. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QISHLOQ XO‘JALIK GEOGRAFIYASI.

Reja:

1. Qishloq xo‘jaligini Respublika xalq xo‘jaligidagi ahamiyati.
2. Qishloq xo‘jaligini joylanishi va rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar.
3. Qishloq xo‘jalik tarmoqlarini joylanish xususiyatlari:
 - 3-1. Dehqonchilik tarmoqlarining joylanishi.
 - 3-2. Chorvachilik tarmoqlarining joylanishi.
4. Qishloq xo‘jaligini rivojlanish istiqbollari.

1. Qishloq xo‘jaligini Respublika xalq xo‘jaligidagi ahamiyati.
Respublika xalq xo‘jaligining eng muhim va yirik tarmog‘i, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga, yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlarining xom-ashyoga bo‘lgan talabini qondiradi. Qishloq xo‘jaligi o‘simlik va hayvonot mahsulotlarini dastlabki va to‘liq qayta ishlashining turli jarayonlarini o‘z ichiga oladi va xalqning moddiy farovonligini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Respublika aholisining 62 foizidan ortig‘i qishloq joylarda yashaydi, sanoat salohiyatining deyarli yarmi xo‘jalik mahsulotlarini qayta ishlash bilan band. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini eksport qilishdan davlat valyutasining 50 foizi vujudga keladi.

Ma’lumki, yer va suv resurslari agrar sektorning asosiy ishlab chiqarish vositalari hisoblanadi. O‘zbekistonda yerlarning 72 foizi qishloq xo‘jaligida turli yo‘nalishda foydalaniladi hamda respublika suv limitining 86 foizi agrar sektorda ishlatiladi. Vatanimiz yer yuzasida sug‘oriladigan dehqonchilik hamda chorvachilikning eng qadimiy hududlardan. Uning qulay tabiiy sharoitiga muvofiq tarzda xalqimizning mehnat ko‘nikmasi tufayli O‘zbekiston paxta, pilla, qorako‘l terisi, mayiz, qovun va boshqa mahsulotlar yetishtirishi bilan jahonga dong taratgan.

Hozirgi vaqtda qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohatlarni o‘tkazish va bozor munosabatlarini chuqurlashtirish bilan bog‘liq muhim huquqiy – me’yoriy asoslar yaratildi, tashkiliy – iqtisodiy yo‘nalishlar ishlab chiqildi.

Ayni vaqtda O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi chuqur islohatlarni boshidan kechirmoqda. Qishloq xo‘jaligida bozor munosabatlarini

shakllantirish, mulkchilikning nodavlat shakliga o'tish, mulkni davlat tasarufidan chiqarish va xususiyashtirish, dehqon (fermir) xo'jaliklari faoliyatini yo'lga qo'yish kabi muhim masalalar hal etilmoqda. 2002 yilga kelib turli mulk shakliga ega bo'lgan 2658 ming qishloq xo'jalik korxonalari, 72,4 ming fermer xo'jaliklari tashkil etildi.

Qishloq joylarda tomarqa egalariga 600 ming gektarga yaqin unumdor yerlar ajratib berildi.

Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining mutloq ko'p qismi iqtisodiyotning nodavlat sektorida ishlab chiqarilmoqda. Ayrim qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ishlab chiqarish strukturasida fermer xo'jaliklarining salmog'ini quyidagicha keltirib o'tamiz (2001 yil foiz hisobida).

Kartoshka	– 85,1
Sabzavotlar	– 74,5
Poliz	- 62,3
Go'sht	- 91,8
Sut	- 94,8
Tuxum	- 60,3
Jun	- 77,0

Respublikada olib borilayotgan agrar siyosat natijasida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarilishini sug'urtalash, avanslash va to'lov munosabatlari takomillashtirilmoqda. Yangi agrar siyosatining bosqichma-bosqich amalga oshirilishi tufayli O'zbekistonda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotlarining o'sish sur'atlari yildan-yilga oshib bormoqda.

2. Qishloq xo'jaligini joylanishi va rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar.

Zaminning biron-bir burchagida qishloq xo'jalik bilan shug'ullanmaydigan mamlakat bo'lmasa kerak. Respublikamiz uchun qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning ustivor yo'nalishlaridan biridir. U mamlakatda ishlab chiqarilayotgan mahsulotning deyarli uchdan bir qismini beradi.

Qishloq xo'jaligi oziq-ovqat mahsulotlari, shuningdek, oziq-ovqat, to'qimachilik va boshqa sanoat tarmoqlariga xom-ashyo yetkazib beradi.

Hozirgi zamon qishloq xo'jaligi geografiyasi ko'pgina omillar ta'siriga bog'liq: iqtisodiy, tabiiy va siyosiy. Qishloq xo'jaligining joylanishiga tabiiy sharoit katta ta'sir ko'rsatadi. Uning rivojlanishi uchun yorug'lik, issiqlik, namlik va tuproqda ozuqa moddalari bo'lishi zarur. O'zbekistonning agroiklim resurslari holati uni materikning ancha

ichkarisida joylashgan geografik o'zni hamda murakkab yer yuzasi relefining tuzilishiga bog'liq. Shu jihatdan uning iqlim sharoiti qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirishga qodir.

O'zbekistonning agroiklim ko'rsatkichlari (jumladan, yog'in-sochin va uning miqdori, tushish muddati, havo haroratining yillik ijobiy va foydali ko'rsatkichlari) yer sirtiga quyosh nuri tushish burchagining kattaligi ziroatchilikni rivojlantirish uchun kuchli omil bo'lib maydonga chiqadi. Ziroatchilik qilinadigan barcha vodiy va vohalarda, ko'p yillik meteorologik ko'zatlarga qaraganda, quyosh yog'dusi davomiylik yil davomida o'rtacha 2500 – 3000 soat gacha boradi.

Serquyosh O'zbekiston janubiy mamlakatlarga xos bo'lgan qimmatbaho ziroatchilik, bog'dorchilik va uzumchilik, shuningdek, o'simliklarning o'sish o'zoq bo'lgan (vegetatsiya) muddati hamda quyoshli kunlarni talab qiladigan subtropik mevalar yetishtirishni tabiiy issiqlik yordamida rivojlantirishning juda katta imkoniyatlariga ega.

Issiqlik resurslari turli xil ziroatchilikni joylashtirish, ulardan yuqori hosil olish va tabaqalashtirib rivojlantirishga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan yillik havo haroratining ijobiy va foydali ko'rsatkichlari shuningdek, sovuq bo'lmaydigan kunlar muddati amaliy ahamiyatga molikdir.

Qishloq xo'jaligidagi mehnat jarayoni va uning natijasiga tabiiy sharoit sanoatidagiga qaraganda ancha ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligining rivojlanish darajasi sarf qilingan mehnatning miqdori va sifatiga, mashina va o'g'itlardan foydalanish darajasiga qarab belgilanadi.

Agar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish ekin maydonlarini kengaytirish va chorva mollarini sonini oshirish hisobiga ko'paysa, bunday qishloq xo'jalik ekstensiv xo'jalik deyiladi. Buning uchun aksincha, qishloq xo'jalik xo'jaligi mahsulotining hajmi maydon birligiga agrotexnika vositalaridan ko'proq foydalanish yoki chorva mollarining ko'proq mahsuldor zotlarini yaratish hisobiga oshsa, bunday qishloq xo'jaligi intensiv xo'jalik deb ataladi.

O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirishning intensiv yo'lidan borishi katta ahamiyatga egadir. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda mexanizatsiya, elektrlashtirish va kimyolashtirish qishloq xo'jaligini yanada rivojlantirish va intensivlashtirishning asosiy yo'li bo'lib hisoblanadi.

3. Qishloq xo'jalik tarmoqlarini joylanish xususiyatlari.
O'zbekistonda qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasi

bo'lgan yer davlat mulki hisoblanadi. Davlat xo'jaligi bilan shug'ullanadigan korxonalar va xo'jaliklarga, shuningdek fuqoralarga muddatsiz va vaqtinchalik foydalanish uchun yer ajratib beradi. Davlat yer fondi yer egaligi yoki yerdan foydalanuvchilar hududidagi barcha yerlarni – haydalma yerlar, daraxtzorlar, yaylov, pichanzor, o'rmonzor, qo'riq yer, qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan yerlarning jamisini o'z ichiga oladi.

Mamlakatimiz yer fondi 44,405 ming ga, shundan qishloq xo'jalik yer turlarining umumiy maydoni 26,8 mln.ga. Ularning katta qismi (82,8 foiz)ni Qizilqum, Ustyurt va boshqa cho'l hamda tog'oldi, tog' yaylovlari egallaydi. O'rmonzor va butazorlar 5,4 foizni, ko'p yillik daraxtzorlar 0,42 foizni, bo'z yerlar 0,3 foizni tashkil etadi.

Respublika qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan yerlar va ularning taqsimoti.

№	Yer turlari	Ming ga	Foiz
1	Qishloq xo'jaligi yer turlarining jami	26766,4	100
2	Jami ekin yerlari	4061,9	15,7
3	Shundan so'g'oriladigan	3317,3	15,2
4	Ko'p yillik daraxtzorlar	355,7	1,3
	Shu jumladan:		
a)	Bog'lar	171,3	0,63,,
b)	Uzumzorlar	104,4	0,4
v)	Tutazorlar	70,4	0,26
g)	Mevali ko'chatzorlar	9,6	0,04
	Yer turlari	Ming ga	Foiz
1	Bo'z yerlar	77,8	0,3
2	Pichanzorlar	112	0,42
3	Yaylovlar	22159	82,8
4	O'rmonzorlar va butazorlar	1458,5	5,4

O'zbekiston hududi qishloq xo'jaligi jihatidan 3 mintaqaga bo'linadi: tog' va tog' oldi mintaqasi respublika hududining 20 % dan ortiqrog'ini tashkil etadi. Asosan lalmikor dehqonchilik (bug'doy, arpa, no'xat, zig'ir), bog'dorchilik va tokchilik taraqqiy etgan, bu mintaqada mavsumiy bahorgi kuzgu yaylovlar bor. Chorvachiligi go'sht-jun yetishtirishga ixtisoslashgan. So'g'orma dehqonchilik mintaqasi respublika hududining qariyb 20% ni tashkil etadi. Bu mintaqada Farg'ona vodiysi, Mirzacho'l, Dalvarzin cho'li, Chirchiq - Ohangaron, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxon-Sherobod vodiylari, Quyi Amudaryoni o'z

ichiga oladi. Asosan paxta, shuningdek kanop, don, kartoshka, sabzavot – poliz ekinlari yetishtiriladi.

Cho‘l – yaylov mintaqasi respublika hududining 60%ni tashkil etadi. Asosan cho‘l va suvsiz tekisliklardan iborat. Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari, Qoraqalpog‘istonda va Farg‘ona vodiysining markaziy qismida joylashgan.

	1993 yil	1996 yil	1997 yil	2002 yil
Ekin maydonlari, ming gektar				
Jami ekin maydonlari	4229,7	4007,0	4116,2	3540,8
Jumladan, g‘alla ekinlari	1280,3	1740,5	1757,3	1393,7
Texnika ekinlari	1731,8	1525,1	1536,0	1462,2
Paxta	1695,1	1487,3	1511,9	1421,0
Kartoshka	44,5	44,3	57,4	48,9
Sabzavot	151,9	131,0	129,1	127,5
Poliz ekinlari	48,1	39,3	35,9	37,3
Dehqonchilik mahsulotlari yetishtirish(ming.t)				
Don	2142,4	3562,0	3775,6	3550,8
Shu jumladan bug‘doy	876,0	2741,8	3073,0	4967,4
Paxta	4234,5	3350,1	3645,0	3122,4
Kartoshka	472,4	513,5	691,9	777,2
Sabzavot	3038,7	2497,4	2384,2	2953,0
Poliz ekinlari	622,3	469,7	367,6	475,4
Meva	560,1	604,8	547,7	818,5
Uzum	381	478,3	511,5	516,4

Dehqonchilik. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligining yetakchi tarmog‘i, dehqonchilikning qishloq xo‘jaligi yalpi mahsulotdagi hissasi 65-70 foizni tashkil qiladi. Mamlakat tabiiy-iqtisodiy sharoitiga ko‘ra, uning turli mintaqalarida aholi so‘g‘orish va lalmikor dehqonchilik bilan shug‘ullanib kelgan.

Lalmikor dehqonchilik maydoni 1 mln. ga dan ko‘p bo‘lib, ular asosan adir zonalarda joylashgan. Bu yerlarda bo‘g‘doy, tariq, no‘xat, ko‘njut, zig‘ir, lalmi qovun va tarvuz ekiladi, bog‘dorchilik qilinadi.

Sug‘oriladigan yerlar 1941 yilda 1,8 mln.ga bo‘lsa, Mirzacho‘l, Qarshi, Jizzax, Surxon-Sherobod cho‘llarining o‘zlashtirilishi, Markaziy Farg‘onada yangi yerlar ochilishi natijasida 1998 yilga kelib 4,2 mln.ga dan oshdi.

Sug‘oriladigan yerlar jami yer resurslarining atigi 9,3 foizini tashkil qiladi, ammo dehqonchilik yalpi mahsulotining 98,5 foizini beradi.

Respublikada dehqonchilikning yetakchi tarmog'ini paxtachilik tashkil etadi. Paxtachilikning pirovard asosiy mahsuloti – paxta tolasi va paxta moyidir. 1 t. paxta xom ashyosidan o'rtacha 320-350 kg tola (3500 m² gazlama), 10 kg momiq, 620 kg chigit olinadi. O'z navbatida 620 kg chigitdan 110 kg moy, 225 kg kunjara, 175 kg shulxa, 35 kg linb, 30 kg tuk (delint) chiqadi. Umuman g'o'zadan olinadigan mahsulotlar asosida sanoat usulida 1200 dan ko'proq, turli mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin.

O'zbekiston jahonda (AQSHdan keyin) paxta tolasi eksport qiladigan eng yirik mamlakat. Paxtachilik agrosanoat majmui respublika xalq xo'jaligining 70 foizdan ko'proq tarmoqlari bilan texnika va texnologik jihatdan bog'liq. O'zbekiston paxtachiligi mamlakatda mustaqillik qo'lga kiritilishi bilan o'z geografiyasini birmuncha qisqartirdi. G'o'za 1986 yilda 2091,2 ming.ga yerga ekilgan bo'lsa, 1998 yilda 1521,6 ming.ga yerga ekildi. O'zbekiston paxtachiligini 2001 yil bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, paxta 1452,1 ming.ga ekin maydoniga ekilgan bo'lib, yalpi hosil 3264,6 ming. t, o'rtacha hosildorlik 23,3 s/ga tashkil qilgan. Paxta xom ashyosini yetishtirishda Andijon, Farg'ona, Buxoro, Qashqadaryo, Surxandaryo viloyatlarining salmog'i katta.

So'nggi yillarda paxta hosildorligini oshirish mahsadida, paxtachilikni mexanizatsiyalash, kimyolashtirishni, undan tashqari g'o'za seleksiyasi va urug'chiligini yaxshilash chora-tadbirlari olib borilmoqda.

Dehqonchilik aholini bevosita oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda birlamchi o'rin tutadi. Undan tashqari chorvachilikning yem-xashak bazasi ham hisoblanadi.

Respublika donchiligi ko'p xil ekinlar turini o'z ichiga oladi. Don olish uchun bug'doy, arpa, javdar, sholi, sulimakkajo'xori, oq jo'xori, tariq, dukakli don ekinlari-no'xat, mosh, loviya, yeryong'oq, moyli don ekinlari-zig'ir, kunjut, soya, yeryong'oq, kunjut, maxsar, kungaboqar va boshqalar yetishtiriladi. G'allachilik mustaqillikdan so'ng yanada rivojlandi. 2002 yilda mamlakatning lalmikor, shartli so'g'oriladigan va so'g'oriladigan zonasida salkam 1,53 mln.ga yerga bo'g'doy ekildi va 5,5 mln. tonna hosil yig'ib olindi. O'zbekiston g'allachiligida sholikorlikning ham o'рни katta. Respublikamizda Xorazm viloyatiga sholi ekish maydonlarining va yalpi hosilining 43,2 foizi, Qoraqalpog'iston Respublikasiga 37 foizi to'g'ri keladi. 1998 yilda mamlakatda salkam 150 ming.ga yerga sholi ekilgan va 346,5 ming

tonna hosil olingan. Umuman olganda g'alla ekinlaridan mo'l-hosil olish uchun uning yangidan-yangi navlari yaratilmoqda.

Toshkent viloyatining yuqori Chirchiq va Quyi Chirchiq tumanlarida kanopchilik rivojlangan, bu o'simlik poyasidan tola, gazlama, qop, brezent, kanop arqon va boshqa mahsulotlar tayyorlanadi. Mamlakatimizning ayrim hududlarida aholi tamakichilik bilan shug'ullanadi. Samarqand viloyatining Urgut tumani tamakichilikka ixtisoslashgan. Respublikamizning tabiiy iqlim sharoiti kartoshka, sabzovat, poliz ekinlarini yetishtirishga qulay hisoblanadi. Kartoshkaning yalpi hosili 2001 yilda 744,4 ming. tonnani tashkil etgan. Yalpi hosili saomog'i bo'yicha Samarqand viloyati 23,9%, Toshkent viloyati 17,3%, Farg'ona viloyati 10,7%, Namangan viloyati 10,5% ni tashkil qilgan holda respublikada salmoqli o'rinni egallaydi. O'zbekistonning agroiklim issiq resurslari har qanday meva va uzum donasining qandlik darajasini oshirishga qodir.

Mamlakatimizda 2002 yilda o'rtacha 842,9 ming.t. meva va 500 ming.t. atrofida uzum hosili yig'ib olindi. Mevachilikda Andijon (20 foiz), Samarqand, Namangan, Farg'ona, Toshkent (11-12) viloyatlarining, uzumchilikda esa Samarqand (27 foiz) viloyatining salmog'i kattadir.

Chorvachilik. O'zbekiston chorvachilikning qadimiy markazlaridan biri. Respublikaning tuproq va tabiiy iqlim sharoitlari-unumdor sug'oriladigan yerlar, bepoyon qir-adirlar, dasht-cho'l va tog' oldi yaylovlari chorvachilikning rivojlanishi uchun qulay. Sug'oriladigan yerlarda asosan qoramolchilik, chuchqachilik, parandachilik, quyunchilik, asalarichilik, qir-adirlar, dasht-cho'l va tog' oldi yaylovlarida esa qo'ychilik, echkichilik, yilqichilik, tuyachilik, suv havzalarida baliqchilik rivojlangan.

Chorvachilikni rivojlantirishning muhim omillaridan biri uning ozuqa bazasi hisoblanadi. Shuning uchun yaylovlar holatini yaxshilash, ozuqabop ekinlar maydonini kengaytirish, omuxta yem ishlab chiqarishni ko'paytirishga e'tibor berilmoqda. Mamlakatda yem-xashak ekinlari jami ekin maydonining 25 foizini tashkil qiladi.

Qoramolchilik respublika chorvachiligida yetakchi tarmoq. Respublikada yetishtirilayotgan go'shtning to'rt dan uch qismi va sutning hammasini beradi. Mamlakatda, uning mintaqalararo agroiklim xususiyatlariga ko'ra, sut, sut-go'sht yo'nalishidagi qoramolchilik sohalarida, yirik shahar atrofii xo'jaliklarida hamda yangidan

sugʻorilgan mintaqalarda, goʻsht-sut, goʻsht yoʻnalishidagi qoramol zotlari esa togʻ –togʻoldi mintaqalarida rivojlangan.

Chorva mollari soni (ming bosh hisobida.)

Koʻrsatkichlar	1990 yil	1996 yil	2002 yil	Oʻsish: 2002 yilda 1990 yilga nisbatan, % bilan
Qoramollar	4581,3	5351,6	5477,6	118,4
Jamgʻarma, sogʻin sigirlar	1836,2	2248,3	2393,0	123,8
Qoʻy va echkilar	9230,2	9330,6	9208,8	94,5
Choʻchqalar	716,3	8618	75,8	10,6
Yilqilar	105,1	147,3	147,9	140,3

Qoramollarning hududiy joylashishida viloyatlararo katta tafovutlar bor. Samarqand viloyatida mamlakat jami qoramollarining 14,8 foizi, Toshkent, Qashqadaryo, Fargʻona, Xorazm, Surxondaryo viloyatlarining har birida 8-11 foizi boqiladi.

Qoramol zotlarini yaxshilash sohasida koʻp ishlar qilinmoqda. Jumladan, Boltiq-boʻyi davlatlaridan sersut qoramollar keltirilib rayonlashtirilgan va ularni chatishtirish orqali yangi zotlar yaratilgan.

Respublikada qoʻychilikning qorakoʻl teri, goʻsht-yogʻ, jun uchun boqiladigan tarmoqlari rivojlangan. Ularni soni echkilarni ham qoʻshib hisoblaganda 9,3 mln. boshdan koʻp. Shundan yarmidan koʻpi qorakoʻl qoʻylaridir. Qorakoʻl qoʻylari mamlakat eksportida alohida oʻrin tutadigan, koʻp xil tovlanadigan sifatli qorakoʻl terisi, goʻshti hamda jun olish uchun katta-katta choʻl yaylovlarida boqiladi. Olimlarning isbotlashicha, qorakul zotli qoʻylarning asl vatani Zarafshon vahosi hisoblanadi. Mamlakatimizda qorakoʻl qoʻylarining boqiladigan asosiy yaylovlari Qizilqum, Qarshi va Ustyurt choʻllaridir, qisman togʻ oldi-mintaqalaridir. Mamlakatda qorakoʻlchilikka ixtisoslashgan 120 ta yirik xoʻjalik boʻlib, shuning 18 tasi naslchilik zavodlari va 9 tasi naslchilik xoʻjaliklaridir. Respublikada goʻsht va jun yetishtirish maqsadida dagʻal jun va goʻsht va yogʻ beruvchi hitori va jaydari quy zotlari boqiladi. Dumbali va serjun qoʻylaridan 3 mln. dan ortigʻi aholi va fermer xoʻjaliklarida, 875 ming boshi esa jamoa sektorlarida boqiladi.

Echkichilik goʻsht, serqaymoq va shifobaxsh sut, jun, teri hamda tivit uchun moʻljallangan. Oʻzbekiston echkichilikda serjun angar, tivitli Orenburg, jundor Oʻzbekiston zotlari tarqalgan. Echki juni quy juniga

nisbatan sifatliroq. Undan turli texnik matolar, drap, adyol va trikotaj tayyorlanadi.

Echkilar baland va tog' oldi mintaqalarida boqiladi. Echkichilik Namangan, Surxondaryo, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarida rivojlangan.

Chuchqachilik bilan asosan aholisining ko'pchiligini yevropaliklar tashkil etgan yirik shaharlar yaqinda va g'allachilik mintaqalarida shug'ullanib kelinadi. Bu tarmoq keyinchalik vujudga kelgan bo'lib, go'shtidan asosan kolbasa ishlab chiqarishda foydalaniladi.

Yilqichilik bilan O'rta Osiyo xalqlari miloddan avval bir necha asr ilgari shug'ullanganlar. Otlarning eng asosiy mahsuldorligi ularning ish layoqati bilan baholanadi. Undan tashaqari sut, go'sht, teri hamda ot sport uchun ham ahamiyati katta.

Respublika chorvachilik tarmoqlarining salmog'i (ming bosh hisobida.)

Yillar	Yirik qora mol		Qo'y va echkilar	Cho'chqalar	Otlar	Parranda
	jami	Shu hisobdan sigirlar				
1985	4099,8	1559,4	9256,3	728,3	88,0	33495,7
1990	4180,2	1644,7	8785,6	742,9	97,0	37339,6
1994	5483,3	2336,9	10059,3	350,4	144,8	13500,0
1995	5203,5	2286,4	9322,3	207,9	150,0	13372,9
1996	5351,6	2248,0	9330,6	86,8	147,3	129442,9
1997	5196,4	2281,3	8586,7	73,9	148,8	12278,0
1998	5228,2	2290,2	8697,9	80,8	148,5	13934,9
2000	5334,4	2344,6	8933,1	83,6	146,1	14419,2

Qishloq xo'jaligining qadimiy va istiqbolli tarmoqlaridan biri bo'lgan pillachilik ham mamlakatimiz iqtisodiyotida katta o'rin tutadi. O'zbekiston jon boshiga pilla yetkazish bo'yicha jahonda birinchi, umumiy hajmi bo'yicha beshinchi o'rinda turadi. Mamlakatimiz chorvachiligida parandachilik, tuyachilik, quyonchilik, baliqchilik, asalarichilikni ham o'z o'rnini bor. Mazkur tarmoqlarining chorvachilikdagi salmog'i ortib bormoqda.

Qishloq xo'jaligini rivojlanish istiqbollari. Ayni vaqtda mamlakatimizda qishloq xo'jaligini rivojlantirish dolzarb maslaldan biridir. Bu borada qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohatlarni o'tkazish va bozor munosabatlarini shakllantirish bilan bog'liq muhim huquqiy-

me'yoriy asoslar yaratilmoqda, tashkiliy-iqtisodiy yo'nalishlar ishlab chiqilmoqda. Mamlakat qishloq xo'jaligini tubdan isloh qilish bilan bog'liq o'nlab qonunlar qabul qilindi. Jumladan, «Yer to'g'risida» (1990), «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida» (1991), «Dehqon xo'jaligi to'g'risida» (1992), «Xo'jalik jamiyatlari va shirkatlari to'g'risida» (1992), «Yer solig'i to'g'risida» (1993), «Kichik va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish to'g'risida» (1995) va boshqa qonunlar shular jumlasidandir.

Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan foydalanish samardorligini oshirish maqsadida 1996 yil 1 noyabrda O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jalik vazirligi hamda Melioratsiya va suv xo'jalik vazirligi negizida O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi tashkil qilindi. Qishloqlarda iqtisodiy islohatlarni chuqurlashtirish bo'yicha muayyan chora-tadbirlarning amalga oshirilishi yalpi qishloq xo'jalik jihatdan o'zgarishiga qaratilgan. Ilg'or mamlakatlar tajribasiga ko'ra, qishloq xo'jaligini yuqori darajada rivojlanishi, avvalo sanoat rivoji bilan bog'liqdir. Shuning uchun qishloq xo'jaligida ishni «etishtirish-qayta ishlash-sotish» uchlik birligi zanjirida tashkil qilish dolzarblik kasb etmoqda. Buning uchun qishloq joylarida mahsulotlarni zamonaviy texnika va texnologiya asosida qayta ishlaydigan qator sanoat korxonalar qurish va zanjirli uchlikni ishga tushirish kerak.

Qishloq xo'jaligi to'g'risida yuqorida keltirilgan fikrlar bu sohaning keng tarmoqli ekanligidan dalolat beradi. Shu bilan birga muammolar ham mavjud. Ularni hal qilish mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta ahamiyatga ega. Ushbu muammolar jumlasiga sug'oriladigvan yerlar unumdorligini oshirish, suvdan tejamkorlik bilan foydalanish, o'simliklarda uchraydigan kasalliklar va zararkunandalarga qarshi kurashni kuchaytirish kabilar kiradi. Ayni vaqtda qishloq joylarda mehnat resurslaridan samarali foydalanish, qishloq sanoati va infrastrukturasini rivojlantirish ham Respublika agrar siyosati doirasida dolzarb masaladir.

Testlar

- 1. Qishloq xo‘jaligi mahsuloti maydon birligida agrotexnika vositalaridan samarali foydalanish, chorvaning mahsuldor zotlarini yaratish hisobiga oshsa, u qanday qishloq xo‘jaligi deb ataladi?**
 - A. ekstensiv
 - B. intensiv
 - C. tovarshunoslik
 - D. agrobiznes
 - E. to‘g‘ri javob yo‘q
- 2. Qishloq xo‘jaligini joylanishi va rivojlanishiga birinchi navbatda ta’sir etuvchi omilni ko‘rsating.**
 - A. transport
 - B. fan-texnika taraqqiyoti
 - C. agroiqlim resurslari
 - D. energetika
 - E. bozor iqtisodiyoti
- 3. Qishloq xo‘jaligida foydalanadigan umumiy yer fondi qanchaga teng?**
 - A. 20 mln. ga
 - B. 24 mln. ga
 - C. 26 mln. ga dan ortiq
 - D. 28 mln. ga yaqin
 - E. 30 mln. ga
- 4. Sug‘oriladigan yerlar dehqonchilik yalpi mahsulotining necha foizni beradi?**
 - A. 50 %
 - B. 71 %
 - C. 85 %
 - D. 94 %
 - E. 98,5 %
- 5. O‘zbekiston dunyoda paxta tolasini eksport qilishdagi o‘rnini belgilang.**

A. 1	B. 2
C. 3	D. 4
E. 5	

- 6. Mamlakatimizning qaysi hududida ingichka tolali paxta yetishtiriladi?**
A. Andijon
B. Sirdaryo
C. Xorazm
D. Jizzax
E. Surxandaryo
- 7. Kartoshka yetishtirishda qaysi viloyat yetakchilik qilmoqda?**
A. Samarqand
B. Toshkent
C. Jizzax
D. Buxoro
E. Fargʻona
- 8. Uzumzorlarning umumiy maydoniga koʻra qaysi viloyat yetakchi?**
A. Surxandaryo
B. Qashqadaryo
C. Fargʻona
D. Samarqand
E. Namangan
- 9. Eksport salohiyatiga ega boʻlgan chorvachilik mahsulotini toping?**
A. goʻsht
B. sut
C. jun
D. qorakoʻl terisi
E. hammasi toʻgʻri
- 10. Olimlarning isbotlashiga qorakoʻl zotli qoʻylarning asl vatani qayer hisoblanadi?**
A. Janubiy Osiyo
B. Arabiston yarim oroli
C. Zarafshon vohasi
D. Sharqiy Osiyo
E. Shimoliy Osiyo

- 11. O‘zbekiston dunyoda chorvachilikni qaysi turi bo‘yicha yetakchi o‘rinlarda turadi?**
- A. qo‘ychilik
 - B. qoramolchilik
 - C. cho‘chqachilik
 - D. echkichilik
 - E. pillachilik
- 12. Kanopchilik Respublikamizning qaysi viloyatida rivojlangan?**
- A. Namangan
 - B. Jizzax
 - C. Toshkent
 - D. Buxoro
 - E. Qoraqolpog‘iston Respublikasi
- 13. Tamaki yetishtirishga ixtisoslashgan tumanni tumanni belgilang.**
- A. Urgut
 - B. Denov
 - C. G‘uzor
 - D. Olot
 - E. Baxmal
- 14. Quyidagi tarmoqlarning qaysi biri dehqonchilikka tegishli emas?**
- A. sabzavotchilik
 - B. bog‘dorchilik
 - C. polizchilik
 - D. donchilik
 - E. ipakchilik
- 15. Qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ekin maydonlarini kengaytirib va chorva mollarini sonini oshirish hisobiga, yetishtirish qanday xo‘jalik deb ataladi?**
- A. intensiv
 - B. ekstensiv
 - C. ilg‘or
 - D. qoloq
 - E. tez sur‘atlar bilan rivojlanayotgan

Nazorat uchun savollar:

1. Respublika xalq xo'jaligida qishloq xo'jaligini o'rini keltiring.
2. Qishloq xo'jalik rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar qaysilar.
3. Sholi ekiladigan asosiy hududlarni ta'riflang.
4. Qishloq xo'jaligida paxtachilikni o'rini aniqlang.
5. Ingichka tolali paxta qaysi viloyatda eng ko'p ekiladi.
6. Texnik ekinlardan kanop va shakarqamish qaysi viloyatlarda yetishtiriladi.
7. Qorakulchilik respublikaning qaysi hududlarida rivojlangan.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Абиркулов Қ.Н. Иқтисодий география. Т.: 2004.
3. Абиркулов Қ.Н., Жумаев Т., Ражабов Н. Иқтисоди й география. Т.: 2000.
4. Солиев А.С., Аҳмедов Э.А., Муҳаммадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Т.: Университет, 2003.
5. Асанов Г.Р., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Т.: Ўқитувчи, 1994.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов Қ.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. Т.: Шарқ, 2002.
7. Узбекистан в цифрах, - Т.: 2003.

15. Mavzu: O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI TRANSPORTI VA TASHQI IQTISODIY ALOQALARI GEOGRAFIYASI

Reja:

1. Transportning Respublika xalq xo‘jaligidagi ahamiyati.
2. Transport tarmoqlarini rivojlanishiga ta‘sir etuvchi omillar.
3. Transport tarmoqlarini (temir yo‘l, avtomobil, havo, quvur) joylanish xususiyatlari.
4. Tashqi iqtisodiy aloqalar tushunchasi.
5. O‘zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalarining xususiyatlari.

1. Transportning Respublika xalq xo‘jaligidagi ahamiyati.
Transport (lotincha “transporto” – “tashiyman” degan ma‘noni anglatadi) moddiy ishlab chiqarishning yuk va yo‘lovchilar tashishni amalga oshiradigan eng muhim tarmoqlaridan biri, sanoat va qishloq xo‘jaligidan keyingi uchinchi asosiy manbai bo‘lib hisoblanadi.

Mahsulot yaratilishi va uning iste‘molchilarga yetkazilishi, hamashyo, kuchi, tovar va xizmatlar harakati transporsiz bo‘lmaydi.

Binobarin, transport iqtisodiyotning qon tomiri, harakatiga keltiruvchi bo‘g‘indir.

O‘zbekistonning siyosiy va iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlash va uning jahon uyushmasiga kirib borishi uchun mukammal transport tizimiga ega bo‘lishi kerak. Turli xil transport vositalari sanoat va qishloq xo‘jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish va uni iste‘molchilarga o‘z vaqtida, isrof qilmasdan yetkazishda faol ishtirok etadi.

Transport ishlab chiqarish tizimida muhim o‘rin tutishi bilan birga u har qanday hudud xo‘jaligi majmuasining zaruriy bo‘g‘ini bo‘lib xizmat qiladi. Uning rivoj tufayli hududlarni iqtisodiy jihatdan ixtisoslashtirish mumkin.

Transport infrastrukturasini va yo‘l tarmoqlarining samarali rivojlanishini kadrlarning qishloqlarda mustaqil o‘rnashib qolishiga, mehnat resurslaridan unumli foydalanish imkonini yaratadi.

Respublika nosiyosiy mavqiyeni yaxshilash ham eng avvalo transport to‘ri va kommunikatsiyalarga bog‘liq. Bu haqda I.Karimov “Kommunikatsiyalar tizimi haqida gapirganda O‘zbekiston geografik mavqeining o‘ziga xosligi, portlarga va eng katta transport uzellariga

chiqish yo'lining yo'qligi tufayli transport tarmoqlari va kommunikatsiyalarni rivojlantirish masalalari ustivor, strategik, hayotiy muhim ahamiyat kasb etishini ta'minlamoq darkor" degan edi.

Mamlakat transport tarmog'i temir yo'l, avtomobil, aviatsiya, quvurlar va daryo suv yo'llaridan iborat. Transportning barcha turlari yordamida Respublikada har yili xalq xo'jalik uchun zarur bo'ladigan turli-tuman yuklar va yo'lovchilar tashiladi.

Iqtisodiy islohatlar amalga oshirilayotgan va bozor munosabatlariga o'tilayotgan hozirgi murakkab sharoitda ishlab chiqarish korxonalari, tashkiliy va mamlakat hududlarining samara bilan ishlashi ko'p jihatdan transport turlarining qay darajada faoliyat ko'rsatishga bevosita bog'liq.

Umuman olganda, mamlakat transport tarmoqlarini jahon andozasiga yetkazish Respublikamizda xalq xo'jaligi rivojining asosiy omili hisoblanadi.

2. Transport tarmoqlarini rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar

Transport turi yoki tarmog'i temir yo'l, avtomobil, quvur, suv, havo, elektron transportlardan iborat.

Transportdagi ilmiy-texnika inqilobi transport vositalari quvvati, tezligi, yuk va yo'lovchi tashish imkoniyatining oshishida va uning yangi-yangi turlarining yaratilishida namoyon bo'lmoqda.

Transport ishlab chiqarishning boshqa tarmoqlaridan farq qiladigan xususiyatlari quyidagilardan iborat:

1. Tabiiy sharoit va tabiiy resurslardan yo'l va yo'l qurilishi uchun xos hamda xom-ashyo sifatida foydalaniladi;

2. Transport ishlab chiqarishi asosan cho'ziqsimon (chiziqli) joylanishga ega;

3. Moddiy ishlab chiqarish uchun asosiy manbalardan biri hisoblanadi;

4. Transport ishlab chiqarishining xom ashyosi yo'q, asosiy vazifasi yuk va yo'lovchi tashishdir.

Transport ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omil bo'lib xizmat qiladi. O'z navbatida, transport turlarini joylashtirishga ta'sir etuvchi omillar mavjud. Ko'pgina transport turlariga tabiiy sharoit yetakchi bo'lib, albatta bu transportning turlariga bog'liq. Masalan, avtomobil va temir yo'lning joylanishiga asosan relief asosiy rol uynaydi. Chunki, ko'p hollarda loyihalananayotgan yo'lning yo'nalishi, uzunligi, kengligi, arzon – qimmatligini relief sharoiti belgilab beradi. Shuning uchun yo'llarni loyihalashda relfning qiyaligi,

qanday tog' jinslaridan tashkil topganligi, mutloq balandligi birinchi navbatda tahlil qilinadi. Avtomobil yo'llarining qiyaligi 12-15⁰ dan oshmasligi lozim.

Baland va qiyaligi yuqori bo'lgan joylarda yo'llar yer osti tunellari orqali o'tkaziladi. Masalan, Toshkent – Andijon avtomobil yo'lining Qamchiq davonida uzunligi 2,5 km li tunell qazilgan.

Bundan tashqari, yo'llarni o'tkazilishida surilmalar, sellar, qor ko'chkilari, daryo toshqinlari ham hisobga olinadi.

Mamlakatimiz hududining 70 foizi tekislikdan iborat ekanligini hisobga olsak, quruqlik transport turlarini rivojlantirish istiqbollari keng ekanligini anglash mumkin. Ayniqsa, "Buyuk Ipak yo'li" doirasida amalga oshirilayotgan transport tarmoqlarini rivojlantirish, yangi yo'llar ochish loyihalari tahsinga, sazovar. Umuman olganda transport tarmoqlarini rivojlanishiga nafaqat tabiiy sharoit, balkim mamlakat iqtisodiyotini rivojlanish darajasi ham asosiy ta'sir etuvchi omillardan hisoblanadi.

3. Transport tarmoqlarini (temir yo'l, avtomobil, havo, quvur) joylanish xususiyatlari. Mamlakatimiz transport tarmog'i temir yo'l, avtomobil, havo quvurlar va daryo suv yo'llaridan transport turlari orasida yetakchi va muhim o'rinni temir yo'llar egallaydi. Mamlakatda tashiladigan yuklarning 66 foiziga yaqini transportning ana shu tarmog'i zimmasiga tushadi va bu transport mamlakat transport tizimining negizini tashkil etadi.

Eksport va import qilinadigan yuklarning qariyb 80 foizi ham temir yo'l transporti orqali amalga oshiriladi. Ushbu yo'l yordamida yiliga 15 mln. dan ortiq yo'lovchi tashilmoqda.

O'zbekistonda temir yo'llar qurish o'zining ma'lum tarixiga ega. Mamlakat hududida birinchi temir yo'l 1888 yilda Farob stansiyasidan Samarqand shahrigacha qurilgan bo'lib, u Turkmanboshi – Chortuy temir yo'l tarmog'ining davomi edi. Uning qurilishi keyinchalik davom ettirilib, 1899 yili Andijon va Toshkent shahrigacha yetkazilgan edi. O'rta Osiyoning, shu jumladan, O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida 30-yillarda qurilgan, uzunligi 1400 km dan ziyod bo'lgan Turksib (Turkiston-Sibir) temir yo'l magistralining bunyod etilishi o'z davrida muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Uzunligi 410 km bo'lgan Qo'ng'iro't-Beynov temir yo'l tarmog'ining ishga tushirilishi O'rta Osiyo iqtisodiy mintaqasidan Qozog'istonga sobiq SSSRning Yevropa qismiga, Kavkaz hududlariga ikkinchi yo'l orqali chiqish imkonini yaratdi. Yuk va yo'lovchilarni

uzoq aylanma yo'llar orqali tashishga barham berish transport harajatlarini kamaytirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Mamlakat temir yo'llarining umumiy uzunligi 20-yillar boshida 15-89 km ni tashkil etgan bo'lsa, hozirga kelib u 7000 km ga yetdi. Shu jumladan, elektrlashtirilgan temir yo'llar uzunligi 587 km ni yoki umumiy temir yo'l uzunligining 16,1 foizini tashkil etgan holda elektrlashtirish davom etmoqda. Temir yo'llar uzunligi hali ham talab darajasida emas, shuning uchun bu borada bir qancha ishlar amalga oshirilmoqda.

Samarqand, Sirdaryo, Farg'ona, Qashqadaryo viloyatlari temir yo'l tarmoqlari bilan biroz yaxshi ta'minlangan. Qoraqalpog'iston respublikasi, Buxoro, Navoiy va Surxondaryo viloyatlari esa bu borada ancha orqada.

O'zbekiston respublikasi hukumati 1995 yil avgust oyida G'uzor-Boysun-Qumqo'rg'on temir yo'lini qurish to'g'risida qaror qabul qildi. Ushbu yo'l mamlakatimizning janubiy hududlari-Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari tabiiy boyliklari hamda mavjud boshqa imkoniyatlardan unumli samarali foydalanish imkonini beradi.

Respublikaning xorijga, jumladan, mamlakatimiz janubidagi davlatlarga chiqishda Mashhad – Seraxs – Tajan temir yo'lining qurilishi katta voqea bo'ldi. 1996 yil 13 mayda Eron Islom respublikasining Mashhad shahrida uzunligi salkam 300 km bo'lgan bu temir yo'l tarmog'ining ochilish marosimi bo'lib o'tdi.

2001 yilda uzunligi 500 km bo'lgan Uchquduq Sulton Uvays-Nukus temir yo'lining bir qismi ishga tushgan bo'lsa, hozirda bu loyiha oxiriga yetkazilib, mamlakatimiz iqtisodiyotidagi muhim voqea bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, temir yo'l transporti jahaondagi barcha mamlakatlar iqtisodiyotining muhim aloqa vositasi bo'lib hisoblanadi. Mamlakatimiz uchun esa uning ahamiyati yana ham katta. Chunki, Respublika chetga chiqish uchun zarur bo'ladigan suv yo'llaridan olis bo'lganligi uchun temir yo'l transporti mamlakatni jahon mamlakatlari bilan bog'lab turuvchi asosiy vositadir.

O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy hayotida transport tizimining yana bir muhim qismi bo'lgan avtomobil transporti va avtomobil yo'llari ham katta o'rin tutadi. Milliy iqtisodiyotning avtomobil transportidan foydalanmaydigan birorta sohasi yo'q. O'zbekiston yer sirti tuzilishining murakkabligi, ya'ni uning xalq xo'jalik, yassi tog'liklarning mavjudligi bir tomondan, temir yo'l

transportini rivojlantirishni tabiiy ravishda chegaralangan, ikkinchi tomondan esa, avtomobil transportini rivojlantirishni taqozo etgan.

Respublikada avtomobil yo'llarining jami uzunligi 115 ming km dan ortiq. Umumiy foydalaniladigan avtomobil yo'llarining uzunligi 43,4 ming km, jumladan 3243 km xalqaro, 18801 km davlat (respublika), 21439 km mahalliy (viloyat) ahamiyatiga ega bo'lgan yo'ldir. Shuningdek respublikada idoralar (korxona, jamoa xo'jaliklarga, xo'jalik tashkilotlari) ga qarashli yo'llar ham mavjud.

Mamlakatimiz hayotida katta ahamiyatga ega bo'lgan avtomobil yo'llari jumlasiga, eng avvalo Toshkent, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa viloyatlar orqali o'tgan katta O'zbek avtomobil trakti kiradi. 1940 yili qurib bitkazilgan va 700 km dan uzunlikka ega bo'lgan ushbu ravon yo'l qanchadan – qancha yuk va yo'lovchilar tashishga va hududlar orasida transport xizmati ko'rsatishni yaxshilashga olib keldi.

Ikkinchi jahon urushi boshlanishidan oldin Farg'ona vodiysidan uch viloyat va qator shaharlarni, jumladan Qo'qon, Marg'ilon, Asaka, Andijon, Namangan, Chust shaharlarini bog'lab turuvchi aylanma yo'l qayta qurildi. Shuningdek, Toshkent –O'sh, Samarqand - Ashxobod-Turkmanboshi, Toshkent xalqa yo'li, Nukus-G'uzor, Qo'ng'iro't-Beynov kabi yana qator avtomobil yo'llari ham O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida katta ahamiyat kasb etadi.

Respublika hukumati mamlakatimizning markaziy va g'arbiy qismlaridan hududlarini Farg'ona viloyatlari bilan aloqasini yaxshilash maqsadida Toshkent-O'sh yo'lining Angren suv omboridan Farg'ona vodiysiga kirib borguncha qismini qayta qurish bo'yicha maxsus qaror qabul qildi. Bu maqsadni ko'zlab Qamchiq va Rezak davonlarida avtomobil transporti harakati uchun mo'ljallangan tonellar qurish ishlari muvaffaqiyatli yakunlanadi. Qamchiq tonnelining uzunligi 890, Rezak tonnelining uzunligi esa 368 metrga teng bo'ldi.

Respublikada xalqaro avtomobil yo'llari bilan bog'laydigan yo'llar qurish ishlariga ham e'tibor kuchaydi. Jumladan, Xitoy Xalq Respublikasiga chiqish uchun imkon to'g'diradigan Andijon – O'sh – Ergashtom – Qashqar avtomobil yo'lining qurilishiga O'zbekiston o'z hissasini qo'shmoqda.

Ko'pgina mamlakatlarda bo'lgani kabi, O'zbekistonda ham xalqaro yo'nalishlarda yuklarni avtomobillarda tashish bo'yicha Uyushma tashkil etilgan. Jeneva shahrida avtomobil transporti xalqaro uyushmasi kongressida O'zbekiston ham bu nufuzli tashkilotga a'zo

bo'lib kirdi. Ushbu uyushma Respublikamiz hududida boshqa mamlakatlar yuk tashuvchilarining manfaatlarini muhofaza qiladi va avtomobil yo'llari holati, yoqilg'i narxi, yo'l uchun to'lov bahosi va boshqa masalalar bo'yicha zarur ma'lumotlar bilan xabardor etib turadi.

Mamlakatimizning ichki va tashqi aloqalarida havo transportining ahamiyati ayniqsa, O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga chuqur kirib borishi bilan dolzarblik kasb etmoqda.

Respublika havo transporti – fuqaro aviatsiyasi tarixi 1920 yillardan boshlanadi. 1924 yil 12 mayda uzunligi 800 km bo'lgan Toshkent – Avliyoota (janubiy) – Pishpek (Bishkek) – Olmaota marshrutida dastlabki yo'lovchilar tashish amalga oshirildi. O'sha yili uzunligi 450 km bo'lgan Kogon-Oqto'qay – Darg'onota – Hiva hamda Buxoro-Termiz – Dushanbe havo yo'llari ochildi. 1930 yildagi Toshkent – Moskva yo'lida samolyotlar muntazam qatnay boshladi.

Hozir havo transporti orqali asosan yo'lovchilar tashiladi. Shu bilan birga bir manzildan ikkinchi manzilga tez yetkazish zarur bo'lgan yuklarni, ayniqsa tez bo'ziladigan yuklarni ham tashishda havo transportidan foydalaniladi.

1993 yili “O'zbekiston havo yo'llari” Milliy aviakompaniyasi tashkil etildi. Aviakompaniya xilma-xil tipdagi havo transporti vositalariga ega. Jumladan, unda qishloq xo'jalik ishlariga mo'ljallangan “AN-2”, mahalliy yo'llarida qatnaydigan “AN-24”, “OK-40”, xalqaro yo'llarda qatnaydigan “IL-76”, “IL-62”, “IL-86”, “TU -54”, “A-310” kabi samolyotlar bor.

“O'zbekiston havo yo'llari” “Boing” kompaniyasi o'rtasida imzolangan shartnomaga ko'ra 1996 yil avgust oyidan boshlab toshkent bilan jahonning qator shaharlari, jumladan Nyu-York, Afina, Jakarta, Singapur kabi shaharlar orasida “Boing” samolyotlari uchishi yo'lga qo'yildi.

“O'zbekiston havo yo'llari” aviakompaniyasining Yevropa, Osiyo va Amerikadagi bir qancha mamlakatlarida vakolatxonalari ochilgan. 1993-1998 yillarda O'zbekiston 20 dan ortiq yo'nalishda xalqaro mashrutda samolyot qatnovini yo'lga qo'ydi. Jumladan, London, Manchestr, Frankfrukt, Tell-Aviv, Jidda, Bangkok, Istambul, Karachi, Pekin, Seul, Afina, Amstrdam, Nyu-York, Kuala-Lumpur, Jakarta, Dana, Parij va boshqa chet el shaharlariga muntazam xalqaro aviareyslar tashkil qilingan.

Mamlakatimiz yo'lovchi aylanmasi harakatida havo transportining salmog'i 9,3 foizni egallaydi. Keyingi yillarda Xitoy, Pokiston, Sudan,

Buyuk-Britaniya va boshqa mamlakatlar aviakompaniyalari O‘zbekiston samolyotlarini frakt yo‘li bilan ijaraga olib ishlatish yo‘nalishi tobora kengayib bormoqda.

Mamlakatimizda suv transporti rayonlararo va xalqaro ahamiyatga ega bo‘lib, xalq xo‘jaligi yuklarini tashish hamda Turkmaniston, Afg‘oniston davlatlari bilan iqtisodiy aloqalar uchun xizmat qiladi. Respublika suv transporti salohiyatidada Amudaryoning ulushi katta. 1950 yilda Amudaryoning nisbatan boshlang‘ich qismi Surxondaryo viloyati hududida Termiz daryo porti tashkil etilgan. 1952 yilda esa Xo‘jaylida kema ta‘mirlash zavodi qurilgan. Amudaryo sohillarida yangi Sharlavuq, To‘rtko‘l, Beruniy, Qorator, Xo‘jayli bandargoh (pristan) lari qurilgan.

Respublikada suv yo‘llarining umumiy uzunligi 1000 km ga yaqin. Daryo suvining kamayishi va Orol dengizining qurib borishi respublika suv transportiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi.

O‘zbekiston hududida yirik tabiiy gaz, neft konlarining topilishi va ishga tushirilishi saballi quvur transporti rivojlandi, muhim ahamiyatga ega bo‘lgan gaz quvurlari vujudga keldi. Tarixga nazar tashlasak, O‘zbekistonda birinchi neft quvuri 1908 yilda ishga tushganini ko‘ramiz. O‘sha yili Chimyon neft konidan Oltiariq neftni qayta ishlash zavodiga 20 km quvur tortilgan edi. Keyinchalik mamlakatda yangi neft gaz konlarining topilishi quvur transporti rivojlanishiga ta‘sir ko‘rsata bordi. Endilikda Surxondaryoda (Lalmikor - Qumqo‘rg‘on), Qashqadaryoda (g‘arbiy Toshloq- Qashqadaryo stansiyasi va Shimoliy O‘rtabuloq-Oltinugurt zavodi), Buxoroda (Ko‘kdumaloq-Buxoro) neft quvurlari qurilgan.

Mamlakatda gaz sanoatining rivojlanishi esa gaz quvurlari geografiyasini juda kengaytirib, uning xalqaro ahamiyatini oshirib yubordi. Mamlakatda gaz quvurlari qurishga 1960 yillarning boshida kiritilgan edi. O‘sha yillari “Asaka-Andijon”, “Xo‘jaobod-Farg‘ona”, “Shimoliy So‘x – Qo‘qon”, “Gazli - Kogon” gaz quvurlari qurilgan. Keyinchalik “Jarqoq – Samarqand - Toshkent”, “Gazli – Sverdlovskiy” gaz quvurlari ishga tushirilgan. Hozirgi vaqtda esa O‘zbekiston gaz quvurlari orqali Markaziy Osiyo davlatlarining bir qator davlatlari bilan bog‘langan.

Aholini chuchuk suv bilan ta‘minlashda ham quvur transportining ahamiyati ortib bormoqda. Umuman, quvur transportining rivojlantirilishi va uning xalq xo‘jaligida mavqiyening oshirilishi ishlab chiqarishda mehnat unumdorligi oshishiga, mahsulot tannarxi

pasayishiga, atrof-muhitning ekologik jihatdan toza bo'lishiga olib keladi.

Yuqoridagilardan tashqari, mamlakatimizda elektr tizimi vujudga kelishi va uning O'rta Osiyo tizimiga ulanishi bilan transportning yangi turi-elektron transport vujudga keldi. Viloyatlararo o'tkazilgan yuqori kuchlanishli elektr liniyalari orqali elektr quvvati uzatiladi.

4. Tashqi iqtisodiy aloqalar tushunchasi. Tashqi iqtisodiy munosabatlar xalqaro hamkorlikning eng muhim sohalaridan biri hisoblanadi. Zero, har qanday davlat, qay darajada taraqqiy etganligidan qat'iy nazar, tashqi iqtisodiy aloqalarsiz to'laonli tarzda yashashi mushkil. Chunki, jahon miqyosida ishlab chiqarilayotgan buyum-mahsulotlarning turi behisob. Tabiiyki, birorta davlat ularning hammasini o'zida ishlab chiqarish imkoniyatiga ega emas. Ayrim hollarda esa mahsulotlarning ba'zi turlarini o'zida ishlab chiqargandan ko'ra boshqa mamlakatlardan olib kelish afzalroq va foydaliroqdir.

Turli mamlakatlar bilan iqtisodiy, ilmiy-texnika va madaniyat aloqalarining tobora takomillashib borishi, ayrim tarmoqlarni zamonaviy texnika va texnologiya bilan qurollanishiga, yer suv, qazilma boyliklar va mehnat resurslaridan samara bilan foydalanish imkonini yaratadi.

O'zbekiston tobora nafaqat jahon siyosati, balki jahon iqtisodiyotiga tez kirib bormoqda va qator mamlakatlar bilan savdo-sotiq aloqalarini o'rnatish va rivojlantirishga intilmoqda.

Hozirgi davrda xalqaro mehnat taqsimotida, tashqi iqtisodiy aloqalarini samarali yo'lga quyish va kengaytirishda faol ishtirok etish uchun respublikada katta imkoniyatlar mavjud.

O'zbekiston Respublikasi bilan savdo, iqtisodiy aloqalar olib boruvchi mamlakatlar ro'yxati tobora kengayib bormoqda va ularning soni 140 tadan ortib ketdi. Bunday mamlakatlar qatoriga Buyuk Britaniya, AQSH, Germaniya, Shveysariya, Turkiya, Niderlandiya, Belgiya, Italiya, Fransiya kabi uzoq xorij davlatlari kiradi. Mustaqil davlatlar hamkorligi tarkibidagi mamlakatlar bilan olib boriladigan iqtisodiy aloqalarda esa Rossiya, Qozog'iston va Ukraina katta o'rin egallaydi.

Mamlakatda tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tartibga solish maqsadida tashqi iqtisodiy aloqalar agentligi, tashqi iqtisodiy aloqalar milliy balki, bojxona qo'mitasi tuzildi.

Ko'p yillar O'zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan olib boriladigan iqtisodiy aloqalarida eksport hajmiga nisbatan import hajmining salmog'i ortiqroq bo'lib kelgan bo'lsa endilikda bu borada

ijobiy o'zgarishlar ruy bermoqda. Respublikaning tashqi savdo oboroti 1999 yili 6246,5 million AQSH dollariga teng bo'ldi. Shundan eksport 3235,8 mln. dollar va import 3110,7 mln. dollarni tashkil etdi. 2000 yil natijalariga ko'ra eksport hajmi yanada ortdi va bu boradagi ijobiy saldo 317,6 mln. AQSH dollariga teng bo'ldi.

5. O'zbekiston tashqi iqtisodiy aloqalarining xususiyatlari. O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyati keng qamrovli bo'lib bormoqda. O'zbekiston barcha qit'alarda joylashgan davlatlar bilan keng qamrovli savdo-sotiq aloqalarini olib borayapti. Tashqi savdoda Yevropa – 66,3 foiz, Osiyo 28,0 foiz, Amerika qit'asi – 5,4 foiz, Afrika – 0,1 foiz, Avstraliya va Okeaniya – 0,2 foizni egallaydi.

Quyida keltirilgan jadvaldan O'zbekistonning keyingi bir necha yil davomida olib borgan tashqi savdosi haqida ma'lumotlar olish mumkin:

**O'zbekiston Respublikasining tashqi savdo hajmi
(mln. AQSH dollari hisobida)**

Yillar	Jami	Shundan:	
		Eksport	Import
1994	5299,4	2689,9	2609,5
1995	6012,6	3719,9	2892,7
1996	9311,3	4590,2	4721,1
1997	8910,5	4387,5	4523,0
1998	6816,5	3528,2	3288,7
1999	6346,5	3235,8	3110,7
2000	6212,1	3264,7	2947,1

Mamlakatmizning tashqi savdosida MDH mamlakatlarining salmog'i katta. 2002 yilda MDH mamlakatlarining O'zbekiston tashqi savdo aylanmasidagi salmog'i 36,9 foizni tashkil etdi. Ayniqsa, MDH mamlakatlaridan Rossiya, Ukraina, Qozog'iston va Turkmaniston davlatlari bilan tashqi savdo aloqalari yildan – yilga oshib bormoqda. O'zbekistonning MDH mamlakatlari bilan tashqi savdosini quyidagi jadvaldan tahlil qilish mumkin.

O'zbekiston Respublikasining ayrim uzoq xorijiy mamlakatlar bilan tashqi savdosini quyidagi jadvaldan bilib olishimiz mumkin.

**O‘zbekiston Respublikasining ayrim uzoq xorijiy mamlakatlar
bilan tashqi savdosi (umumiy hajmiga nisbatan foiz hisobida)**

Mamlakatlar	Eksport		Import	
	2000	2001	2000	2001
Avstriya	1,1	0,3	2,2	0,2
AQSH	2,4	4,2	14,1	10,3
Belgiya	1,8	2,2	2,2	1,6
Buyuk Britaniya	11,3	9,6	3,2	4,1
Germaniya	1,7	1,8	14,0	12,4
Italiya	3,4	2,3	2,3	2,0
Koreya	5,1	6,4	15,8	17,7
Niderlandiya	4,0	3,5	1,4	1,8
Turkiya	4,7	3,8	5,3	5,4
Fransiya	2,0	1,8	4,6	6,4
Xitoy	1,1	0,7	4,0	4,7
Shveysariya	13,0	9,3	1,4	1,9
Yaponiya	0,7	0,6	3,0	6,7

**O‘zbekiston MDH mamlakatlari bilan tashqi savdosi
(umumiy hajmiga nisbatan foiz hisobida)**

Mamlakatlar	Eksport		Import	
	2000	2001	2000	2001
Armaniston	0,1	0,1	0,1	0,1
Belorussiya	1,1	0,6	2,4	3,1
Gruziya	2,4	1,0	0,1	0,2
Moldova	-	-	0,2	0,2
Ozarbayjon	0,3	0,3	0,4	0,7
Rossiya	46,5	47,1	41,3	51,7
Tojikiston	8,6	7,7	1,7	1,7
Turkmanistan	15,0	12,0	1,6	2,3
Ukraina	13,1	13,4	15,8	19,1
Qirg‘iziston	4,3	6,8	8,4	4,2
Qozog‘iston	8,6	10,6	19,2	16,7

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasida respublika eksport salohiyatini kengaytirishga qaratilgan mukammal dastur amalga oshirilmoqda. Eksportda mashina va asbob-uskunalar salmog‘i ancha o‘ydi. Eksport tarkibida mashinasozlik mahsulotlari orasida turli rusumdagi yengil avtomobillar, avtobuslar, traktor va qishloq xo‘jaligi mashina asbob-uskunolari, televizor va boshqa radiotexnika mahsulotlari salmog‘i oshib

bormoqda. O'tgan davr ichida respublikada import tarkibida bir muncha o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari ishlatish 5 barobar qisqardi. Shunga qaramasdan mamlakatimiz chetdan oladigan jami tovarlar tarkibida hamon oziq-ovqat mahsulotlari ulushi anchagina.

Tashqi iqtisodiy aloqalarni har tomonlama taraqqiy ettirishning muhim va samarali yo'llaridan biri xorijiy mamlakatlar bilan qator sohalarda qo'shma korxonalar qurishdir. Tashqi iqtisodiy munosabatlarning bu yo'nalishi jahonning ko'p mamlakatlarida keng tarqalgan.

Chet ellik sarmoyadorlar uchun qulay iqtisodiy, huquqiy investitsiya muhiti yaratilmoqda. O'zbekiston o'zoq muddatli va imtiyozli kreditlar olmoqda. Xorijiy investitsiyalar birinchi navbatda aholini oziq-ovqat bilan ta'minlashni yaxshilashga xizmat qiladigan agrosanoat kompleksini rivojlantirish, sanoatining ustivor tarmoqlarini, xususan yoqilg'i-yenergetika majmuasini jadal rivojlantirish, xalq xo'jaligining ilm talab sohalarida yangi quvvatlarni barpo etish, respublikaning importga qaramligini kamaytirish, xom ashyo eksportidan tayyor mahsulotlar eksportiga o'tish, kichik va o'rta tadbirkorlikni rivojlantirish, o'zaro manfaatli loyihalarni hamkorlikda yaratish yo'nalishlarida sarflanmoqda.

Mamlakatimizda chet el firmalari mablag'i ishtirokida tuzilgan Qo'shma korxonalar soni 6 mingdan oshib ketdi. Ular orasida dunyoga tanilgan "Samsung", "DEUWOO", "Nyumont-Mayning", "Xexst", "Sibo-Geygi", "Renk kssroks", "Filips" va boshqalar samarali faoliyat ko'rsatmoqda. Tashqi iqtisodiy aloqalar milliy banki chet mamlakatlardagi 180 dan ortiq banklar bilan bog'lanib, korrespondent munosabatlarini olib bormoqda.

Chet el investitsiyalari bilan ishlagan korxonalar soni 2001 yilda 1958 bo'lsa, 2002 yilda 2087 ga yetdi. Ularning ishlab chiqargan mahsulotlari va ko'rsatish xizmatlari 610,2 mlrd. so'mdan 1044,2 mlrd. so'mga ko'tarildi, ishchi va xizmatchilar soni esa 90,4 mingdan 94,1 ming kishiga yetdi.

Bundan keyin ham mamlakatimizning chet el kompaniyalari bilan o'zaro teng manfaatli aloqalarini o'rnatish natijasida jahon andozasiga javob beradigan mahsulotlar ishlab chiqarishga imkon beradi. Bu esa o'z navbatida mamlakatimiz eksporti salohiyatini oshiradi.

Kelajakda, yangi bosqichga ko'tarishda xalqaro turizm muhim o'rin tutadi. Turizm tarmog'i to'g'ri va samara bilan tashkil etilsa, u katta daromad keltiradigan sohaga aylanadi. Aniq foyda manbai

bo‘lmish xalqaro turizm mamlakatga katta miqdorda chet el valyutasini olib kelishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga katta hissa qo‘shishi mumkin.

O‘zbekiston turizm sohasini har tomonlama rivojlantirish uchun qator imkoniyatlarga ega. Uning o‘ziga xos tabiiy sharoiti, arxitektura – me’morchilikning noyob yodgorliklari, mehnatsevar va mehmondo‘st xalqimizning yaratgan mahsulotlari chet eldan kelgan sayyohlardan nihoyatda qiziqtiradi.

Yuqoridagilarni hammasi respublikaning tashqi bozorga faol kirib borishi, xorijiyliklar bilan hamkorlikni yo‘lga qo‘yish, jahon hamjamiyatiga integratsiyalanish imkoniyatlarini yaratadi. Bu esa, o‘z navbatida xalqimiz farovonligini ta’minlovchi omil bo‘lib hisoblanadi.

Testlar

1. Mamlakatimiz hududida birinchi temir yo‘l qachon qurilgan?

- A. 1850 y.
- B. 1878 y.
- C. 1888 y.
- D. 1905 y.
- E. 1920 y.

2. Respublikaning xorijga, jumladan, mamlakatimiz janubidagi davlatlariga chiqishda qaysi yo‘nalishdagi temir yo‘lning qurilishi katta ahamiyatga ega bo‘ladi?

- A. termiz-Qabul-Islomobod
- B. G‘uzor-Boysun-Qumqurg‘on
- C. Termiz-Qobul-Karachi
- D. Mashhad-Seraks-Tajan
- E. Ashxabod-Seraxs-Tehron

3. “Katta o‘zbek avtomobil trakti” qaysi viloyatlar hududidan o‘tadi?

- A. Toshkent-Samarqand-Qashqadaryo-Surxondaryo
- B. Andijon-Namangan-Farg‘ona-Toshkent
- C. Farg‘ona-Toshkent-Samarqand-Navoiy
- D. Toshkent-Samarqand-Navoiy-Buxoro
- E. Samarqand-Navoiy-Buxoro-Xorazm

- 4. Qamchiq davonida qurilgan tonnel qaysi viloyatlarni birlashtiradi?**
- A. Samarqand-Qashqadaryo
 - B. Toshkent-Fargʻona vodiysi
 - C. Samarqand-Jizzax
 - D. Qashqadaryo-Surgʻondaryo
 - E. toʻgʻri javob yoʻq.
- 5. Hozirgi vaqtda mamlakatda nechta aeroport bor?**
- A. 9 ta
 - B. 11 ta
 - C. 12 ta
 - D. 14 ta
 - E. 16 ta
- 6. Mamlakatimizda havo transporti oʻz ishini birinchi marta qachon boshlagan?**
- A. 1900 yil
 - B. 1924 yil
 - C. 1930 yil
 - D. 1935 yil
 - E. 1941 yil
- 7. Havo transportining boshqa transport turlaridan ustunligi nima?**
- A. Ogʻir yuk koʻtarishi
 - B. Kam harajatligi
 - C. Qulayligi
 - D. Tezkorligi
 - E. Hammasi toʻgʻri
- 8. Gaz sanoatida qaysi transport turining ahamiyati katta?**
- A. Temir yoʻl
 - B. Avtomobil
 - C. Quvur
 - D. Suv transporti
 - E. Hammasi toʻgʻri

- 9. Chet mamlakatlardan zarur mahsulotlarni, mollarni olib kelish deb ataladi?**
- A. Investitsiya
 - B. Import
 - C. Eksport
 - D. Kapital
 - E. Kredit
- 10. Mamlakatimiz eksport qilayotgan mahsulotlar orasidan eng samoqligini toping?**
- A. Paxta tolasi
 - B. kimyo mahsuloti
 - C. qora metallar
 - D. mashina va asbob-uskunalar
 - E. oziq-ovqat mollari
- 11. MDH tarkibidagi qaysi mamlakatlar bilan olib borayotgan iqtisodiy aloqalarimizning hajmi katta?**
- A. Qozog‘iston, Ukraina, Belorussiya
 - B. Ozarbayjon, Qozog‘iston, Ukraina
 - C. Ukraina, Gruzziya, Belorusiya
 - D. Rossiya, Qozog‘iston, Ukraina
 - E. Rossiya, Gruzziya, Ukraina
- 12. Mamlakatimiz importida qaysi mahsulotlarning xajmi katta?**
- A. Oziq-ovqat
 - B. Mashina va asbob - uskunalar
 - C. Kimyo mahsulotlari
 - D. Qora metallar
 - E. Rangli metallar
- 13. O‘zbekiston qaysi mamlakat bilan «Zarafshon-Nyumont» qo‘shma korxonasini qurdi?**
- A. Buyuk Britaniya
 - B. Fransiya
 - C. Germaniya
 - D. Turkiya
 - E. AQSH

14. «Sovplastital» qo'shma korxonasi qaysi mamlakat bilan hamkorlikda tashkil etildi?

- A. AQSH
- B. Germaniya
- C. Italiya
- D. Koreya
- E. Hindiston

15. Respublikamizda «O'zbekturizm» milliy kompaniyasi qaysi yili tashkil etildi?

- A. 1992 y.
- B. 1994 y.
- C. 1996 y.
- D. 1997 y.
- E. 1999 y.

Nazorat uchun savollar:

1. O'zbekistonda qanday transport tarmoqlari yaxshi rivojlangan.
2. Temir yo'l transportini ta'riflang.
3. O'zbekiston qaysi davlatlar bilan havo yo'li orqali bog'langan.
4. Avtomobil transportiga izoh bering.
5. O'zbekistonda halqaro daryo porti qayerda joylashgan.
6. Respublika hududlarida qanday transport yo'llari barpo etilmoqda.
7. Tashqi iqtisodiy aloqalarni ahamiyatini izohlang.
8. O'zbekistonda qaysi davlatlarning elchixonalari birinchilardan bo'lib ochildi.
9. O'zbekiston qanaqa xalqaro tashkilotlarga a'zo.
10. O'zbekiston tashqi savdo aylanmasini izohlang.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Абиркулов Қ.Н. Иқтисодий география. Т.: 2004.
3. Абиркулов Қ.Н., Жумаев Т., Ражабов Н. Иқтисоди й география. Т.: 2000.
4. Солиев А.С., Аҳмедов Э.А., Муҳаммадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Т.: Университет, 2003.
5. Асанов Г.Р., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Т.: Ўқитувчи, 1994.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов Қ.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. Т.: Шарқ, 2002.
7. Узбекистан в цифрах, - Т.: 2003.

16-mavzu: O‘ZBEKISTONDA IQTISODIY GEOGRAFIK RAYONLASHTIRISH.

Reja:

1. Iqtisodiy rayonlashtirish haqida tushuncha.
2. Iqtisodiy rayonlashtirishni o‘ziga xos xususiyati.
3. O‘zbekistonda tarkib topgan hozirgi iqtisodiy rayonlar:
 - 3.1. Toshkent iqtisodiy rayoni.
 - 3.2. Mirzacho‘l iqtisodiy rayoni.
 - 3.3. Samarqand iqtisodiy rayoni.
 - 3.4. Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayoni.
 - 3.5. Qashqadaryo iqtisodiy rayoni.
 - 3.6. Surxondaryo iqtisodiy rayoni.
 - 3.7. Farg‘ona iqtisodiy rayoni.
 - 3.8. Quyi-Amudaryo iqtisodiy rayoni.

1. Iqtisodiy rayonlashtirish haqida tushuncha. Hududiy mehnat taqsimoti va uning doimiy “yo‘ldoshi” bo‘lgan ixtisoslashuv natijasida iqtisodiy rayonlar shakllanadi. Ular esa mamlakat iqtisodiyotining hududiy tarkibini tashkil qiladi.

Agar ilgari iqtisodiy rayonlashtirish xalq xo‘jaligini planlashtirish maqsadida ajratilgan bo‘lsa, hozirgi sharoitda ular ishlab chiqarishni hududiy tashkil qilishning asosiy shaklini, davlat mintaqaviy siyosatining ob‘ekti, ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishni tartibga solib boorish va boshqarish uchun zarur. Qolaversa, iqtisodiy rayonlarsiz mamlakat xo‘jaligi ichki tuzilishi, hududiy tarkib va tizimini o‘rganish ham qiyin.

Iqtisodiy rayonlashtirish mamlakat hududining katta-kichikligiga unchalik bog‘liq emas, eng muhimi iqtisodiy makon ichki jihatdan turlangan bo‘lishi kerak. Ichki tafovutlar qanchalik katta bo‘lsa, iqtisodiy rayonlar to‘ri va tizimi ham shuncha rivojlangan bo‘ladi.

Iqtisodiy rayonlarning turlari va shakllari har xil; ular butun mamlakat hududini o‘z ichiga olishi yoki uning alohida joylarda, ya’ni diskret holda ajratiladi. Bundan tashqari, iqtisodiy rayonlar umumiy va tarmoq rayonlarga bo‘linadi.

Iqtisodiy rayon o‘ziga xos hududiy hamda va hududiy tizimini tashkil etadi. Har qanday iqtisodiy rayon kompleks, hududiy majmua

pritsipiga asoslanadi. Bu komplekslik, eng avvalo turli daraja va ahamiyatga ega bo'lgan tarmoqlarning mavjudligi, ularning o'zaro muvofiqlashgan holda (proporsional) rivojlanishida o'z ifodasini topadi. Chunonchi, har bir rayonda ixtisoslashgan ya'ni bozor ahamiyatiga ega bo'lgan tarmoq va tarmoqlar, ularni to'ldiruvchi yordamchi, ikkinchi darajali tarmoqlar va mahalliy ehtiyojlarga qaratilgan mahalliy bozorni to'yintiruvchi tarmoqlar mavjud bo'ladi. Shuning uchun bo'g'inning qaysi biri shakllanmagan bo'lsa, u holda to'laqonli iqtisodiy rayon to'g'risida so'z yuritish qiyin. Odatda, har bir yirik iqtisodiy rayon bazaviy tarmoqlarga ega bo'lishlari kerak. Ularga, masalan, elektro-energetika, qurilish sanoati kabilar kiradi. Ayni vaqtda bu tarmoqlar yuqoridagi 3 guruhdan iborat bo'g'inlarning biriga ham kirishi mumkin.

Iqtisodiy rayon hududiy mujassamlashuv va hududiy ixtisoslashuvning o'zaro uyg'unlashgan, ishlab chiqarishni joylashtirish va hududiy tashkil qilish, ushbu jarayon iqtisodiy samaradorligini oshiruvchi muhim omil va shakldir. Zero, har qanday iqtisodiy rayon yoki mintaqa biror bir xo'jalik tarmog'ini boshqa joylarga qaraganda bu yerda ko'proq to'planganligi, rivojlanganligi demakdir.

2. Iqtisodiy rayonlashtirishni o'ziga xos xususiyati. Iqtisodiy rayonlar turli omillarga qarab ajratiladi. Agar ularni sanab o'tadigan bo'lsak, ular quydagilar:

- Hududiy mehnat taqsimoti va hududiy ixtisoslashuv;
- Bozorga mo'ljallangan mahsulot ishlab chiqarish, bozor makonining shakllanganligi;
- Tabiiy sharoit va qazilma boyliklar. ularning hududiy birikmalari;
- Aholi va mehnat resurslari;
- Rayon hosil qiluvchi va uni tashkil etuvchi markazning yoki markazlarning mavjudligi;
- Iqtisodiy-geografik o'rni;
- Transport to'lining rivojlanganligi;
- Mintaqaviy infrastruktura tizimining shakllanganligi va h.k.

Barcha rayon hosil qiluvchi omil va tamoyillar ikki katta guruhni tashkil qiladi: iqtisodiy (bozor iqtisodiyoti, mujassamlashuv, ixtisoslashuv, kompleks rivojlanish, transport) va hududiy yoki geografik (tabiiy sharoit va tabiiy boyliklar, infrastruktura va aholi joylashuv tizimi, geografik o'rni). Bu ikki asosiy qism birinchi, ya'ni iqtisod + hudud = iqtisodiy rayon atamasini shakllantiradi. Bulardan tashqari, fan-texnika taraqqiyoti, ekologiya kabilar ham rayon chegaralarini aniqlashda ma'lum ahamiyatga ega. Yuqoridagi omil va

shartlarga ko'ra mamlakatning iqtisodiy makoni bir necha rayonlarga bo'linadi. Hozirgi sharoitda ayniqsa bozor ta'sir doirasi katta ahamiyatga ega.

Har bir iqtisodiy rayonning o'ziga xos rayon hosil qiluvchi omil va ishlab chiqarish tarmog'i mavjud. Ba'zi rayonlar shakllanishida qazilma boyliklar, boshqasida – transport, geografik o'rni, uchinchisida – malakali ishchi kuchi, to'rtinchida yirik shaharlar va ayniqsa poytaxt shahar omili muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Ajratiladigan asosiy iqtisodiy rayonlar ko'pgina talablarga javob berishi kerak. Masalan:

- Katta iqtisodiy va demografiya salohiyatga ega bo'lishi (aholisi kamida 1,5 – 2,0 mln. kishi, yalpi milliy masuloti 5 foizdan ortiq);
- Mamlakat milliy iqtisodiyotini va uning eksport salohiyatini yuksaltirishda faol ishtirok etishi;
- Ichki hududiy-iqtisodiy jihatdan yaxlitligi;
- Rayon hosil qiluvchi tarmoq va marakzlarning mavjudligi;
- Mintaqaviy iqtisodiyotning kompleks rivojlanganligi;
- Xo'jalikning bazaviy sohalariga ega bo'lgan bo'lishi (elektr energetika qurilish va boshqalar);
- Transport va boshqa infrastruktura tizimining shakllanganligi va boshqalar.

Mazkur imkoniyatlarga ega bo'lgan har bir iqtisodiy rayon ikki asosiy vazifani bajaradi; birinchidan, u mamlakat iqtisodiyotining katta bir qismi sifatida uning muhim ijtimoiy – iqtisodiy muammolarini hal etishi va ikkinchidan, o'zining alohida hududiy – iqtisodiy birlik (tizim) darajasida mustaqil rivojlanishi imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Birinchi vazifa iqtisodiy rayonlarning ixtisoslashuvi, ularning mintaqalararo, milliy va jahon bozorlariga chiqishini, ikkinchisi esa kompleks (ya'ni har tomonlama) rivojlanishini nazarda tutadi.

3. O'zbekistonda tarkib topgan hozirgi iqtisodiy rayonlar.

Respublikamizni iqtisodiy rayonlashtirish ancha boy tarixga ega. Dastlab, masalan, 60-yillarda bu yerda 5 iqtisodiy rayon ajratilgan: Toshkent, Farg'ona, Zarafshon, Quyi Amudaryo va Janubiy iqtisodiy rayonlar. O'sha davrlarda bu masala bilan iqtisodiy geograflar – V.M. Chinerkin, Yu. G. Sapinko, keyinchalik Z.M.Akramov, O.B. Otamurodov, A.S. Soliyevlar hamda O'ZFA ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish kengashi (K.N. Bedrinsev, S.K. Ziyodullayev) shug'ullanishgan. Ular ajratgan iqtisodiy rayonlarning miqdori avvallari bir xil, ammo rayonlarning tarkibida ayrim farqlar mavjud.

Biz quyida 8 ta iqtisodiy rayonni o'rganib chiqamiz va bu o'rganishda quyidagi tartibni tavsiya qilish mumkin:

- Iqtisodiy rayon tarkibi, maydoni, aholisi va milliy iqtisodiyotda tutgan mavqei;
- Rayonning iqtisodiy geografik o'rni, tabiiy sharoiti va tabiiy boyliklariga baho berish;
- Aholi va mehnat resurslari, demografik vaziyat va mehnat bozorining shaklanishi;
- Mintaqaviy iqtisodiyotning umumiy ta'rifi;
- Rayon sanoati va uning tarmoqlar tarkibi.
- Qishloq xo'jaligi, uning tarmoqlari;
- Transport va boshqa infrastruktura tizimi;
- Aholiga xizmat ko'rsatish sohalari;
- Rayonning investitsiya muhiti va tashqi iqtisodiy aloqalari;
- Asosiy muammolari va istiqboldagi ustivor yo'nalishlari.

Toshkent iqtisodiy rayoni.

O'zbekiston Respublikasida

Toshkent viloyatining
salmog'i (foiz hisobida)

Hududi – 3,5

Aholisining soni – 9,5

Yalpi ichki mahsulot - 9,4

Sanoat mahsulotlari – 17,1

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari – 12,9

Donli ekin maydoni – 10,7

Paxta ekin maydoni – 7,3

Iqtisodiy rayon ma'muriy jihatdan Toshkent viloyatidan iborat bo'lib, uning maydoni 15,6 ming km², aholisi 4560,3 ming kishi (2002). Bu rayon respublika hududining 3,5 foizini aholisining esa 18 foizini tashkil etadi. Aholi zichligi 1km² ga 292,3 kishi to'g'ri keladi.

Iqtisodiy rayon Respublikaning shimoliy-sharqiy qismida joylashgan bo'lib, shimolda Qozog'iston, shimoliy-sharqda Qirg'iziston va Namangan viloyati, janubda Tojikiston va g'arbda Sirdaryo viloyati bilan chegaralanadi. Hududining kattaligi bo'yicha iqtisodiy rayonlar orasida o'rinda turadi.

Tabiiy sharoiti xilma-xil bo'lib, yer yuzasi g'arbdan sharqqa tomon ko'tarilib boradi. Tabiiy resurslarga boy. Ayniqsa mintaqa

hududida ko'mir, rangli metallar, qurilish materiallari ko'plab topilgan. Mintaqa xo'jaligining rivojlanganligi bo'yicha respublikada yetakchi o'rinni egallaydi. Iqtisodiy rayon respublika yalpi sanoat mahsulotining 40 foizga yaqinini beradi: sanoat mahsulotining 3/2 qismi og'ir sanoatga to'g'ri keladi. Respublikada ishlab chiqariladigan elektr-energiyaning 44 foizini, ko'n-poyafzalning 3/1 qismini o'simlik moyining 30 foizini va boshqa ko'plab mahsulotlarni yetkazib beradi.

Iqtisodiy rayon aholisi hududlar bo'yicha notekis joylashgan. Daryo vodiylari sug'oriladigan yerlarda 1km² ga 400-450, tog' yon bag'irlarida esa 5-10 kishi to'g'ri keladi. Aholisining milliy tarkibi xilma-xil bo'lib, o'zbeklar ko'pchilikni – 45 foizni, ruslar 15 foizni, tatarlar 7 foizni, qozoqlar 6,3 foizi, koreyslar 3,2 foizni tashkil etadi. Bundan tashqari ukrainlar, yaxudiylar, tojiklar va boshqa millatlar ham istiqomat qilishadi.

Aholisining asosiy qismi shaharlarda yashaydi. Toshkent shahri bilan qo'shib hisoblaganda 71 foizdan ortadi. Mintaqada 17 ta shahar va 19 ta shaharcha mavjud. Eng yirik shaharlari Toshkent, Angren, Olmaliq, Chirchiqdir. Bu yerda Toshkent aglomeratsiyasi tashkil topgan bo'lib, u monotsentrik ahamiyatga egadir.

Toshkent shahri-respublika poytaxti, yirik sanoat, transport markazidir. Aholisi 2149 ming kishi (2002). Ma'muriy jihatdan 11 ta tumanga bo'lingan. U nafaqat Markaziy Osiyo balki MDH dagi eng yirik shaharlardan biridir. Shaharda respublika sanoat mahsulotlarining 25 foiziga yaqini ishlab chiqariladi. Eng yirik korxonalari O'zbekiston qishloq xo'jalik mashinasozligi zavodi, Toshkent qishloq xo'jaligi mashinasozligi zavodi, samolyosozlik va boshqalar.

Asosiy temir yo'llar Toshkent-Orenburg-Moskva, Toshkent-Tukrmanboshi, Toshkent-Andijon, Toshkent-Dushanbe va boshqalardir. Havo yo'llari – Toshkentdan-Dehli, Xanoy, Istanbul, Manila, Dubay, Frankfurt - Mayn va boshqa ko'plab mamlakatlar shaharlari bilan bog'langan bo'lsa, avtomobil yo'llari orqali Markaziy Osiyo davlatlarining barchasi bilan bog'langan.

Chirchiq-aholisi soni (142 ming kishi) va sanoat hajmi bo'yicha Toshkentdan so'ng ikkinchi o'rinda turadi. Shaharda mineral o'g'itlar ishlab chiqarish, kaprolaktam, qiyin eriydigan va o'tga chidamli metall qotishmalari, transformator va boshqa korxonalar ishlab turibdi.

Angren – (130 ming kishi) yirik sanoat markazi bo'lib, ko'mir asosida ishlaydigan korxonalar ko'p. Angren GRES i, rezina texnika

buyumlari, podzemugolgaz korxonasi, tog'-kon, oltin boyitish va boshqalar joylashgan.

Olmaliq (114 ming kishi) rayonning asosiy rangli metallurgiya markazidir. Olmaliq kon-metallurgiya kombinatida mis va rux boyitish, oltin quyish, sulfat kislota olish va boshqa sexlar ishlab turibdi. Shaharda kimyo sanoati ham yaxshi rivojlangan, bu yerda plastmassa idishlar, kir yuvish vositalari, ammosfos ishlab chiqarish va boshqalar yo'lga qo'yilgan.

Iqtisodiy rayonda yoqilg'i energetika majmuasi yaxshi rivojlangan. Mintaqada respublikaning 45 % ga yaqin elektr energetikasi hosil qilinadi. Ular Toshkent, Angren, Yangi Angren GRESlari va Chirchiq – Bo'zsuv kaskadidagi GESlardan olinadi.

Iqtisodiy rayon respublikadla yagona qora metallurgiya markaziga ham ega. Bekobod metallurgiya zavodi respublikada to'plangan temir-tersak asosida ishlaydi.

Chirchiq shahrida qiyin eriydigan va o'tga chidamli qotishmalar kombinati ishlab turibdi. Kombinatda volfram va molibdendan ko'plab turdagi mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Mashinasozlik eng rivojlangan tarmoqlardan biridir. Bu yerda qishloq xo'jalik mashinasozligi (Toshkent qishloq xo'jalik mashinasozligi, O'zbekiston qishloq xo'jalik mashinasozligi, Chirchiq qishloq xo'jalik mashinasozligi), elektrotexnika (Toshkentkabel, Chirchiq transformator, Toshkent elektrotexnika zavodlari), kimyo mashinasozligi kabilar muhim ahamiyatga egadir. Shuningdek rayonda samolyosozlik, elektrotexnika (Al-Xorazmiy. Zenit, Mikond) va boshqa korxonalar ishlab turibdi.

Iqtisodiy rayonda yengil va oziq-ovqat sanoati ham yaxshi rivojlangan. Ular qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan. Mintaqada yirik paxta tozalash zavodlari, lub zavodlari mavjud.

Yengil sanotining eng yirik korxonasi Toshkent to'qimachilik kombinati bo'lib, bu yerda ip gazlama va boshqalar ishlab chiqariladi. Shuningdek "Malika, Yulduz, Qizil tong" ishlab chiqarish birlashmalari, Orzu charm-galanteriya, Olmaliq gilam fabrikasi, Toshkent, Chirchiq Yangiyo'l poyafzal korxonalari ham katta ahamiyatga egadir.

Shu bilan birga mebel, termos, plastmassa mahsulotlar ishlab chiqarish o'ziga xos o'rinda turadi.

Iqtisodiy rayon qishloq xo'jaligi ham yaxshi rivojlangan. Mintaqa sabzavot, meva, kanop hamda don yetishtirish bo'yicha oldingi

o‘rinlarda turadi. Bu yerda sholining 11 foiz, kartoshkaning 17,4 foizi yetishtiriladi. Tog‘ yon bag‘irlarida lalmikor dehqonchilik, tekisliklarda esa sug‘orib dehqonchilik qilish rivojlangan.

Iqtisodiy rayon chorvachiligi go‘sht-sut yetishtirishga ixtisoslashgan. Yirik shaharlar atrofida sut-go‘sht chorvachiligi ustun turadi. Qoramollar, cho‘chqa va parrandalar shahar atrofida boqilsa, qo‘y va echkilar esa tog‘ yon bag‘irlarida ko‘plab boqiladi. Ayniqsa angor echkilari boqish yaxshi rivojlangan.

Mirzacho‘l iqtisodiy rayoni.

O‘zbekiston Respublikasida

Jizzax viloyatining

salmog‘i (foiz hisobida)

Hududi – 4,7

Aholisining soni – 4,0

Yalpi ichki mahsulot – 2,3

Sanoat mahsulotlari – 1,2

Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari – 4,8

mahsulotlari – 3,9

Donli ekin maydoni – 12,4

Paxta ekin maydoni – 7,8

Sirdaryo viloyatining

salmog‘i (foiz hisobida)

Hududi – 1,0

Aholisining soni – 2,6

Yalpi ichki mahsulot – 1,8

Sanoat mahsulotlari – 4,0

Qishloq xo‘jaligi

Donli ekin maydoni – 7,0

Paxta ekin maydoni – 9,4

Bu iqtisodiy rayon ma‘muriy jihatdan Sirdaryo va Jizzax viloyatlarini o‘z ichiga oladi. Uning maydoni 25,5 ming km², aholisi 1,7 (2000) million kishi, Maydoni bo‘yicha 4 o‘rinda turadi. Aholi zichligi 1 km² ga 63,9 kishi to‘g‘ri kelgani holda, Jizzax viloyatida 47,7 kishi to‘g‘ri keladi xolos. Aholining milliy tarkibida o‘zbeklar ko‘pchilikni tashkil qiladi. Jami aholining 71 foizi o‘zbeklar, bulardan tashqari ruslar, qozoqlar, koreyslar va boshqa millatlar ham ko‘p. Urbanizatsiya darajasi ancha pas. Shahar aholisi 30 foizni tashkil etadi. Mintaqada 12 ta shahar va 10 ta shaharcha mavjud bo‘lib, ulardan eng yirigi Jizzax shahridir. Shaharda 134 mingdan ortiq aholi yashaydi. Guliston, Yangiyer shaharlari nisbatan kichikroqdir.

Mirzacho‘l xo‘jaligida qishloq xo‘jaligi ustun turadi. Mintaqa O‘zbekistonning asosiy paxtachilik markazlaridan bir hisoblanadi. Bu yerda Respublika qishloq xo‘jalik mahsulotining 16 foizi yetishtiriladi. Keyingi yillarida sanoat ham ancha rivojlanib bomoqda. Ayniqsa Sirdaryo GRES i qurilishi katta ahamiyatga ega bo‘ldi. Shuningdek

mintaqada rangli metallurgiya sanoati yaxshi rivojlangan. Mashinasozlik endi rivojlanib bormoqda. Ayniqsa Jizzax akkumulyator zavodida alohida o'rinda turadi.

Kimyo sanoati markazi Jizzax shahridir. Bu yerda irrigatsiya va melioratsiya maqsadlarida ishlatiladigan polietilen quvurlar ishlab chiqarish kombinati joylashgan.

Mintaqada qurilish materiallari sanoati ancha yaxshi rivojlangan. Yirik markazlari Jizzax va Yangiyer shaharlaridir. Mintaqa hududidan ko'plab marmar qazib olinadi.

Iqtisodiy rayonda yengil va oziq-ovqat sanoati ancha tez rivojlanib bormoqda. Bu yerda yirik paxta tozalash zavodlari ko'pchilikni tashkil etadi. Barcha shaharlarda oziq-ovqat korxonalari ishlab turibdi.

Iqtisodiy rayon respublikaning yirik paxtachilik markazlaridan biridir. Mintaqa hududining deyarli yarmiga paxta ekiladi. Paxta bilan almashlab bug'doy, makkajo'xori yetishtiriladi.

G'alla yetishtirish bo'yicha respublikada oldingi o'rinda turadi. Shuningdek Mirzacho'l o'zining poliz ekinlari bilan ham mashhur. Respublikada qovun-tarvuz yetishtirish bo'yicha birinchi o'rinda (26,2 foiz) turadi. Poliz ekinlari mamlakat tashqarisiga ham chiqariladi.

Mintaqa qilshoq xo'jaligida chorvachilikning ham ahamiyati kattadir. Rayonda respublika qorako'lining 10 foizga yaqini joylashgan.

Mirzacho'l xo'jaligi bundan keyin ham rivojlanib boraveradi. Buning hududidan asosiy avtomobil va temir yo'llar o'tgan bo'lib, respublikaning boshqa iqtisodiy rayonlari bilan aloqani yaxshilaydi.

Farg'ona iqtisodiy rayoni.

O'zbekiston Respublikasida

Andijon viloyatining
salmog'i (foiz hisobida)

Hududi – 0,9

Aholisining soni – 8,9

Yalpi ichki mahsulot – 7,3

Sanoat mahsulotlari – 9,9

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari – 10,7 Qishloq xo'jaligi mahsulotlari – 11,1

Donli ekin maydoni – 6,2

Paxta ekin maydoni – 7,5

Farg'ona viloyatining
salmog'i (foiz hisobida)

Hududi – 1,5

Aholisining soni – 10,9

Yalpi ichki mahsulot – 9,3

Sanoat mahsulotlari – 11,6

Namangan viloyatining

salmog'i (foiz hisobida)

Hududi – 1,6

Aholisining soni – 7,9

Yalpi ichki mahsulot – 4,5

Sanoat mahsulotlari – 3,4

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari – 7,9

Donli ekin maydoni – 6,5

Paxta ekin maydoni – 6,8

Mintaqa ma'muriy jihatdan Andijon, Namangan, Farg'ona viloyatlaridan iborat bo'lib, ularning hududi 18,3 ming km² ga teng. Aholisi 6984 ming kishi (2002). Aholi zichligi 1 km² 363 kishi ga to'g'ri keladi.

Mintaqa respublika hududining 4,0 foizidan ortig'i, aholining esa 25 foizdan ko'prog'ini tashkil qiladi.

Farg'ona vodiysi tabiiy sharoitiga ko'ra respublika boshqa mintaqalaridan keskin farq qiladi. Uning barcha tomoni tog'lar bilan o'ralgan. Mintaqa g'arbdan sharqqa cho'zilgan bo'lib, bodom shakliga egadir. Vodiyning g'arbiy qismidagina ochiq joy bo'lib, Ho'jand darvozasi orqali Mirzacho'l va Toshkent iqtisodiy rayonlariga chiqish imkoniyatiga ega. Tabiiy resurslarga ancha boy. Neft, rangli metallar, qurilish xom-ashyolari va boshqalar alohida ahamiyatga egadir. Respublikadagi dastlabki neft koni ham Farg'ona vodiysida topilgan (Chimyon).

Tabiiy sharoitning qulayligi bu yerda qadimdan aholining zich yashashiga imkon beradi.

Mintaqa xo'jaligining rivojlanganligi bo'yicha Toshkent iqtisodiy rayonidan keyin turadi. O'zbekistonda ishlab chiqariladigan yalpi sanoat mahsulotining 25 foizdan ko'prog'ini, qishloq xo'jalik mahsulotining 30 foizini, shu jumladan paxtaning 27 foizi, pillaning 3/2 qismini shu iqtisodiy rayon yetkazib beradi.

Mintaqa aholisi hududlar bo'yicha notekis joylashgan. Aholi eng zich hudud Andijon viloyati bo'lib, 1 km² ga 536 kishidan ortiq to'g'ri keladi. Aksincha Namangan viloyati tog' yon bag'irlarida nisbatan kam. Mintaqada urbanizatsiya darajasi ancha past. Jami aholining 32 foizga yaqini shaharlarda yashaydi. Lekin shaharlar soni bo'yicha barcha iqtisodiy rayonlardan oldinda turadi. Bu yerda 28 ta shahar, 26 ta shaharcha bor.

Yeng yirik shaharlari Namangan, Andijon, Qo‘qon, Marg‘ilon, Farg‘ona va boshqalardir. Namangan shahri aholisining soni bo‘yicha poytaxt Toshkent shahridan keyin ikkinchi o‘rinda turadi (9397 ming).

Mintaqada respublika sanoat mahsulotining 25 foizi ishlab chiqariladi. O‘z mahsulotining salmog‘i bo‘yicha mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoati yetakchi o‘rinda turadi.

Yaxshi rivojlangan sanoat tarmoqlaridan-mashinasozlik katta ahamiyatga egadir. Bu yerda irrigatsiya va melioratsiya mashinasozligi, qishloq xo‘jalik mashinalari qismlari, to‘qimachilik mashinasozligi va boshqalar rivojlangan. Shuningdek mintaqada Markaziy Osiyodagi dastlabki avtomobil zavodi qurilib ishga tushirilgan. Zavodda “Neksiya, Tiko, Damas, Matiz” avtomobillari ishlab chiqarilmoqda. Hozirgi kunda avtomobil modeli “Lasetti” ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yildi.

Mintaqada kimyo sanoati ham yaxshi rivojlangan. Farg‘onada azot o‘g‘itlar, Qo‘qonda superfosfat zavodi, Andijon gidroliz zavodi, Popda rezina texnika buyumlari ishlab chiqarish va boshqalar katta ahamiyatga ega.

Shuningdek iqtisodiy rayonda yengil sanoat va oziq-ovqat sanoati ham yaxshi rivojlangan. Yirik markazlari Namangan, Marg‘ilon, Qo‘qon va boshqalar.

Farg‘ona iqtisodiy rayoni eng yirik qishloq xo‘jalik mintaqasi hamdir. Uning asosini dehqonchilik tashkil etadi. Sug‘oriladigan yerlarda paxtachilik bilan shug‘ullanishadi. Yordamchi tarmoq esa bug‘doy yetishtirishdan iborat. Bug‘dorchilik va uzumchilik ham yaxshi rivojlangan. Ayniqsa Quva anorlari, Namangan olmalari, Oltiariq turp va bodringlari juda mashhur. Keyingi paytlarda issiq xonalarda limon yetishtirish rivojlanmoqda.

Mintaqada chorvachilik dehqonchilikka nisbatan ancha sust rivojlangan. Tog‘ yaylovlari qo‘shni respublikalar hududiga to‘g‘ri keladi. Qoramolchilik ham rivojlanib bormoqda.

Mintaqa transporti ham yaxshi rivojlangan. vodiy bo‘ylab yirik shaharlarni tutashtiruvchi xalqa yo‘li qurilgan. Bu yerdagi Toshkent-Namangan-Andijon, Toshkent-Marg‘ilon-Andijon, Bishkek-Jalolobod temir yo‘llari yuk va yo‘lovchi tashishda katta ahamiyatga ega. Barcha yirik shaharlardan Toshkent shahriga havo yo‘li ochilgan.

Samarqand iqtisodiy rayoni.

O‘zbekiston Respublikasida

Samarqand viloyatining

salmog'i (foiz hisobida)

Hududi – 3,7

Aholisining soni – 10,9

Yalpi ichki mahsulot – 6,3

Sanoat mahsulotlari – 4,8

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari – 11,8

Donli ekin maydoni – 10,2

Paxta ekin maydoni – 7,0

Iqtisodiy rayon Samarqand viloyatidan iborat bo'lib, uning maydoni 16,8 ming km², aholisi 2,7 million kishi. Mintaqa respublika hududining 3,7 foizini, aholisining esa 10,9 foizini tashkil etadi. Iqtisodiy rayon respublikaning markaziy qismida Zarafshon vodiysida joylashgan.

Tabiiy sharoiti o'ziga xos. Shimolda Nurota, shimoliy sharqda Turkiston. sharqda va janubiy sharqda esa Zarafshon tizmasi tog'lari bilan o'ralgan. Respublikada eng ko'p yog'in miqdori shu yerga tushadi (900 mm). Tabiiy resurslarga ancha boy. Bu yerda rangli metallar, marmar, ohaktosh, keramzit va boshqalar uchraydi.

Mintaqada aholi zichligi nisbatan yuqori bo'lib, 1 km² ga 100 kishi to'g'ri keladi. Aholining milliy tarkibida o'zbeklar, tojiklar ko'pchilikni tashkil etadi. Bundan tashqari ruslar, yevreylar, eroniylar, tatarlar, ozarbayjonlar va boshqalar ham istiqomat qilishadi. Aholisining 28 foizi shaharlarda yashaydi. Mintaqada 11 ta shahar va 12 ta shaharcha bor. Iqtisodiy rayon xo'jaligida sanoat yetakchi o'rinda bo'lib, tog'-kon. mashinasozlik kimyo. yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlari yaxshi rivojlangan.

Samarqand shahri (aholisi 363 ming kishi, 2002 y.) eng qadimiy shag'arlardan biridir. Tarixiy va me'morchilik yodgorliklari ko'p bo'lganligi sababli jahonning ko'plab mamlakatlaridan turistlarni o'ziga jalb qiladi. Ulug'bek rasadxonasi. Go'ri Amir, Bibixonim machiti va boshqalar juda mashhur.

Shaharda ko'plab mashinasozlik korxonalari qurilgan. «Krasniy dvigatel» (hozirgi Alpomish), «Kirap», «Liftsozlik», «Sino» sovutgichlar ishlab chiqarish zavodlari ishlab turibdi. Mintaqa respublikaning ikkinchi avtomobil markazi hamdir. Bu yerda Turkiya bilan hamkorlikda "Samkochsavto" qo'shma korxonasi qurilib, mikroavtobuslar (O'z Otayo'l) ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Kimyo sanoatida Samarqand superfosfat zavodi yetakchi o'rinda turadi. Iqtisodiy rayonda yengil sanoat yaxshi rivojlangan. Yirik paxta tozalash zavodlari, shoyi gazlama ishlab chiqarish, chinni zavodi va boshqalar katta ahamiyatga ega. Respublika trikotaj, buyumlarining 20 foiz shu mintaqaga to'g'ri keladi.

Oziq-ovqat sanoati mahalliy xom ashyolar asosida ishlaydi. Konserva, o'simlik moyi, tamaki, choy qaloqlash, broyler korxonasi yaxshi rivojlangan.

Mintaqada qishloq xo'jaligi yaxshi yo'lga qo'yilgan. Hududining katta qismi sug'orilib dehqonchilik qilishga yaroqli. Asosan paxtachilik rivojlangan. Bundan tashqari texnika ekinlaridan zig'ir, kunjut, maxsar kabilar ekiladi. Urgut respublikaning tamaki yetishtirishga ixtisoslashgan tumanidir.

Paxta bilan almashib makkajo'xori, bug'doy ekiladi. Lalmikor yerlarda bug'doy, arpa yetishtirish yaxshi yo'lga qo'yilgan. Shuningdek mintaqada sabzovat, (16 foiz) ayniqsa kartoshka ko'plab yetishtiriladi. Kartoshka yetishtirish bo'yicha respublikada (23 foiz) birinchi o'rinda turadi. Shu bilan birga bog'lar va uzumzorlar ham ko'p. Mayiz yetishtirish bo'yicha ham respublikada oldingi o'rinda turadi.

Iqtisodiy rayon qishloq xo'jaligida chorvachilik ham katta ahamiyatga ega. Qoramollarning umumiy soni bo'yicha birinchi o'rindadir. Qora mollar barcha hududlarda boqiladi.

Rayonda qo'ychilik, qorako'lchilik bo'yicha Buxoro-Navoiy va Qashqadaryo iqtisodiy rayonlaridan so'ng uchinchi o'rinda turadi. Narpay tumani qorako'lchilikka ixtisoslashgan.

Shuningdek pillachilik ham yaxshi rivojlangan bo'lib, Farg'ona va Buxoro-Navoiy iqtisodiy rayonlaridan keyinda turadi. Mintaqada cho'chqachilik va parrandachilik ham rivojlanib bormoqda.

Rayon xo'jaligi bundan keyin ham rivojlanib boraveradi. Samarqand hozirgi paytda yirik ilm-fan, sanoat, transport va rekreatsiya markazi hisoblanadi. Shahar aeroporti xalqaro aeroport maqomiga ega bo'lib, MDH davlatlari va boshqa xorijiy davlatlar bilan havo yo'li orqali bog'langan.

Buxoro-Navoiy iqtisodiy rayoni.

O‘zbekiston Respublikasida	
Buxoro viloyatining	Navoiy viloyatining
salmog‘i (foiz hisobida)	salmog‘i (foiz hisobida)
Hududi – 9,0	Hududi – 24,7
Aholisining soni – 5,8	Aholisining soni – 3,2
Yalpi ichki mahsulot – 6,8	Yalpi ichki mahsulot – 4,5
Sanoat mahsulotlari – 6,5	Sanoat mahsulotlari – 11,5
Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari – 8,0	Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari – 3,6
Donli ekin maydoni – 5,8	Donli ekin maydoni – 2,7
Paxta ekin maydoni – 8,9	Paxta ekin maydoni – 2,8

Iqtisodiy rayon Buxoro va Navoiy viloyatlaridan iborat. Uning maydoni 153,3 ming km². Aholisi 2,2 mln. kishi (2002). Iqtisodiy rayon respublika hududining 34 foizini tashkil etgani holda, aholisi atiga 9 foizga to‘g‘ri keladi.

Mintaqa hududi asosan tekisliklardan iborat (90 foizi). Faqatgina uning sharqiy qismida Nurota tog‘lari, Markaziy qismlarida esa qadimgi qoldiq tog‘lar (Bo‘kantog‘, Tomditog‘, Ovminzatog‘ va boshqalar) joylashgan.

Iqtisodiy rayon foydali qazilmalarga boy. Ayniqsa tabiiy gaz, rangli metallar, mineral tuzlar, qurilish materiallari katta ahamiyatga egadir.

Mintaqa aholisi juda notekis joylashgan. O‘rtacha zichligi 1 km² ga 10-12 kishini tashkil etgani holda sug‘oriladigan yerlarda bu ko‘rsatkich 45-50 kishi bo‘lsa, cho‘llarda 2-3 kishiga to‘g‘ri keladi. Jami aholining 41,2 foizi iqtisodiy faol aholi hisoblanadi.

Urbanizatsiya darajasi nisbatan yuqori. Bu yerda jami aholisining 35 foizga yaqini shaharda yashaydi. yirik shaharlari Buxoro (240 ming) Navoiy (141 ming) Zarafshon, Uchquduq.

Aholining milliy tarkibi xilma-xil. Jami aholining 74 foizi o‘zbeklar, bundan tashqari ruslar, tojiklar, qozoqlar, qoraqalpoqlar, ukrainlar va boshqa millat vakillari tashkil etadi. O‘zbeklar barcha hududlarda, ruslar va ukrainlar sanoat markazlarida, qozoqlar Tomdi tumanida ko‘pchilikni tashkil etadi.

Iqtisodiy rayon xo‘jaligi qadimdan yaxshi taraqqiy etgan. Hozirgi kunga kelib zamonaviy sanoat tarmoqlari rivojlanib bormoqda. Mintaqada elektroenergetika, rangdor metallurgiya, kimyo sanoati,

qurilish materiallari, yengil va oziq-ovqat sanoati tarmoqlari yetakchi o'rinda turadi.

Iqtisodiy rayon respublika elektroenergiyasining 18 foizga yaqinini ishlab chiqaradi. Bu yerda eng yirik GRESlardan biri Navoiy GRESi ishlab turibdi. Gaz sanoati ham yaxshi rivojlangan. Yaqin vaqtlargacha respublikada yetakchi o'rinni egallab kelgan bo'lsa, hozirgi kunda Qashqadaryo viloyatidan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Iqtisodiy rayonning eng rivojlangan sanoat tarmoqi rangdor metallurgiyadir. Bu yerda respublikaning asosiy oltin zahirasi to'plangan. Yirik oltin konlari asosida (Muruntov, Ko'kpatos) Zarafshon, Uchquduq shaharlari rivojlandi.

Kimyo sanoati o'ziga xos ahamiyatga ega. Uning asosiy markazi Navoiy shahri hisoblanadi.

Mintaqada neft sanoati ham rivojlanib bormoqda. Qorovulbozor neftni qayta ishlash zavodining qurilishi Respublikaning neft mustaqilligiga erishishiga katta hissa qo'shdi. Iqtisodiy rayonda ko'plab xorijiy davlatlar bilan qo'shma korxonalar tashkil etilgan. Ulardan asosiylari Buxoro-Omega (O'zbekiston-Gresiya), Zarafshon – Nyumond (O'zbekiston - AQSH) va boshqalardir. Shuningdek mintaqada yengil va oziq-ovqat sanoati ham yaxshi rivojlangan. Ular asosan qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan.

Iqtisodiy rayon qishloq xo'jaligida dehqonchilikda paxtachilik yaxshi rivojlangan. Ingichka tolali paxta yetishtirish katta ahamiyatga ega. Paxta bilan almashlab makkajo'xori, bo'g'doy ekiladi. Bahorikor yerlarda bo'g'doy, arpa yetishtirish va bog'dorchilik bilan shug'ullanadi. Shuningdek mintaqada poliz ekinlari ko'plab ekiladi.

Mintaqa hududining katta qismi cho'llardan iborat. Shu sababli cho'l yaylov chorvachiligi bo'yicha yetakchi. Bu yerda respublikaning asosiy qorako'l qo'ylari, tuyalari boqiladi. Ayniqsa tuyachilik Tomdi tumanida yaxshi rivojlangan.

Qorako'l terilari ishlab chiqarish uchun mintaqada Buxoro – Omega (O'zbekiston-Gresiya) qo'shma korxonasi tashkil etilgan. Bu yerda har yili 700 mingga yaqin turli xil sifatli qorako'l terilari ishlab chiqariladi.

Iqtisodiy rayon hududidan yirik temir yo'l, avtomobil va quvur transportlari o'tkazilgan. Yangi qurilgan Uchquduq-Sulton Uvays temir yo'li mintaq xo'jaligining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Qashqadaryo iqtisodiy rayoni.

O'zbekiston Respublikasida

Qashqadaryo viloyatining

salmog'i (foiz hisobida)

Hududi – 6,4

Aholisining soni – 9,0

Yalpi ichki mahsulot – 6,1

Sanoat mahsulotlari – 8,5

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari – 7,6

Donli ekin maydoni – 14,8

Paxta ekin maydoni – 11,9

Iqtisodiy rayon Qashqadaryo viloyatidan iborat. Uning maydoni 28,6 ming km², aholisi 2 mln. 57 ming kishi (2002). U respublika hududini 6,4 foizini aholisining esa 10 foizga yaqinini tashkil etadi.

Mintaqa O'zbekistonning janubiy qismida joylashgan. Uning hududida ko'plab mineral resurslar topilgan. Ayniqsa tabiiy gaz zaxiralari ko'p. Ularning yirik konlari Ko'kdo'maloq, Muborak, Zevordi, Sho'rtang va boshqalardir. Gaz qazib chiqarish bo'yicha respublikada birinchi o'rinda turadi. Shuningdek bu yerda neft, ohaktosh, yonuvchi slanets, mineral tuzlar va boshqa ko'plab qurilish materiallari konlari topilgan.

Aholisi tez o'sib bormoqda. Aholi zichligi 1 km² ga 78 kishi to'g'ri keladi. Kitob-Shahrisabz botig'ida esa eng yuqori 250-300 kishi to'g'ri kelsa, cho'llarda va baland toqlarda 2-3 kishini tashkil etadi. Aholining milliy tarkibida o'zbeklar ko'pchilikni tashkil etadi. Bundan tashqari ruslar, tojiklar, tatarlar, turkmanlar va boshqa millatlar yashashadi.

Urbanizatsiya darajasi uncha yuqori emas. Jami aholining 23 foizi shaharlarda yashaydi. Asosiy shaharlari kichik shaharlardir. Eng yirigi Qarshi shahri (207 ming kishi) va Shaxrisabz (89 ming kishi). Mintaqa aholisining 32,1 foizi iqtisodiy faol aholi hisoblanadi.

Iqtisodiy rayon xo'jaligida sanoat alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa gaz sanoati yaxshi rivojlangan. Hozirgi paytda Respublikadagi eng yirik gaz konlari iqtisodiy rayon hududida joylashgan. Gaz faqat yoqilg'i bo'libgina qolmay, kimyo sanoatida qimmatli xom-ashyo hamdir. Bu yerda Muborak gaz-kimyo majmuasi, Sho'rtan gaz-kimyo majmualari shakllangan.

Yengil sanoat iqtisodiy rayonining yetakchi tarmoqi hisoblanadi. Shahrisabz, Kitob, Yakkabogʻ, Qarshi shaharlarida yirik paxta tozlash zavodlari ishlab turibdi. Shuningdek Shahrisabzda yirik pillakashlik fabrikasi, “Hujum” badiiy buyumlar fabrikalarida ipak kalavalar, paloslar, doʻppi va boshqa milliy buyumlar chiqarilmoqda.

Iqtisodiy rayonda oziq-ovqat sanoati ham yaxshi rivojlangan. Rayonda paxta yogʻi, goʻsht-sut, konserva, qandolat va boshqa mahsulotlar ishlab chiqariladi.

Qurilish materiallari sanoati rivojlanayotgan tarmoqlaridan biridir. Mintaqa qishloq xoʻjaligida dehqonchilik yetakchi oʻrinda turadi. Paxtachilik ixtisoslashgan tarmoqlardan biri boʻlib, ingichka tolali paxta yetishtirish boʻyicha Surxondaryo iqtisodiy rayonidan keyin ikkinchi oʻrinda turadi.

Qishloq xoʻjaligida don yetishtirish muhim ahamiyatga ega. Sugʻoriladigan yerlarda paxta bilan almashlab makkajoʻxori, bugʻdoy ekiladi. Lalmikor yerlarda esa boʻgʻdoy, arpa koʻplab yetishtiriladi. Mintaqada bogʻdorchilik ham yaxshi rivojlangan.

Iqtisodiy rayondagi uzum, anjir, anorlari oʻzining shiraliligi bilan ajralib turadi. Bu yerda anor yetishtirishga ixtisoslashgan “Varganza” xoʻjaligi joylashgan.

Dehqonchilikdan tashqari chorvachilik ham katta ahamiyatga egadir. Choʻl mintaqalarida qorakoʻlchilik, adir-togʻ mintaqalarida esa qoʻy va echkichilik, barcha mintaqalarda qoramolchilik yaxshi rivojlangan. Keyingi paytlarda yilqichilik rivojlanib bormoqda. Mintaqada respublikaning 23 foiz qorakoʻl terisi, 17 foizga yaqin jini tayyorlanadi.

Rayon xoʻjaligining rivojlantirishda transport katta ahamiyatga egadir. Ayniqsa temir yoʻl transporti, quvur va avtomobil transportlari yaxshi yoʻlga qoʻyilgan. Yangi qurilayotgan Gʻuzor-Boysun-Qumqurgʻon temir yoʻli Surxondaryo iqtisodiy rayoni bilan aloqani yaxshilaydi.

Surxondaryo iqtisodiy rayoni.

Oʻzbekiston Respublikasida

Surxondaryo viloyatining

salmogʻi (foiz hisobida)

Hududi – 4,5

Aholisining soni – 7,2

Yalpi ichki mahsulot – 4,2
 Sanoat mahsulotlari – 2,1
 Qishloq xo‘jaligi mahsulotlari – 9,7
 Donli ekin maydoni – 8,6
 Paxta ekin maydoni – 8,6

Surxondaryo iqtisodiy rayoni ma‘muriy jihatdan Surxondaryo viloyatidan iborat. Surxondaryo O‘zbekistonning eng janubida joylashgan. U uchta tomondan xorijiy mamlakatlar bilan o‘ralgan. Sharqda Tojikiston respublikasi g‘arb va shimoli g‘arbda Turkmaniston respublikasi va Qashqadaryo viloyati, janubda esa Afg‘oniston bilan chegardosh.

Maydoni 20,1 ming km², Aholisi 1800 kishi. Mintaqa respublika hududining 4,5 foizini, aholisining esa 7,2 foizini tashkil etadi. Aholi zichligi 1 km² ga 89 kishiga to‘g‘ri keladi.

Surxondaryo viloyati Surxon-Sherobod vodiysida joylashgan. Mintaqaning hududi uncha katta bo‘lmasa ham tabiiy sharoiti boshqa rayonlardan keskin farq qiladi. Relefi shimoldan janubga tamon pasayib boradi. Iqlimi quruq subtropik, Surxondaryo shimol, g‘arb va sharq tomonlaridan tog‘lar bilan o‘ralgan. Bu yerda O‘zbekistonning eng baland nuqtasi Hazrati Sulton cho‘qqisi joylashgan. Yog‘in miqdori 150 mm dan 600 mm gacha tushadi. Tekisliklarda sug‘orib, tog‘yonbag‘irlarida lalmikor dehqonchilik bilan shug‘ullanishadi.

Mineral resurslarga ancha boy. Ayniqsa neft, gaz toshko‘mir, mineral tuzlar, oltingugurt, hamda mineral suvlar ko‘plab topilgan. Yirik neft va gaz konlari Hovdog‘, Uchqizil, Ko‘kaydi, Lalmikor va boshqalar. Boysun va Sharg‘un konlarida toshko‘mir, Xo‘jaikonda tuz qazib olinadi.

Mintaqa mineral resurslarga boyligi sababli tog‘-kon, rangdor metallurgiya, energetika, kimyo, qurilish materiallari sanoatini rivojlantirish imkoniyatlari mavjud.

Aholisi tabiiy o‘rish hisobiga ortib bormoqda. Aholi milliy tarkibida o‘zbeklar ko‘pchilikni tashkil etadi. Ya‘ni 82 foiz o‘zbeklar, 1,5 foiz ruslar, 1,7 foiz tojiklar, bulardan tashqari turkmanlar, tatarlar va boshqa millatlar yashaydi.

Surxondaryo iqtisodiy rayoni shahar aholisi eng kam foizni tashkil etadigan mintaqadir. Jami aholining 20 foizga yaqini shaharlarda yashaydi. Eng yirik shaharlari Termiz (117 ming kishi), Denov (66,1

ming kishi). Bundan tashqari tumanlarga bo'ysunuvchi 6 ta shahar mavjud.

Mintaqa xo'jaligida qishloq xo'jaligi yetakchi o'rinda turadi. Iqlimi issiq bo'lganligi sababli ingichka tolali paxta, shakarqamish kabi issiqsevar o'simliklar yetishtiriladi. Shuningdek mintaqada anjir, anor, pista, bodom, xurmo kabi ko'plab o'simliklar ekiladi. Surxondaryoning Angor, Jarqo'rg'on, Qo'mqo'rg'on, Termiz, Sherobod tumanlari ingichka tolali paxta yetishtirishga ixtisoslashgan. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin don yetishtirishga ham katta e'tibor berimoqda. Mintaqada bir yilda o'rtacha 270,6 ming t. don yetishtirilmoqda, bu respublikada yetishtiriladigan hosilning 6,9 foizini tashkil etadi.

Surxondaryoda sabzovat va poliz ekinlari yetishtirish ham yaxshi yo'lga qo'yilgan. 2000 yilda 56,2 ming t. kartoshka yetishtirildi. Bu respublikaning 7,6 foiziga to'g'ri keladi.

Chorvachilik dehqonchilikdan keyin turadi. Ayniqsa mintaqada qorako'lchilik yaxshi rivojlangan. Tog'li mintaqalarda zotdor Hisor qo'ylari boqiladi. Aholining sut va sut mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish uchun qoramolchilik ham yaxshi rivojlantirilgan. Keyingi paytlarda parrandachilik, pillachilik va boshqalar ham rivojlantirilmoqda. Mintaqa sanoatining asosini yoqilg'i – energetika, qurilish materiallari, yengil va oziq-ovqat sanoat tarmoqlari tashkil etadi. Mashinasozlik sanoati mintaqada juda sust rivojlangan.

Yoqilg'i energetika sanoati 1950 yildan boshlab, mintaqada neft, gaz, ko'mir konlarining ishga tushishi bilan rivojlandi. Shuningdek gaz va ko'mir qazib chiqarish ham ortmoqda.

Surxondaryo qurilish materiallari va kimyo sanoatini rivojlantirishga imkoniyatlar yetarli.

Mintaqada qishloq xo'jalik mahsulotlarini qayta ishlovchi yengil va oziq-ovqat sanoati yaxshi rivojlangan. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng viloyatda ip, gazlama, trikotaj, tikuvchilik, poyabzal, gilam to'qish va boshqalar rivojlantirilmoqda. Shu bilan birga oziq mahsulotlari – un va un mahsulotlari, yog', sut va sut mahsulotlari, sharbatlar, meva va uzum konservalari ishlab chiqarilish o'smoqda. Mintaqada tashqi iqtisodiy aloqalar rivojlangan. Shu sababli bu yerda Hindiston, Yugoslaviya, Tojikiston va boshqva mamlakatlar bilan qo'shma korxonalar tashkil etilgan. Viloyat hududidan avtomobil, temir va havo yo'llari o'tkazilgan. Hozirgi kunda Surxondaryo-Qashqadaryo viloyatlari o'rtasida G'uzor-Boysun- Qumqo'rg'on temir yo'li

qurilmoqda. Bu yoʻlning qurlishi Surxandaryoni Respublika poytaxti bilan qilinadigan aloqasini ancha qisqartiradi.

Quyi Amudaryo iqtisodiy rayoni.

Oʻzbekiston Respublikasida Xorazm viloyatining Respublikasining	Qoraqalpogʻiston
salmogʻi (foiz hisobida)	salmogʻi (foiz hisobida)
Hududi – 1,4	Hududi – 37,1
Aholisining soni – 5,4	Aholisining soni – 6,1
Yalpi ichki mahsulot – 3,6	Yalpi ichki mahsulot – 2,5
Sanoat mahsulotlari – 2,5	Sanoat mahsulotlari – 2,0
Qishloq xoʻjaligi mahsulotlari – 11,1	Qishloq xoʻjaligi mahsulotlari – 2,2
Donli ekin maydoni – 3,5	Donli ekin maydoni – 2,6
Paxta ekin maydoni – 7,6	Paxta ekin maydoni – 5,7

Iqtisodiy rayon Qoraqalpogʻiston Respublikasi va Xorazm viloyatidan iborat. Maydoni 172,7 ming km². Aholisi 2,9 million kishi. Iqtisodiy rayon respublika hududining 38 foizidan ortigʻini tashkil etgani holda, aholisining atigi 11 foizi toʻgʻri keladi. Rayon respublikasining eng chekka gʻarbida joylashgan. Relfi tekisliklardan iborat. Har – joy har – joyda qirlar va qoldiq togʻlar uchraydi. Foydali qazilmalardan qurilish materiallari koʻp tarqalgan. Bundan tashqari Ustyurtda tabiiy gaz konlari topilgan. Sulton Uvays togʻida fosforit, temir rudasi, mineral tuzlar va hokozolar uchraydi.

Aholi mintaqa hududida notekis joylashgan. Xorazm viloyatida aholi zichligi 1 km² ga 175 kishi toʻgʻri kelgani holda, Qoraqalpogʻiston Respublikasida 8 kishini tashkil etadi. Oʻrtacha aholi zichligi 10-12 kishiga toʻgʻri keladi. Qoraqalpogʻiston Respublikasi urbanizatsiya darajasi nisbatan yuqori boʻlib, jami aholining 37,1 foizi shaharlarda yashaydi. Bu koʻrsatkich Xorazm viloyatida 23,4 foizga tushib qoladi.

Yirik shaharlari Nukus (214 ming kishi) Urganch (138 ming kishi) Xoʻjayli (70 ming kishi) va boshqalar. Bu shaharlar mintaqaning yirik sanoat va transport markazlari hamdir.

Aholining milliy tarkibida oʻzbeklar koʻpchilikni tashkil etadi. 50 ga yaqin oʻzbeklar, 20 % qoraqalpoqlar, 10 foiz qozoqlar tashkil etadi. Bundan tashqari turkmanlar, ruslar, koreyslar, ukrainlar va boshqa millat

vakillari ham yashaydi. Jami aholisining 32,7 foizi iqtisodiy faol aholi hisoblanadi.

Mintaqa xo‘jaligida qishloq xo‘jaligi yetakchi tarmoq hisoblanadi. Ayniqsa dehqonchilik yaxshi rivojlangan bo‘lib, qishloq xo‘jalik mahsulotining 75 foizga yaqinini beradi. Dehqonchilikning asosini paxtachilik, sholikorlik, sabzavotchilik va poliz ekinlari yetishtirish tashkil etadi. Qoraqalpog‘iston respublikasi jahonda eng shimolda paxta yetishtiradigan mintaq.

Mintaqa O‘zbekistining asosiy sholikorlik rayoni hamdir. Shuningdek beda yetishtirish yaxshi yo‘lga qo‘yilgan. Urug‘lik beda yetishtirish bo‘yicha birinchi o‘rinda turadi. Xorazm qovunlari qadimdan mashhur. Aksincha bu mintaqada bog‘dorchilik va uzumchilik yaxshi rivojlanmagan.

Iqtisodiy rayonda chorvachilik ham katta ahamiyatga ega. Qoramolchilik boshqa iqtisodiy rayonlarga nisbatan yaxshi rivojlangan bo‘lib, bu yerda respublika qoramollarining 15,5 foizi boqiladi. Qorako‘lchilik ham ancha taraqqiy etgan. Keyingi paytlarda Amudaryo to‘qaylarida parrandachilikni rivojlantirishga katta ahamiyat berilayapti. Bu yerlarda suvsar, nutriya, norka, qora tulki kabi hayvonlar boqilmoqda.

Mintaqa xo‘aligida sanoat ham rivojlanib borayapti. Ayniqsa sanoat Qoraqalpog‘iston Respublikasida yaxshi rivojlangan. Aosiyo sanoat tarmoqlari yengil va oziq-ovqat sanoatlaridir. Mintaqada ko‘plab paxta tozalash kombinatlari, Xivada gilam to‘qish yaxshi yo‘lga qo‘yilgan.

Rayon oziq ovqat sanoat korxonalarida paxta yog‘i, sholi oqlash, sut, konserva ishlab chiqarish rivojlangan.

Qurilish materiallari sanoati, elektroenergiya ishlab chiqarish hali to‘liq rivojlanmagan. Kelgusida bu tarmoqlarni rivojlantirish imkoniyatlari mavjud.

Testlar

1. Respublikamiz nechta iqtisodiy geografik rayonga bo‘lingan?

- A. 6 ta
- B. 7 ta
- C. 8 ta
- D. 9 ta
- E. 10 ta

- 2. Fargʻona iqtisodiy rayoni nechta viloyatdan iborat?**
- A. 1 ta
 - B. 2 ta
 - C. 3 ta
 - D. 4 ta
 - E. 5 ta
- 3. Toshkent iqtisodiy rayoni respublikada ishlab chiqarilayotgan elekt energiyaning necha foizini beradi?**
- A. 30 %
 - B. 35 %
 - C. 40 %
 - D. 94 %
 - E. 53 %
- 4. Mirzachoʻl iqtisodiy rayoni mamlakatimizda qanday sohaga ixtisoslashgan?**
- A. rangli metallar qazib olish
 - B. paxtachilikka
 - C. Qorakoʻlchilikka
 - D. Yoqilgʻi mahsulotlari qazib olish
 - E. hammasi toʻgʻri
- 5. Mirzachoʻl iqtisodiy rayoni qaysi dehqonchilik mahsuloti yetishtirish boʻyicha respublikamizda yetakchi hisoblanadi?**
- A. kartoshka
 - B. uzum
 - C. mevalar
 - D. poliz ekinlari
 - E. sholi
- 6. Respublikamizda yetishtirilayotgan pillaning 3/2 qismi qaysi iqtisodiy rayonga toʻgʻri keladi?**
- A. Qashqadaryo
 - B. Samarqand
 - C. Quyi Amudaryo
 - D. Mirzachoʻl
 - E. Fargʻona

- 7. Kartoshka yetishtirish bo'yicha mamlakatimizda qaysi iqtisodiy rayon yetakchi?**
- A. Toshkent
 - B. Farg'ona
 - C. Samarqand
 - D. Surxandaryo
 - E. Buxoro-Navoiy
- 8. Samarqand iqtisodiy rayoni quyidagi sohalarning qaysi biri bo'yicha respublikada yetakchi?**
- A. Mayish yetishtirish
 - B. Qovun-tarvuz yetishtirish
 - C. Sholi yetishtirish
 - D. Tabiiy gaz qazib chiqarish
 - E. Elektr energiya ishlab chiqarish
- 9. Qorako'chilik quyidagi iqtisodiy rayonlarning qaysi birida yaxshi rivojlangan?**
- A. Surxandaryo
 - B. Toshkent
 - C. Buxoro-Navoiy
 - D. Farg'ona
 - E. Mirzacho'l
- 10. Tabiiy gaz qazib chiqarishda qaysi iqtisodiy rayon yetakchi?**
- A. Qashqadaryo
 - B. Surxandaryo
 - C. Buxoro-Navoiy
 - D. Quyi Amudaryo
 - E. Toshkent
- 11. Ingichka tolali paxta qaysi iqtisodiy rayonda eng ko'p yetishtiriladi?**
- A. Qashqadaryo
 - B. Surxandaryo
 - C. Buxoro-Navoiy
 - D. Farg'ona
 - E. Samarqand

12. Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonida quyidagi dehqonchilik sohalaridan qaysi biri rivojlangan?

- A. polizchilik
- B. uzumchilik
- C. mevachilik
- D. sholichilik
- E. to'g'ri javob yo'q

13. Aholisi eng zich iqtisodiy rayonni aniqlang.

- A. Buxoro-Navoiy
- B. Samarqand
- C. Mirzacho'l
- D. Qashqadaryo
- E. Farg'ona

Nazorat uchun savollar.

1. Iqtisodiy rayonlashtirish haqida tushuncha bering.
2. Iqtisodiy rayonlashtirish nimalarga asoslanadi.
3. Toshkent iqtisodiy rayonini izohlang.
4. Bekobod shahri qaysi sanoat tarmog'i markazi.
5. Qo'ng'ir ko'mir qayerdan qazib olinadi..
6. Iqtisodiy rayondan issiqlik elektr stransiyalarni aniqlang.
7. Mirzacho'l iqtisodiy rayoniga qaysi viloyatlar kiradi.
8. Rayonning qaysi shahrida akkumlyator ishlab chiqariladi.
9. Sirdaryo "GRES"i qaysi shaharda joylashgan.
10. Samarqand iqtisodiy rayonini ta'riflang.
11. Rayondagi mashinasozlik sanoati qaysilar.
12. Rayonda tabiiy gaz qayerda qazib olinadi.
13. Marmar kon nomlarini keltiring.
14. Buxoro-Qizilqum iqtisodiy rayoniga ta'rif bering.
15. Neft qayta ishlash zavodi qayerda.
16. Sement ishlab chiqarish qayerda.
17. Qashqadaryo iqtisodiy rayonini izohlang.
18. Yirik tabiiy gaz va neft konlarini aniqlang.
19. Marmar qayta ishlash zavodlari qayerda.
20. Tabiiy gazdan qayerda oltingugurt ajratib olinadi.
21. Surxondaryo iqtisodiy rayonini izohlang.

22. Toshko'mir konlarini aniqlang.
23. Rayon respublika ingichka tola paxtasini necha foizini beradi.
24. Shakarqamish qayerda yetishtiriladi.
25. Farg'ona iqtisodiy rayoniga ta'rif bering.
26. Rayonga qaysi viloyatlar kiradi.
27. Qaysi shahar "atlaschilar shahri" deb ataladi.
28. Yengil avtomabillar qaysi shaharlarda ishlab chiqariladi.
29. Poyabzal ishlab chiqarish qaysi shaharda rivojlangan.
30. Fasfor o'g'iti qaysi shaharda ishlab chiqiladi.
31. Qo'yi Amudaryo iqtisodiy rayonini izohlang.
32. Issiqlik elektr stransiyasini qayerda ekanligini aniqlang.
33. Qayerda shakar ishlab chiqariladi.
34. Nima uchun sholi yetishtirish rivojlangan.

Adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Абиркулов Қ.Н. Иқтисодий география. Т.: 2004.
3. Абиркулов Қ.Н., Жумаев Т., Ражабов Н. Иқтисодий география. Т.: 2000.
4. Солиев А.С., Аҳмедов Э.А., Муҳаммадалиев Р.И. ва б. Минтақавий иқтисодиёт. Ўқув қўлланма. Т.: Университет, 2003.
5. Асанов Г.Р., Набихонов М., Сафаров И. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Т.: Ўқитувчи, 1994.
6. Рўзиев А.Р., Абиркулов Қ.Н. Ўзбекистон иқтисодий географияси. Т.: Шарқ, 2002.

M U N D A R I J A

Kirish.....	2
1- mavzu: Iqtisodiy geografiya fanining predmeti va maqsadi.....	3
2-mavzu: Bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning qonuniyatlari, shakllari va omillari.....	12
3- mavzu: Dunyo siyosiy haritasining shakllanishi.....	29
4-mavzu: Dunyo aholi geografiyasi.....	42
5-mavzu. Jahon xo‘jaligi geografiyasi.....	57
6-mavzu: AQSH ning iqtisodiy – geografik tavsifi.....	69
7-mavzu: Yaponiyaning iqtisodiy geografik tavsifi.....	84
8-mavzu: Germaniyaning iqtisodiy-geografik tavsifi.....	95
9-mavzu: Rossiyaning iqtisodiy-geografik tavsifi.....	104
10-mavzu: Markaziy Osiyo mamlakatlarining iqtisodiy geografik ta’rifi.....	113
11-mavzu: O‘zbekiston respublikasi tabiiy resurslar salohiyati.....	129
12-mavzu: O‘zbekiston respublikasi aholisi va mehnat resurslari.....	145
13-mavzu: O‘zbekiston Respublikasining sanoat geografiyasi.....	159
14-mavzu: O‘zbekiston Respublikasining qishloq xo‘jalik geografiyasi.....	180
15. Mavzu: O‘zbekiston respublikasi transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari geografiyasi.....	194
16-mavzu: O‘zbekistonda iqtisodiy geografik rayonlashtirish.....	210